

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛЕЛЮХ СОФІЯ РОМАНІВНА

УДК 37(091). 255:82 19\20

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

011 – Освітні, педагогічні науки
01 – Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С.Р. Лелюх

Науковий керівник: **Петренко Оксана Борисівна**, доктор педагогічних наук, професор

Рівне – 2025

АНОТАЦІЯ

Лелюх С.Р. Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта/Педагогіка. – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2025 рік.

У дисертації представлено цілісний комплексний аналіз становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. Визначено теоретичні засади, обґрунтовано періодизацію розвитку духовної освіти на Волині, здійснено аналіз історіографії проблеми. Проблему дослідження розглянуто на загальнофілософському (в світлі гуманістичного й культурологічного підходів), загальнонауковому (як поєднання історико-хронологічного, історико-порівняльного й історико-дихотомічного підходів) та спеціально-науковому (історико-педагогічний регіоналізм) рівнях. Обґрунтовано необхідність застосування *наративного* критерію для визначення основних груп джерел, використаних у процесі дослідження: 1) архівні документи і матеріали; 2) публікації в періодичних виданнях; 3) дисертаційні дослідження; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література; 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографіки, персоналістики, теорії й методики виховання; 7) праці в галузі історії України та історії Волині.

Здійснено періодизацію процесу становлення і розвитку духовної освіти Волині XIX – початку XX ст.: 1808-1836 рр. – етап конфронтації; 1836-1868 рр. – етап інституалізації; 1868-1896 рр. – етап ієрархізації; 1896-1917 рр. – етап стабілізації. Представлено зміст та основні тенденції розвитку духовної освіти на кожному з етапів.

На підставі аналізу соціально-політичної, ідеологічної та соціокультурної ситуації на Волині XIX століття визначено основні чинники/передумови становлення та розвитку в регіоні духовної освіти: 1)

соціально-політичні, зміст яких полягає у переході території Волині під владу російської імперії внаслідок кількох поділів Польщі, останній з яких (1795 р.) остаточно закріпив Волинь у складі імперії; 2) ідеологічні, за якими реалізувалася імперська формула «православ'я – самодержавство – народність», що визначило основи русифікаторської політики царату на Волині і вплинуло на зміст духовної освіти у навчальних закладах губернії; 3) соціокультурні, згідно з якими домінація православної церкви на всій території Волині детермінувала обов'язок вивчення основ православного віровчення у всіх навчальних закладах регіону та пояснювала особливості духовної освіти в середовищі інших етнокультурних спільнот Волинського краю.

Проаналізовано внесок релігійних та громадських діячів Волині у розвиток духовних навчальних закладів регіону. Обґрунтовано роль і значення біографічного методу та методу персоніфікації в історико-педагогічних дослідженнях. Встановлено, що православне священство Волині досліджуваного періоду виходило у практиці духовної освіти з класичних біблійних засад виховання християнських чеснот у дітей в період їх навчання; лише зрідка священники зважали на величезний накопичений українським народом досвід морально-етичного виховання дітей в родині, закріплений в національних традиціях, звичаях, обрядах. З іншого боку, відомими волинськими ієрархами та викладачами духовних навчальних закладів (А. Хойнацьким, А. Сендульським, О. Фотинським, М. Теодоровичем, архієпископом Модестом, архієпископом Агафангелом, архієпископом Віталієм та ін.) здійснювалися потужні наукові розвідки з історії й культури Волинського краю.

Схарактеризовано ієрархію духовних навчальних закладів XIX – початку XX століття. Зазначено, що від початку XIX століття у російській імперії вибудовувалася триступенева системи освіти в єдності початкового (парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища, школи грамоти, сільські школи), середнього (класичні й реальні гімназії, реальні училища, пансіони, повітові училища, єпархіальні училища)

та вищого (університети) рівнів. Доведено, що упродовж усього досліджуваного періоду система освіти імперії мала виражену тенденцію до становості; у зв'язку з цим сформульовано висновок про домінування учнів з сімей осіб духовного стану у всіх духовних навчальних закладах Волині, крім церковно-парафіяльних шкіл та єврейських навчальних закладів. Духовні навчальні заклади перебували одночасно під опікою світської і церковної влади; це пояснює складність аналізу нормативно-правової бази розвитку духовної освіти у Волинському краї. Схарактеризовано загальноімперські документи (Статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії), нормативні документи Святішого Синоду та місцеві регіональні (листи та розпорядження на рівні попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

З'ясовано особливості змісту, форм і методів навчання і виховання в духовних навчальних закладах Волині у XIX – на початку XX століття. Схарактеризовано зміст освіти у Волинській духовній семінарії. Сформульовано висновок, що основою духовної освіти семінаристів було вивчення: скороченого катехізису, моральних настанов, повного катехізису, священної історії та моральних правил (в т. зв. «перших класах», тобто класі поетики, а також у нижчому, середньому та вищому граматичних класах) та скороченого християнського богослов'я, складання проповідей, догматичного богослов'я, полемічного богослов'я, морального богослов'я, читання Святого Письма, складання проповідей та читання книги про обов'язки парафіяльного священника (в «останніх класах», тобто в богословському й філософському класах, та в класі риторики). З'ясовано особливості застосування репродуктивних (читання, бесіда, писання й декламування Святого Письма) та творчих (аналіз текстів, самостійна робота, віршування, ведення полеміки) методів навчання у Волинській духовній семінарії. Схарактеризовано методи контролю за успішністю учнів (поточного, у вигляді оцінок, та підсумкового – у вигляді попередніх і вирішальних іспитів).

Проаналізовано зміст освіти у повітових духовних училищах, які склалися з двох класів по два роки навчання в кожному (російське читання й письмо, чотири перші правила арифметики, церковний нотний спів, російська граматики, скорочений катехізис). Визначено основні *форми* (урок тривалістю одну годину, самостійна робота, іспит) та *методи* (читання й тлумачення релігійних текстів, вправляння, декламування напам'ять, написання творів на релігійну тему, катехізичні методи) навчального процесу в парафіяльних училищах. Відзначено особливу роль співу й музики в змісті освіти парафіяльних духовних училищ та книги як провідного засобу духовної освіти.

З'ясовано, що метою виховання в духовних училищах Волині було виховання послуху як провідної християнської чесноти, провідними методами виховання – залучення учнів до неперервної діяльності та «доброго використання часу»; методи контролю моральності; методи заохочення (похвала, зарахування до категорії старших учнів, оголошення імен кращих учнів під час іспитів, нагородження книгами духовного змісту) й покарання (словесні, методи обмеження діяльності учнів у просторі і часі, догани, призначення особливого місця за столом, обмеження харчування, усамітнення чи навіть ув'язнення, позбавлення книг, виключення з училища). Відзначено роль молитви й покаяння у виховному процесі духовних училищ. Представлено роль і значення вчителів, вихователів, інспекторів у контролі за поведінкою учнів парафіяльних училищ у позанавчальний час. Обґрунтовано думку, що основою виховної діяльності у церковнопарафіяльних школах Волині були молитва, відвідання учнями церковних шкіл в парафії та участь у традиційних церковних требах (сповіді, причастя). Описано основні методи виховання (заохочення і покарання) – похвала, нагородження книгами, а також зауваження, настанова, присоромлення, стояння в класі під час уроку на ногах, заборона брати участь в дитячих іграх під час перерв, затримання в класі після уроків більш як на годину та ін.

Проаналізовано зміст та особливості діяльності жіночих духовних навчальних закладів на Волині – єпархіальних жіночих училищ для дівочього духовного звання, які відкрилися в Житомирі (1864 р.) та Кременці (1884 р.).

Відзначено особливості змісту освіти в *єврейських* духовних навчальних закладах Волині (у талмуд-торах та хедерах), який мав суто релігійний характер; лише наприкінці ХІХ століття серед навчальних дисциплін стали з'являтися світські предмети (письмо, математика, географія). Встановлено, що упродовж більш як століття методика викладання у талмуд-торах і хедерах була суто консервативною, мала репродуктивний характер. Відзначено роль і значення Житомирського рабинського училища в організації духовної освіти в єврейській спільноті Волині – як єдиної інституційної форми вищої духовної освіти.

Схарактеризовано особливості духовної освіти дітей та молоді чеської, польської та німецької спільнот Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Відзначено, що після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація римо-католицького шкільництва; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах. Доведено, що найбільш характерною рисою німецької громади Волині була її соціокультурна замкнутість, наслідком чого стала розбудована колоністами модель німецького шкільництва (початкової та середньої ланки), що ґрунтувалася на лютеранській чи римо-католицькій релігії, якої дотримувалися німці Волині. Встановлено, що духовна освіта у початкових школах чеської громади Волині полягала у вивченні російсько-чеського письма, читання російською та чеською мовами, російської історії, арифметики, священної історії та молитов.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше* системно й цілісно здійснено аналіз процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; визначено провідні чинники й передумови (соціально-політичні, ідеологічні, соціокультурні) розвитку

духовних навчальних закладів регіону; схарактеризовано внесок релігійних і громадських діячів Волині у становлення та розвиток духовної освіти Волині у досліджуваний період; обґрунтовано структуру, зміст, форми і методи навчання й виховання в православних, римо-католицьких, лютеранських, юдейських духовних навчальних закладах Волині у XIX – на початку XX століття;

удосконалено історико-педагогічне знання про співвідношення глобального й локального в розвитку системи освіти підросійської України;

подальшого розвитку набули форми і методи історико-педагогічного наукового пошуку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його зміст та висновки можуть бути використані істориками освіти для написання наукових праць з історико-педагогічної регіоналістики; викладачами історії України та історії освіти з метою розробки дисциплін вільного вибору здобувачів з історії Волинського регіону та історії національного шкільництва; педагогами загальноосвітніх навчальних закладів з метою впровадження історичного досвіду духовної освіти в процес навчання й виховання дітей та молоді.

Ключові слова: духовність, духовна освіта, духовний навчальний заклад, Волинь, духовне училище, духовна семінарія, церковнопарафіяльна школа, рабинське училище.

ANNOTATION

Leliukh S.R. Formation and Development of Religious Education in Volhynia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. – Qualifying research on manuscript rights.

Thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy, specialty 011 Educational, Pedagogical Sciences, branch of knowledge 01 Education/Pedagogy. – Rivne State University of Humanities, Rivne, 2025.

The research presents a comprehensive analysis of the formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries. The theoretical foundations are defined, the periodisation of the development of religious education in Volhynia is substantiated, the historiography of the problem is analysed. The research problem is considered at the general philosophical (in the light of humanistic and cultural approaches), general scientific (as a combination of historical and chronological, historical and comparative, historical and dichotomous approaches) and special scientific (historical and pedagogical regionalism) levels. The necessity of applying the *narrative* criterion to determine the main groups of sources used in the research process is substantiated: 1) archival documents and materials; 2) publications in periodicals; 3) dissertation research; 4) scientific monographs of the period under study and modern ones; 5) dictionary and reference literature; 6) scientific research in the field of methodology of the history of pedagogy, pedagogical historiography, personal studies, theory and methods of education; 7) researches in the field of history of Ukraine and history of Volhynia.

The research periodises the process of formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries: 1808-1836 – the stage of confrontation; 1836-1868 – the stage of institutionalisation; 1868-1896 – the stage of hierarchisation; 1896-1917 - the stage of stabilisation. The content and main trends in the development of religious education at each stage are presented.

Based on the analysis of the socio-political, ideological and socio-cultural situation in Volhynia in the nineteenth century, the main factors/prerequisites for the formation and development of religious education in the region are identified: 1)

socio-political, the content of which is the transition of the territory of Volhynia to the Russian Empire as a result of several partitions of Poland, the last of which (1795) finally consolidated Volhynia within the empire; 2) ideological, which implemented the imperial formula «Orthodoxy – autocracy – nation», which determined the basis of the tsarist policy of Russification in Volhynia and influenced the content of religious education in educational institutions of the province; 3) socio-cultural, according to which the dominance of the Orthodox Church throughout Volhynia determined the obligation to study the basics of the Orthodox faith in all educational institutions of the region and explained the peculiarities of religious education among other ethno-cultural communities of the Volhynia region.

The contribution of religious and public figures of Volhynia to the development of religious educational institutions of the region is analysed. The role and significance of the biographical method and the method of personification in historical and pedagogical research are substantiated. It is established that the Orthodox priesthood of Volhynia in the period under study proceeded in the practice of religious education from the classical biblical principles of fostering Christian virtues of children during their education; rarely priests took into consideration the vast experience of moral and ethical education of children in the family, enshrined in national traditions, customs and rituals. On the other hand, well-known Volhynia hierarchs and teachers of theological educational institutions (A. Khoynatsky, A. Sendulsky, O. Fotynsky, M. Teodorovych, Archbishop Modest, Archbishop Agafangel, Archbishop Vitaliy and others) carried out powerful scientific research on the history and culture of Volhynia.

The hierarchy of religious educational institutions of the nineteenth and early twentieth centuries is characterised. It is noted that since the beginning of the nineteenth century, the Russian Empire has been building a three-stage education system in the unity of primary (parochial colleges, parochial schools, Sunday schools, primary public schools, literacy schools, rural schools), secondary (classical and real gymnasiums, real schools, boarding schools, county schools, diocesan schools) and higher (universities) levels. It is proved that throughout the entire period under study, the education system of the empire had a pronounced tendency to be class-based; in this regard, the author concludes that students from families of the

clergy dominated all religious educational institutions of Volhynia, except for parochial schools and Jewish educational institutions. Religious educational institutions were simultaneously under the care of secular and church authorities; this explains the complexity of analysing the legal framework for the development of religious education in Volhynia. The research describes the general imperial documents (charters, decrees, regulations and other documents of the Ministry of Public Education of the Russian Empire), regulatory documents of the Holy Synod and local regional documents (letters and orders at the level of the trustee of Kyiv educational district and the Archbishop of Lutsk and Zhytomyr).

The features of the content, forms and methods of education and upbringing in theological educational institutions of Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries are determined. The content of education in the Volhynian Theological Seminary is characterised. It is concluded that the basis of the seminarians' religious education was the study of the following: abbreviated catechism, moral instruction, full catechism, sacred history and moral rules (in the so-called «first classes», i.e., the class of poetry, as well as in the lower, middle and higher grammar classes) and abbreviated Christian theology, dogmatic theology, polemical theology, moral theology, reading the Holy Scriptures, sermon writing and reading a book on the duties of a parish priest (in the «last classes», i.e., theological and philosophical classes, the class of rhetoric). The peculiarities of the use of reproductive (reading, conversation, writing and recitation of the Holy Scriptures) and creative (text analysis, independent work, poetry, polemics) teaching methods in the Volhynian Theological Seminary are clarified. The methods of control over the progress of students (current, in the form of grades and final – In the form of preliminary and final exams) are characterised.

The research analyses the content of education in district theological schools, which consisted of two classes of two years of study each (Russian reading and writing, the first four rules of arithmetic, church music, Russian grammar, abridged catechism). The main *forms* (one-hour lesson, independent work, examination) and *methods* (reading and interpretation of religious texts, exercises, recitation by heart, writing on religious topics, catechetical methods) of the educational process in parish schools are identified. The author notes the special role of singing and music in the

content of education in parish theological schools, and the book as a leading means of religious education.

It is found that the purpose of education in theological schools of Volhynia was to form obedience as a leading Christian virtue; the leading methods of education were to involve students in continuous activity and «good use of time»; methods of moral control; methods of encouragement (praise, enrolment in the category of senior students, announcement of the names of the best students during exams, awarding by books with religious content) and punishment (verbal, methods of limiting students' activities in space and time, reprimands, assignment of a special place at the table, restriction of food, solitude or even imprisonment, deprivation of books, expulsion from the school). The role of prayer and repentance in the educational process of theological schools is noted. The role and importance of overseers, educators and inspectors in controlling the behaviour of parochial school students during extracurricular time is presented. The author substantiates the idea that the basis of educational activities in the parochial schools of Volhynia was a prayer, attendance of parochial schools in the parish and participation in traditional church services (confession, communion). The main methods of education (encouragement and punishment) are described – praise, rewarding with books, as well as remarks, instruction, shaming, standing in the classroom during the lesson on your feet, prohibition to participate in children's games during breaks, detention in the classroom after school for more than an hour, etc.

The research analyses the content and peculiarities of the activities of women's religious educational institutions in Volhynia – diocesan women's schools for girls of the clergy, which were opened in Zhytomyr (1864) and Kremenets (1884).

The research notes the peculiarities of the content of education in Jewish religious educational institutions of Volhynia (in Talmud Torahs and heder), which was purely religious in nature; only at the end of the nineteenth century secular subjects (writing, mathematics, geography) began to appear among the academic disciplines. It is established that for more than a century, the teaching methods in Talmud Torahs and hederim were purely conservative and reproductive in nature. The role and significance of the Zhytomyr Rabbinical School in the organisation of

religious education in the Jewish community of Volhynia as the only institutional form of higher spiritual education is noted.

The features of the religious education of children and youth of the Czech, Polish and German communities of Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries are characterised. It is noted that after the first Polish uprising (1831), the Roman Catholic schooling actually stagnated; Polish schools, including the Volhynian Lyceum, were liquidated; the religious component in the content of education in Roman Catholic educational institutions was minimised to the education of children and youth in churches or boarding schools. It is proved that the most characteristic feature of the German community of Volhynia was its socio-cultural isolation, which resulted in the model of German schooling (primary and secondary) developed by the colonists, based on the Lutheran or Roman Catholic religion, which was followed by the Germans of Volhynia. It has been established that religious education in the primary schools of the Czech community of Volhynia consisted of studying Russian-Czech writing, reading in Russian and Czech, Russian history, arithmetic, sacred history and prayers.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first systematic and holistic analysis of the process of formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries; identifies the leading factors and prerequisites (socio-political, ideological, socio-cultural) for the development of religious educational institutions in the region; characterises the contribution of religious and public figures of Volhynia to the formation and development of religious education in Volhynia during the period under study; substantiates the structure, content, forms and methods of teaching and upbringing in Orthodox, Roman Catholic, Lutheran and Jewish religious schools in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries;

the historical and pedagogical knowledge about the correlation between the global and the local in the development of the education system of sub-Russian Ukraine has been *improved*;

the forms and methods of historical and pedagogical research were *further developed*.

The practical significance of the results obtained is that its content and conclusions can be used by historians of education to write scientific works on historical and pedagogical regionalism; teachers of the history of Ukraine and history of education to develop disciplines of free choice of students on the history of the Volhynia and the history of national schooling; teachers of secondary schools to introduce the historical experience of religious education in the process of teaching and upbringing of children and youth.

Key words: spirituality, religious education, religious educational institution, Volhynia, religious school, religious seminary, parochial school, rabbinical school.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації
Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лелюх С. Р. Православна церква Волині як організатор початкової ланки шкільництва (XIX –початок XX століття). *Інноватика у вихованні*. Рівне: РДГУ, 2021. Вип. 14. С. 314–323.

URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iuu/article/view/430>

2. Лелюх С. Р. Персоніфікація як основа біографічного методу в історико-педагогічній регіоналістиці: дихотомія проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 68–73.

URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/npd/article/view/451/649>

3. Лелюх С.Р. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на волині у XIX – на початку XX століття. *Педагогічна наука і освіта XXI століття*. 2024. № 3. С. 278-291.

URL: <https://pse.itup.com.ua/index.php/pse/article/view/45/41>

4. Лелюх С.Р. Духовна освіта в чеській та німецькій спільнотах Волині у XIX– на початку XX століття. *Інноватика у вихованні*. 2024. Вип. 20. С.198-210.
 URL: <https://doi.org/10.35619/iuu.v1i20.644>.

5. Leliukh S. R. Women's diocesan schools in the system of religious education in Volyn (1864-1917). *Гірська школа українських Карпат*. 2024. .№30. С. 116-123. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/8860/8900>

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лелюх С. Р. Аксіологічний підхід до вивчення історії православної педагогіки. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. ; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)]. Київ: ДНПБ, 2020. С. 38. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722619/3/Research%20approaches_seminar_abstract_collection.pdf

7. Лелюх С. Р. Освітньо-просвітницька діяльність православних священників: до проблеми термінології. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 19 трав. 2021 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)], Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 55–57. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/Conceptual_and_terminological_apparatus_2021.pdf

8. Лелюх С. Р. Біографії православних священників як джерело інформації для досліджень з історії педагогіки. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі*: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару, 20 трав. 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 60. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/Pedagogical_biography_and_biography-2022.pdf

9. Лелюх С. Р. Роль особистісного потенціалу протоієрея Андрія Хойнацького в розвитку просвітництва на Волині. *Роль особистості педагога в реформуванні української освіти в умовах війни: виклики, реалії та перспективи (до 80-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк та 75-річчя з дня народження С. Г. Карпенчук)*: електронний збірник матеріалів III Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2024. С. 95-98. URL: https://drive.google.com/file/d/18YbNZJ4SnxyvgU54M7T3h0DaS_DJfKy9/view

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

Статті у наукових іноземних фахових виданнях

10. Leliukh S. R. Christian humanism in the theory and practice of the educational activity of orthodox priests in Volyn (XIX - early XX centuries). *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2022. (4(36)). P. 1–5. URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30122022/7913

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

«ВСВ» – «Волинські єпархіальні відомості»

ПЦУ – Православна Церква України

Раднарком – Рада народних комісарів

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ	26
1.1. Провідні наукові підходи до проблеми розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття	26
1.2. Історіографія та джерела дослідження	41
1.3. Аналіз базових понять дослідження	57
Висновки до першого розділу	67
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ВОЛИНІ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	70
2.1. Освітні й церковні реформи ХІХ століття та їх вплив на становлення і розвиток духовної освіти в регіоні	70
2.2. Внесок релігійних діячів Волині у розвиток духовної освіти регіону в ХІХ – на початку ХХ століття	91
2.3. Зміст та організація навчального процесу у Волинській духовній семінарії (1799-1917 рр.)	102
Висновки до другого розділу	121
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ СЕРЕДНІХ ТА ПОЧАТКОВИХ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	125
3.1. Організація духовної освіти в повітових духовних училищах Волині	125
3.2. Жіночі єпархіальні училища в системі духовної освіти Волині (1864-1917 рр.)	146
3.3. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на Волині	156
3.4. Духовна освіта в середовищі єврейської спільноти Волині у ХІХ - на початку ХХ століття	169
3.5. Духовна освіта в польській, німецькій та чеській громадах Волині	186
Висновки до третього розділу	197
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	209
ДОДАТКИ	245

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. Складні і суперечливі процеси становлення української державності та остаточне встановлення помісної православної церкви України (ПЦУ) пояснюють необхідність глибокого опрацювання історичного досвіду духовної освіти й виховання в системі освіти з урахуванням поліетнічного та поліконфесійного соціокультурного середовища, в тому числі й на регіональному рівні. Тривале перебування українських земель у складі різних імперій позначилося на їх культурно-освітньому розвитку упродовж XVI-XX століття. Кожне нове встановлення імперської влади в різних регіонах України передбачало певну трансформацію інституційної та позаінституційної складових освіти й просвітництва та духовних основ шкільництва, закладених в домінуючій (передовсім, християнській) моделі духовної освіти й виховання дітей та молоді.

Досліджуваний період розвитку духовної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.) позначився потужними процесами зросійщення всіх станів та етнокультурних груп в регіоні і, передовсім, з допомогою духовно-освітніх механізмів. З огляду на спробу російської окупації українських земель у XXI столітті постає потреба в запобіганні історико-педагогічним спекуляціям та духовно-освітній ентропії українського суспільства в умовах протистояння моделей світосприйняття, ментальнісних установок, освітніх концепцій російської та української православних церков.

Регіоналізм у здійсненні історико-педагогічних досліджень відносить історика педагогіки, з одного боку, до «олюдненої історії», представлені історико-персонографічним підходом, з іншого – до концепції «нової соціальної історії», за якою духовна освіта є середовищем, де кожен з суб'єктів її розвитку має свої ментальні уявлення, систему символів, сукупність аксіологічних пріоритетів, психологічні установки. У зв'язку з цим дослідницьку увагу було зосереджено на аналізі життєдіяльності спільнот локального рівня із застосуванням методів мікроісторії та пропосографічного

аналізу до становлення та розвитку духовної освіти Волинського регіону у ХІХ – на початку ХХ століття.

Концептуальна ідея дослідження полягає у тому, що на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття склалася ідеологізована система духовної освіти, представлена російськими православними духовними навчальними закладами нижчого та середнього рівня, духовно-освітніми закладами німецької, чеської, єврейської спільноти Волинської губернії та духовним просвітництвом з боку відомих духовних осіб, релігійних братств, добродійних товариств. Метою діяльності духовно-освітніх закладів та товариств була організація російськомовної освіти та надання знань з російського православ'я, основ римо-католицької, лютеранської релігій та юдаїзму, а також виховання благонадійних громадян російської імперії.

Джерельна база та стан дослідженості проблеми. Проаналізовані нами в процесі дослідження історичні матеріали та наукові джерела класифіковані за наративним критерієм у кілька груп: *архівні матеріали та документи* (фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві – фф.442, 127, 707, 268; Державного архіву Житомирської області – фф.1, 178, 393, 396, 71, 212; Державного архіву Волинської області – Ф.Д-286); *збірки нормативно-правових документів*, що стосуються становлення та розвитку духовної освіти на Волині у досліджуваній період («Зведення законів російської імперії», 1830; «Збірник постанов по міністерству народної освіти», 1898); *матеріали періодичних видань* досліджуваного періоду та сучасних («Волинські єпархіальні відомості», 1867-1917; «Праці Київської духовної академії», 1860-1917; «Волинський благовісник», 2012-2016; «Український історичний журнал», 1957-2024; «Проблеми історії України», 2000-2022); опубліковані *результати наукових розвідок* членів Товариства дослідників Волині (1900-1917), та викладачів навчальних закладів Волині досліджуваного періоду – М. Теодоровича, М. Барсова, К. Левитського, М. Петрова, М. Бикова, О. Фотинського, І. Кулжинського та ін.; *дисертаційні дослідження кінця ХХ – 20-х рр. ХХІ століття* (М. Бармак, 1997; Н. Бовсунівської, 2004; О. Борейка,

2004; С. Бричок, 2005; О. Грималюк, 2018; Т. Джаман, 1999; Л. Єршової, 2002; С. Коляденко, 1998; О. Костюк, 2007; М. Костюка, 1998; В. Омельчука, 2002; Н. Рудницької, 2002; Г. Русин, 2021; Н. Сейко, 2008; О. Суліменка, 2002; І. Левчук (Тимочко), 2011, 2024; Г. Шпиталенко, 2003); *наукові монографії* С. Жилюка (1996) «Російська церква на Волині у 1793-1917 рр.», О. Буравського (2004) «Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття», О. Кошеля (2022) «Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)», М. Левківського та групи авторів (2011) «Велика Волинь: історія освіти і культури»; *наукові розвідки у галузі загальної історії України та її окремих регіонів* (В. Милуся, 2010; С. Ліщука, 2014; А. Святненко, 2013; Г. Степаненко, 2007); *словниково-довідникова література* («Енциклопедія українознавства», 1949; «Енциклопедія історії України» (2003); «Велика українська енциклопедія», 1998; «Українська мала енциклопедія», 2014; матеріали і висновки з «Першого всезагального перепису населення російської імперії», 1897); *наукові розвідки в галузі методології історії педагогіки та педагогічної історіографії* (О. Адаменко, 2010; Л. Березівська, 2011; Н. Гупан, 2013; Н. Дічек, 2014; А. Недял, 2020; О. Петренко, 2018; Г. Русин, 2021; О. Сухомлинська, 2003).

Попри значну кількість історичних матеріалів та наукових досліджень поза увагою істориків освіти залишилися питання становлення та розвитку духовної освіти у різних регіонах України у ХІХ – на початку ХХ століття. Отож, недостатня вивченість проблеми дослідження та необхідність ґрунтовного системного аналізу процесу розвитку духовної освіти в поліконфесійному та полікультурному середовищі Волинського регіону зумовили вибір теми дослідження – **«Становлення та розвиток духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст.»**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано у межах комплексної науково-дослідної теми «Теоретичні й методичні основи підготовки майбутніх педагогів до виховної

діяльності в освітньому просторі НУШ» (реєстраційний номер 0123U100075), яка розробляється на кафедрі теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету. Тему дисертації затверджено Вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 10 від 26 листопада 2020 р.).

Мета дослідження полягає в здійсненні цілісного історико-педагогічного аналізу процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття задля об’єктивного його відображення в сучасному історико-педагогічному дискурсі.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати теоретичні засади та здійснити аналіз історіографії проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині.
2. Проаналізувати внесок релігійних та громадських діячів Волині у розвиток духовних навчальних закладів регіону.
3. Схарактеризувати провідні передумови становлення та структуру духовної освіти Волині досліджуваного періоду.
4. З’ясувати особливості змісту, форм і методів навчання й виховання у Волинській духовній семінарії.
5. Визначити особливості змісту і форм навчання та виховання в духовних училищах та церковнопарафіяльних школах Волині у XIX – на початку XX століття.

Об’єкт дослідження – духовна освіта на Волині XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – зміст, форми і методи навчання й виховання в системі духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIX – початку XX століття на підросійській території України. *Нижня* хронологічна межа позначена 1803 р., тобто оприлюдненням «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам», за яким визначалися основні типи навчальних закладів російської імперії після третього поділу Польщі (1795 р.)

та їх спосіб підпорядкування. *Верхня* хронологічна межа представлена 1917 роком – датою прийняття декрету раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», який поступово (в міру поширення більшовицької окупації українських земель) впровадився на території усіх українських регіонів.

Територіальні межі дослідження охоплюють *Волинь* як територію становлення та розвитку духовної освіти у XIX – на початку XX століття. Волинська губернія була створена у 1797 році внаслідок третього поділу Польщі на основі Волинського намісництва і майже без територіальних змін проіснувала до початку більшовицької доби. У складі Волинського краю перебувало дванадцять повітів, тому організація та основні характеристики духовної освіти на її інституційному та позаінституційному рівнях залежали від соціокультурної й конфесійної повітової специфіки.

Джерельну базу дослідження склали: 1) архівні документи і матеріали, представлені в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі ЦДАУК), Державному архіві Житомирської області (далі ДАЖО), Державному архіві Волинської області (далі ДАВО); 2) публікації в періодичних виданнях досліджуваного періоду та сучасності («Волинські єпархіальні відомості», «Праці Київської духовної академії», «Волинський благовісник», «Український історичний журнал», «Проблеми історії України»); 3) дисертаційні дослідження з історії України та історії педагогіки останніх десятиліть; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література («Енциклопедія українознавства», «Енциклопедія історії України», «Велика українська енциклопедія», «Українська мала енциклопедія», «Перший всезагальний перепис населення російської імперії 1897 р.»); 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографіки, персоналістики, теорії й методики виховання; 7) праці в галузі історії України та історії Волині зокрема.

Методи дослідження. У ході дослідницької діяльності було використано комплекс методів наукового пошуку, серед яких:

загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, узагальнення, моделювання), використані з метою теоретичного аналізу проблеми становлення й розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття та формулювання узагальнених висновків;

конкретно-наукові (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний) – з метою аналізу організації, форм, методів, засобів духовної освіти на Волині у досліджуваний період;

нарративні – аналіз архівних документів і матеріалів, а також інших історичних джерел з метою створення цілісного опису становлення та розвитку духовної освіти у Волинському регіоні ХІХ – початку ХХ століття.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в ньому

вперше системно й цілісно здійснено аналіз процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; схарактеризовано внесок релігійних і громадських діячів Волині у становлення та розвиток духовної освіти Волині у досліджуваний період; з'ясовано зміст, форми і методи навчання й виховання у Волинській духовній семінарії; обґрунтовано структуру, зміст, форми і методи навчання й виховання в православних, римо-католицьких, лютеранських, юдейських духовних навчальних закладах Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; до наукового обігу введено невідомі та маловідомі історичні документи та архівні матеріали (усього 23 архівні справи);

удосконалено історико-педагогічне знання про співвідношення глобального й локального в розвитку системи освіти підросійської України;

подальшого розвитку набули форми і методи історико-педагогічного наукового пошуку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його зміст та висновки можуть бути використані істориками освіти для написання наукових праць з історико-педагогічної регіоналістики; викладачами історії України та історії освіти з метою розробки дисциплін вільного вибору здобувачів вищої освіти з історії Волинського регіону та історії національного

шкільництва; педагогами закладів загальної середньої освіти з метою впровадження кращих надбань історичного досвіду духовної освіти в процес навчання й виховання дітей та молоді.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження впроваджено в освітній процес Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 01-12/07 від 10.01.2025р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 125/01 від 21.01.2025р.), Київської православної богословської академії (довідка № 003 від 13.01.2025р.), Волинської православної богословської академії (довідка № 04 від 17.01.2025р.), Рівненської єпархії Православної церкви України (довідка № 20 від 13.01.2025р.), Рівненської духовної семінарії (довідка № 03 від 13.01.2025р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних* – VII Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національні виміри змін», (м. Суми, 20-21 квітня 2021р.); II Міжнародна наукова конференція «Турбота про розвиток і безпеку дитини – соціально-правові аспекти», (м. Рівне, 19 листопада 2021 р.); *всеукраїнських* – V Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій», (м. Київ, 21 жовтня 2020 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Профорієнтація серед учнівської молоді в умовах інклюзивної освіти», (м. Умань, 14 квітня 2021 р.); V Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція здобувачів вищої освіти та молодих науковців «Прикладні аспекти інформаційного забезпечення та обґрунтування технічних і управлінських рішень», (м. Рівне, 14 травня 2021 р.); VII Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі», (м. Київ, 20 травня 2022 р.); Всеукраїнська науково практична Інтернет конференція

«Підготовка майбутніх педагогів до виховної діяльності в освітньому просторі НУШ: досвід, реалії, перспективи», (м. Рівне, 12 травня 2023 р.); *регіональних* – Звітних наукових конференціях викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету з 2020 по 2013 роки.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 10 публікаціях, із них 5 відображають основні наукові результати у фахових виданнях України, 4 – апробаційного характеру; 1 – додатково висвітлює наукові результати.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного, висновків, списку використаних джерел, який охоплює 364 найменування, із яких 15 – іноземними мовами, додатків. Основний текст викладено на 208 сторінках. Повний обсяг роботи складає 280 сторінок. Робота містить 15 таблиць, 21 рисунок, 19 додатків на 35 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

1.1. Провідні наукові підходи до проблеми розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття

Проблема становлення й розвитку духовної освіти в окремо взятому регіоні має виражений міждисциплінарний характер, оскільки має бути побудована на методологічній основі кількох галузей знання, а саме:

- 1) філософії як науки про буття й свідомість, що складають основу духовного світу людини;
- 2) теології як науки про основні положення про становлення та розвиток особистості в контексті релігії і Церкви;
- 3) культурології, яка окреслює духовний розвиток і духовну освіту як важливі складники функціонування людської культури;
- 4) історії як методологічної основи досліджень про розвиток окремих історичних явищ, соціальних інститутів та педагогічних процесів в логіко-хронологічному сенсі;
- 5) педагогіки – як теоретико-методологічної бази наукових розвідок в площині розвитку освіти як системного явища, що має синергетичні характеристики й складну структуру.

Відповідно до зазначеної вище сукупності галузей людського знання, що визначають методологічну базу нашого дослідження, можемо констатувати, що воно виконувалося на підставі певної ієрархії методологічних підходів, а саме:

- загальнофілософському, до якого ми віднесли 1) гуманістичний науковий підхід, щоб окреслити духовну освіту як похідне від загального концепта «духовність», що має буттєвий і гуманістичний контекст; 2) культурологічний науковий підхід, за яким освіта розглядається в контексті глобальної та локальної культур в їх історичному співвідношенні;

- загальнонауковому (історико-хронологічний, історико-порівняльний та історико-дихотомічний підходи), що визначив загальне історичне тло й дав змогу описати провідні чинники становлення й розвитку духовної освіти на Волині у досліджуваний період;

- спеціально-науковому, завдяки якому можна було обґрунтувати локальну специфіку становлення й розвитку духовної освіти на Волині в організаційному, змістовому та методичному відношенні; на цьому рівні ми виділяємо окремо історико-педагогічний регіоналізм.

Філософсько-методологічне окреслення історико-педагогічних феноменів вимагає комплексного та багатогранного аналізу. Це зумовлено тим, що будь-яке історичне явище, пов'язане з розвитком освіти в регіональному контексті, виникає, еволюціонує та набуває системних ознак під впливом певних філософських ідей, характерних для конкретного історичного періоду, регіону та культури. Особливої уваги потребує дослідження міждисциплінарних гуманітарних аспектів, зокрема освіти та просвітницької діяльності різних релігійних конфесій у межах певної території. У цьому випадку методологічний аналіз передбачає застосування історико-філософського підходу, основою якого, на загальнофілософському рівні, виступає християнський гуманізм. Сучасний історик педагогіки має у своєму розпорядженні широкий спектр методологічних інструментів та дослідницьких технік. Це забезпечується відкритістю історіографії, доступністю наукових джерел як в Україні, так і за її межами, а також можливістю активного наукового діалогу та дискусій щодо історичного розвитку освіти в Україні протягом останніх століть.

Загальнофілософські засади проблеми дослідження відносять нас до питань *буття і свідомості в її релігійному смислі*, а також до загального філософського концепта «*духовність*», інституційно-діяльним виявом якого ми вважаємо духовну освіту. Як свідчать проаналізовані нами словниково-довідникові джерела, *духовність* – це концепт, що «характеризує сукупність ціннісних надбань людства в процесі суспільно-історичного розвитку та

аккумуляцію особистісного людського досвіду в процесі ціннісного сходження у духовних формах; цілісний феномен людського життя і культури» [99]. Як бачимо, вже в самому класичному визначенні духовності міститься аксіологічний, культурологічний і буттєвий зміст поняття духовності. В історії науки духовність належить до переліку найбільш досліджуваних феноменів, починаючи з часів античності; філософи й культурологи останнього століття інтерпретують зміст цього концепту різнобічно, а саме:

- 1) як ціннісний вибір кожної особистості, що складає основу її буття (В. Франкл [327]);
- 2) як вміст і можливість діалогу (М.Бубер [35]);
- 3) як відповідальність за власні вчинки і наслідки свого вибору (екзистенціалізм С. К'єркегора [353], Ж.-П. Сартра [278]);
- 4) як вияв надвітального призначення людини (П. Тейяр де Шарден [308]).

Філософські проблеми духовності досліджуються в сучасній вітчизняній науці В. Воронковою (2000) [57], Н. Хамітовим, Л. Гармаш, С. Криловою (2006) [328], В. Кременем та В. Ільїним (2005) [149], С. Репетій (2022) [263], О. Целяковою (2008) [334] та ін. Загалом можна зробити висновок про багатоаспектність наукових пошуків у проблематиці філософських досліджень духовності; релігійний її контекст представлено в науковому доробку А. Бадражан (2012) [10], Н. Долгої (2004) [96], А. Колодного, Л. Филипович (1996) [135], О. Предко (2008) [252], Н. Савелюк (2011) [274], Т. Саннікової (2007) [277] та ін.

Християнсько-гуманістичні засади українського православ'я дозволяють поширити їх на загальні тенденції розвитку шкільної освіти в різні історичні періоди. ХІХ століття, коли українське Правобережжя перебувало під владою Російської імперії, а Волинський регіон вирізнявся співіснуванням різних християнських конфесій (православної, католицької, протестантської), є показовим для дослідження освітніх процесів у контексті їх регіональної специфіки та загальних історико-філософських засад. З огляду на це,

доцільним є застосування історико-генетичного, історико-діахронічного та історико-системного методів дослідження, що забезпечують комплексний аналіз змісту християнсько-гуманістичної сутності просвітницької діяльності православного духовенства Волині в XIX – на початку XX століття.

Як засвідчує історія філософських учень, християнський гуманізм традиційно пов'язується з епохою Відродження. Його концептуальною основою є ідея необхідності відтворення життя у Христі як наслідку Його жертви заради спасіння людства від гріха. У сучасних умовах християнський гуманізм зазнав трансформації, зокрема в напрямі соціального гуманізму, що акцентує увагу на забезпеченні повноцінної самореалізації особистості. Водночас упродовж кількох попередніх століть ця філософська концепція розвивалася на засадах любові до ближнього, християнської справедливості, милосердя та ідеї щастя у Христі. Догматичне богослов'я підтверджує цей підхід, наголошуючи, що «згідно з задумом і волею Бога Отця, люди могли отримати життя вічне і спасіння виключно через віру в Нього, адже Він втілювався та відкрив їм можливість сприймати Себе Самого» [114, с. 464].

Християнський гуманізм являє собою систему теологічних і філософських концепцій, що ґрунтуються на взаємозв'язку індивідуального, соціального та трансцендентального аспектів людської особистості. У цьому підході людина, як фізична та духовна істота, визнається найвищим творінням Бога, що обумовлює важливість формування християнських цінностей у дітей. Саме це стало основним принципом виховної та просвітницької діяльності волинських священників, спрямованої на становлення православного вірянина. З огляду на специфіку освітньої та просвітницької діяльності православного духовенства у досліджуваній період, християнський гуманізм доцільно розглядати як у теоретичному, так і в практичному вимірах.

Теоретичний контекст основ християнського гуманізму та його становлення пов'язується з розвитком православної концепції, відображеної у тогочасних наукових розвідках - православних учених XIX – початку XX століття А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького та ін. Наприклад,

Аполлон Сендульський (1830-1882) – дослідник Волині XIX століття, просвітник і вчений цього періоду, відомий нам публікаціями у «Волинських єпархіальних відомостях» та «Київській старовині». Кілька значущих для нашого дослідження статей з проблеми християнсько-гуманістичного виховання, вмістив у «Волинських єпархіальних відомостях» архієпископ Агафангел; він відомий також як викладач морального богослов'я у Волинській духовній семінарії, тому викладені ним у цій газеті міркування про теорію християнського гуманізму були йому близькі [245, с.34-35.]. Схожі думки про християнсько-гуманістичні засади виховання дівчаток у православних родин представив на шпальтах «Волинських єпархіальних відомостей» архієпископ Острозький Віталій (Грегулевич). Він духовно-морального змісту, наприклад, «Приклади дитячого благочестя», «Євангельські жінки, що помазали Христа», «Про святкування недільних і святкових днів» та ін. Цей учений-священик досліджував гуманістичні основи виховання дітей і стверджував, що православ'я дозволяє реалізувати «справжні цілі благочестивого життя християнина... у душі глибоких православних істин Добра, Милосердя й Любові» [253, с.1007-1009]. Аполлон Сендульський зазначав, що християнсько-гманістичні риси особистості, вихованої у православному душі, передбачають прощення образ і кривд як відображення страху Божого задля прощення гріхів і уникнення Божого гніву [289]. Християнсько-гуманістичні засади наукових розвідок волинських священників відображають, насамперед, дихотомію Добра і Зла як домінуючих протиборних начал життя; вирішення суперечності між ними, за словами відомого православного історика М. Теодоровича, наближує людину до Бога як Істини або ж віддаляє від Неї [311].

Православні наукові (історичні й теологічні) рохвідки XIX століття, написані, передовсім, у світлі філософської ідей Августина Блаженного, спрямовували православне священство волинського регіону формувати в дітях основи християнської моралі: «як тільки дитина вступає у вік, в якому починаються навчання й можливість підкорення закону, вона має починати

боротьбу з пороками й вести її наполегливо, щоб не схилитися до гріха, що заслуговує осуду» [209, с.454].

Православна освітня концепція, водночас, не позбавлена характеристик дегуманізації особистості дитини в системі духовної освіти, оскільки дитина навчалася за допомогою методів зазубрювання й запам'ятовування, як основи ретроспективного відтворення знань. Так, матеріали з історії Київської духовної академії 1887 р. свідчать: «вчитися якомусь ремеслу чи грамоті змушують дітей за допомогою мученицьких покарань, і саме це навчання, до якого діти спонукаються покараннями, для них таке мученицьке, що вони часом обирають перенести покарання, ніж навчатися. Та й хто б не жахався і не бажав би померти, якби йому запропонували або прийняти смерть, або знову пережити дитинство?» [115, с.449].

Таким чином, можна сформулювати окремий висновок про те, що християнсько-гуманістичні засади системи освіти XIX – початку XX століття (як сама система освіти того часу) не можуть бути окреслені як антропоцентричні чи дитиноцентричні. Тому складно погодитися з міркуваннями вітчизняної дослідниці О. Мацап'як (2015) про те, що «в християнській релігійній філософії проблема духовності носить подвійний характер: з одного боку, вона антропоцентрична, а з іншого космоцентрична» [184, с.243].

Навіть самі православні теологи того часу звертали увагу читачів «Волинських єпархіальних відомостей» на проблеми в розвитку християнської моральності у житті православної громади та вихованні дітей: «У християнському суспільстві, де керівним началом у взаєминах між його членами має бути широкоосяжна любов... чи те ми бачимо насправді? Ні! Говорити й писати брехню на ближнього, несправедливо приписувати йому якісь недоліки, і навіть злочини, перебільшувати його слабкості, перекручувати в поганий бік добрі його вчинки – словом, наклепи в різних ступенях і різновидах, далеко не є виключенням в нашому суспільстві» [289, с.113].

В контексті практики здійснення християнсько-гуманістичного навчання й виховання у системі духовної освіти Волині досліджуваного періоду варто відзначити комплекс християнських чеснот, які належало засвоїти дітям вже з перших років навчання у парафіяльних школах регіону. На думку знаного українського ученого-просвітника І. Копинського, «якщо не будеш примножувати даного тобі Господом таланту, то будеш применшувати й погубляти; якщо не будеш досягати успіхів на горі чеснот, то будеш сходити вниз» [Цит. за: 289, с.244].

Сукупності християнських чеснот, які належало виховувати у дітей, починаючи з найжчих ступенів духовної освіти, як-от: любов до ближнього, добро, милосердя, співчуття, повага до батьків і старших тощо – у духовних навчальних закладах на Волині зверталася увага на протидію основним моральним нечеснотам (попрокам), які найчастіше визначалися як житейські та смертні гріхи вірян.

Найбільш тяжкими грухами, яким мало протистояти православне вчительство і православна родина, у духовних навчальних закладах вважали, зокрема: *гординю* (зарозумілість), яка тлумачилася як підґрунтя всіх інших гріхів та проблем у морально-духовному становленні особистості. Гординя, як стверджували православні теологи, - це тяжкий гріх, що формується в ранньому дитинстві як зневага до інших людей, невдячність, самовпевненість та ін.; *вбивство та заподіяння шкоди здоров'ю; наклеп та неправдиве свідчення* тощо.

Викладач Київської духовної академії С. Голубев у своєму дослідженні, представлному на сторінках «Праць Київської духовної академії» (1886) зазначав: «будучи зняряддям духа тьми і злостивості, наклеп прагне до викривлення суттєвих основ християнської релігії і замість миру й любові, що сповідаються нею, прагне сіяти розбрат і незгоду в середовищі наслідувачів Христа... розлад сімейного щастя, подружнього, добрих стосунків між друзями, сусідами, панамі і слугами, начальниками і підлеглими» [289, с.115].

Виходячи з того, що духовність прямо пов'язана з розвитком культури людства в її глобальному й локальному відношенні, ми визначили одним з провідних підходів до проблеми становлення і розвитку духовної освіти в досліджуваній період *культурологічний*. Цей підхід визначає специфіку культурного фону й соціокультурних характеристик того регіону й того історичного етапу, в межах якого відбувалося становлення духовних навчальних закладів. Таким чином забезпечується певна історико-педагогічна дихотомія культури в її загальному (глобальному) та частковому (локальному/регіональному) виявах. Волинь, згідно з культурологічним підходом, може бути окреслена як регіон, що має власну соціокультурну специфіку внаслідок накладання різноманітних історичних, етнокультурних, духовно-релігійних процесів, що в XIX – на початку XX століття спричинили існування певного соціокультурного простору, де духовна освіта стала значущим складником функціонування локального соціуму.

Культурологічні засади освітнього процесу викладено в наукових публікаціях В. Аніщенко, О. Падалки (2013) [9, с. 103-107.], Г. Балла, В. Медінцева (2011) [12], М. Бастун (2010) [19], С. Клепка (1999) [129], Т. Шахрай (2012) [341] та ін. Згідно з аналізом наукових джерел, освіта є соціокультурним феноменом, покликаним забезпечувати соціальну й культурну стратифікацію в суспільстві. Певною мірою соціокультурну специфіку Волинського регіону досліджуваного періоду відображає релігійний склад його населення, детально проаналізований нами у п. 1.3. Так, у середині XIX століття, як стверджують проаналізовані нами історичні матеріали [319], а також матеріали з російського перепису населення 1897 року [232], на території Волині мешкали представники різних етнокультурних груп, які, відповідно, сповідували різні релігії, як це представлено в таблиці 1.1.

Релігійність, культуровідповідність і духовність часто вживають як споріднені терміни, що знаходяться в одному категоріальному полі.

Таблиця 1.1.

Розподіл населення Волині за віросповіданнями за результатами перепису 1897 року, в кількості осіб

<i>Віросповідання</i>	<i>Кількість чоловіків</i>	<i>Кількість жінок</i>
Православні	1066891	1039630
Старообрядці	4088	4194
Вірмено-григоріани	21	9
Вірмено-католики	6	3
Римо-католики	147897	150213
Лютерани	81357	82633
Реформати	455	442
Меноніти	89	88
Англікани	1	1
Інші християнські віросповідання	26	12
Караїми	87	79
Юдеї	191928	203854
Магометани	4703	174
Буддисти й ламаїти	3	0
Інші нехристиянські віросповідання	222	1
Усього	1502803	1486679

[Джерело: розроблено авторкою на підставі: 232, с. 84-85].

Духовність найчастіше пов'язують з моральним світом людини, а отже, з певними оціночними категоріями культури. Тому аксіологічний контекст духовності представлений базовими цінностями, що складають основу особистісної моралі й індивідуального рівня культури кожного. Окреслення духовної компоненти базових цінностей особистості здійснено в класифікації М. Рокича (1973) [360]. На думку вченого, всі цінності особистості можна поділити на термінальні (життєва активність, здоров'я, любов, пізнання, творчість та ін.) та інструментальні (акуратність, вихованість, освіченість, чуйність, життєрадісність та ін.). З іншого боку, термінальні та інструментальні цінності можуть класифікуватися як абсолютні, національні, громадянські, сімейно-родинні, особистісні. Названі цінності та їх характеристики в контексті духовності особистості ми представили у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Духовність особистості та її аксіологічні характеристики

<i>Цінності особистості</i>	<i>Зміст базових цінностей</i>	<i>Характеристика цінності в контексті культури й духовності особистості</i>
Абсолютні	Доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність	Абсолютні цінності закладені в основу духовності кожного народу і кожної релігії. Вони складають також підґрунтя культурних процесів і соціокультурного статусу в соціумі
Національні	Патріотизм, національна гідність, історична пам'ять, етнокультурна єдність	Національні цінності визначають взаємозумовленість національної культури та ментальних характеристик народу, його соціокультурну специфіку в локальному та глобальному розумінні
Громадянські	Права і свободи, громадянські обов'язки, соціальна гармонія, повага до законів	Духовна культура кожного народу безпосередньо впливає на рівень сформованості громадянського суспільства – в історичному та сучасному контекстах. Духовна освіта сприяє розвитку громадянських обов'язків особистості, розвитку її правової та соціальної культури
Сімейно-родинні	Подружня вірність, піклування про дітей, паритетні стосунки в сім'ї, пам'ять минулих поколінь роду	В основу християнського віровчення як базового сегменту культури закладено духовний світ сімейних цінностей; крім того, перший досвід духовної освіти дитина отримує в своїй родині
Особистісні	Поведінка, характерні риси особистості, стиль приватного життя	Індивідуальність особистості відображається в її особистісній культурі й поведінці і визначається локальними й глобальними соціокультурними характеристиками

[Джерело: розроблено авторкою].

Культурологічні засади становлення і розвитку духовної освіти на Волині в історичному контексті безпосередньо пов'язані, на нашу думку, з глибокою *синергією* досліджуваного нами феномена. Тому процес становлення й розвитку духовної освіти на Волині може бути прокоментований у світлі синергетичної теорії інтерпретації П. Рікера, згідно з дослідженнями якого суб'єкт репрезентує себе через об'єктивовані продукти культурної діяльності, просуваючись, з одного боку, до вихідного смислу людського буття, з іншого – спрямовуючись до майбутніх культурних смислів і їх породження за допомогою духовних знаків і символів [За: 30, с.115]. Крім того, як цілком аргументовано зазначає І. Левчук (2014), духовна культура є наслідком поєднання понять, уявлень, вірувань і почуттів особистості в синергетичному просторі соціуму [165, с.17].

Загальнофілософські (гуманістичні) та культурологічні засади нашого дослідження репрезентують себе в процесі реалізації *історико-хронологічного, історико-персонографічного та історико-дихотомічного підходів*, які визначають **загальнонауковий рівень нашої методології**.

Історико-хронологічний підхід до історико-педагогічних процесів дає можливість розкрити сутнісні характеристики кожного з етапів розвитку духовної освіти на Волині. Теоретичні характеристики історико-хронологічного підходу в історії освіти розкрито в наукових публікаціях О. Адаменко (2013) [4], Л. Березівської (2011) [23], Н. Гупана (2013) [69], Н. Дічек (2014) [90], О. Лавріненко (2021) [158], О. Сухомлинської (2003) [301-303] та ін.

Завдяки цьому підходові існує можливість вивчення фактологічного матеріалу в послідовності розвитку подій – від їх виникнення до занепаду. Крім того, в межах історико-хронологічного підходу ми сформулювали основні *передумови* становлення та розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Історико-хронологічні засади лягли в основу *періодизації*, тобто визначення основних етапів розвитку духовної освіти на Волині, представлені нами у розділі 2.

Історико-персонографічний підхід до аналізу становлення й розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття визначається можливостями історико-педагогічної біографістики й персонографії як окремих методологічних інструментів аналізу освітніх процесів. Теоретичні засади історико-педагогічної персоналістики знаходимо в науковому доробку Р. Горбаня (2018) [61], О. Сухомлинської (2003) [301], Т. Завгородньої (2014) [108], В. Менжуліна (2011) [189], О. Петренко (2020) [235], В. Попика (2015) [244] та ін. Результати використання історико-персонографічного підходу лягли в основу колективного комплексного дослідження української педагогічної думки від найдавніших часів до кінця ХХ століття «Українська педагогіка в персоналіях» (2005) [322].

У нашому дослідженні історико-персонографічний підхід виявляється важливим з огляду на велику кількість представників волинського (і не лише волинського) духовенства, які тою чи іншою мірою визначали розвиток духовної освіти в краї у зазначений період. Крім того, викладачі духовних навчальних закладів Волині досить часто реалізували просвітницьку місію в середовищі своїх релігійних громад, і не лише православних. До таких знаних науковців, просвітників, організаторів духовних навчальних закладів відносимо, передовсім, викладача Волинської духовної семінарії І. Теодоровича [309], архієпископа волинського і житомирського Модеста [124], просвітника і краєзнавця Волині протоієрея А. Сендульського [306], архієпископа Антонія, організатора численних церковнопарафіяльних шкіл на Волині [348], А. Хойнацького, богослова й історика православної церкви на Волині [8] та багатьох інших, діяльність яких не описана досі в наукових публікаціях сучасних істориків і може стати предметом окремого дослідження.

Історико-дихотомічний підхід до проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у позаминулому столітті відносить нас до проблеми співвідношення певних суперечливих, але взаємозумовлених феноменів у межах досліджуваного предмета. Дихотомія в історичних та соціальних науках стала об'єктом дослідницької зацікавленості Д. Бобровника (2020) [25], Я. Верменич (2022) [49], В. Лушак (2021) [179], М. Рябчука (2019) [273] та ін.

Прикладами історико-педагогічної дихотомії в межах нашого дослідження можна вважати:

1) дихотомію *локального і глобального*, що призвела до певних ентропійних процесів в системі духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття;

2) дихотомію *загального й персонального*, що дозволила виділити основні характеристики персоналій просвітників та педагогів, що репрезентували сферу духовної освіти Волині у досліджуваній період;

3) дихотомію *визначного й пересічного*, що представляє культурно-освітню й просвітницьку діяльність всіх суб'єктів духовної освіти, частина з

яких досить добре досліджена завдяки своїй науковій, духовній, організаторській діяльності і представлена в науковій літературі, а частина лишається на маргінесі наукових пошуків.

Історико-педагогічний регіоналізм – наукова теорія, тісно пов’язана, з одного боку, з історичною персонографією (оскільки репрезентує місце людини в локальному соціумі та можливості її впливу на перебіг сторичних процесів), з іншого – з культурологією, – оскільки визначає співвідношення локального і глобального в розвитку людської культури від початку її зародження до сучасності.

Основи історичної та історико-педагогічної регіоналістики можемо простежити на прикладі наукових праць С. Абросимової (1997) [1, с.49.], Я. Верменич (2003) [48], С. Водотики (2002) [53], Є. Кассіра (1992) [128], Дж. Лаверінга (1999) [358], Є. Маруняк (2011) [182], Е. Томпсона (2002) [317] та ін. Як зазначає Я. Верменич (2003), регіоналістика «являє собою поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв’язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури» [48, с.58].

Регіональна специфіка процесу становлення й розвитку духовної освіти на Волині у досліджуваний нами період відносить нас до *концепції «нової соціальної історії»*, згідно з основними засадами якої визначається «людський» вимір соціальних процесів в окреслений історичний період. Духовна освіта як об’єкт нашого дослідження є суб’єктним середовищем, де кожен з суб’єктів її розвитку мав свої ментальні уявлення, систему символів, сукупність аксіологічних пріоритетів, психологічні установки тощо. Визначальними об’єктами в концепції соціальної історії стають «малі спільноти, тобто невеликі соціуми, вичленені за певними критеріями, але таким чином, або можна було всебічно відобразити в них роль людини» [62].

Історико-педагогічна регіоналістика відносить нас до поняття «Волинь» у контексті, з одного боку, його співвідношення з глобальним світом російської імперії, з іншого – з огляду на власну структуру й характеристики Волині в культурологічному й просопографічному відношенні. *Волинь* у ХІХ – на початку ХХ століття становила досить розмаїтий з точки зору духовної освіти й просвітництва регіон. Сильні впливи католицизму, що визначали мережу парафіяльних шкілок на Волині до кінця ХVІІІ століття, ускладнили розвиток православних парафіяльних шкіл, та ще більше – православного просвітництва, яке потребувало значних організаційних, матеріальних та кадрових ресурсів. Тому при аналізі досліджуваної нами проблеми з точки зору історико-педагогічної регіоналістики ми покладемося на те, що кожна християнська конфесія слідувала означеним основам у реалізації власної моделі шкільництва в поліконфесійних регіонах, що знаходилися в цей час в кордонах російської імперії. Додамо, що імперська формула міністра С. Уварова «самодержавність – православ'я – народність» забезпечила православній релігії домінацію в реалізації філософських гуманістичних засад навчання й виховання, – в тому їх змісті, як він бачився два століття тому.

Як свідчить наукова розвідка протоієрея В. Дрозда (2013) [98, с.207], Волинь історично склалася як регіон, де зберігалися сильні українські традиції, що стали підґрунтям духовної культури народу. Саме на Волині функціонував перший заклад вищої освіти Східної Європи – Острозька академія; тут було видано знамените Пересопницьке Євангеліє й Острозьку Біблію. Проте період зросійщення, який наступив після третього поділу Польщі, відобразився й на системі освіти, в тому числі (можливо, навіть насамперед) освіти духовної як знаряддя поступової русифікації базової соціальної групи українського населення Волині – українців.

Проведений аналіз наукової літератури дозволив, отже, обґрунтувати провідні наукові підходи до проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Відзначено міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми як філософської, теологічної,

культурологічної, історичної й суто педагогічної. Проблему дослідження розглянуто на загальнофілософському рівні (в світлі гуманістичного й культурологічного підходів), загальнонауковому (як поєднання історико-хронологічного, історико-порівняльного й історико-дихотомічного підходів) та спеціально-науковому (історико-педагогічний регіоналізм).

Доведено, що загальнофілософські засади дослідження відображають буття і свідомість в її релігійному смислі та відносять науковий пошук до концепта духовності, інституційно-діяльним виявом якого є духовна освіта. Сформульовано висновок про те, що християнсько-гуманістичні засади українського православ'я дають змогу екстраполювати їх на загальний стан шкільництва на різних історичних етапах його розвитку. ХІХ століття як період перебування українського Правобережжя під російською владою, та волинський регіон як найбільш характерний в контексті співіснування кількох християнських конфесій (православної, католицької, протестантської) – дають змогу інтерпретувати загальні історико-філософські засади дослідження освітніх процесів щодо їх регіональної специфіки.

У межах культурологічного підходу до проблеми дослідження відзначено, що цей підхід визначає специфіку культурного фону й соціокультурних характеристик того регіону й того історичного етапу, в межах якого відбувалося становлення духовних навчальних закладів.

Загальнонауковий рівень методології представлений історико-хронологічним (дає можливість розкрити сутнісні характеристики кожного з етапів розвитку духовної освіти на Волині та здійснити періодизацію цього процесу), історико-персонографічним (залучає ресурс історико-педагогічної біографістики й персонографії як окремих методологічних інструментів аналізу освітніх процесів), історико-дихотомічним (висвітлює проблему співвідношення певних суперечливих, але взаємозумовлених феноменів у межах досліджуваного предмета: дихотомію глобального і локального, загального й персонального, визначного й пересічного) підходами.

Спеціально-науковий рівень методології дослідження представлений історико-педагогічним регіоналізмом та концепцією «нової соціальної історії». Встановлено, що «людський» вимір соціальних процесів в окреслений історичний період репрезентує духовну освіту як суб'єктне середовище, де кожен з учасників мав свої ментальні уявлення, систему символів, сукупність аксіологічних пріоритетів, психологічні установки. У межах історико-педагогічної регіоналістики проаналізовано поняття «Волинь» в культурологічному й пропосографічному відношеннях. На підставі теорії соціокультурної ентропії сформульовано висновок, що упродовж досліджуваного періоду духовна освіта на Волині уніфікувалася, підлягала низці державних та церковних реформ, що стандартизували зміст і основні правила здійснення освітнього процесу в духовних училищах різного рівня. При цьому відбувалося *нарощування різновекторних процесів*, які призводили до руйнації вже усталених соціокультурних конструктів (як, наприклад, традиційна селянська культура та її освітні компоненти на Волині до початку XIX століття) і зародження нових, передовсім, ідеологічно жорсткої доктрини російського православ'я.

1.2. Історіографія та джерела дослідження

Історіографія як окремий напрям історико-педагогічної науки вимагає і особливої методології, і методів наукового пошуку. Кожна окрема історико-педагогічна проблема представляє власний історіографічний ресурс. Історіографічний аналіз проблеми дослідження, як цілком справедливо зазначає Л. Березівська (2018), «дає змогу виявити недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, забезпечує актуальність і теоретичне значення дослідження, крім того, застосування цього методу є виявом культури дослідника» [22, с.4-5]. Ми використовуємо історіографію у вузькому її розумінні – як сукупність усього доступного для дослідження наукового доробку та історичних матеріалів з

обраної проблеми. Питання історіографії в історико-педагогічних дослідженнях вивчаються Л. Березівською (2009) [20], Н. Гупаном (2000) [68], О. Сухомлинською (2007) [302] та ін.

Н. Гупан (2000) пропонує розглядати педагогічну історіографію у двох змістах: широкому (як узагальнення значного масиву літератури з метою дослідження певного історичного етапу розвитку педагогічної науки) та вузькому (як історіографію конкретної педагогічної проблеми) [68]. Таким чином, проблема становлення та розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття потребує історіографії у вузькому її розумінні. Л. Голубнича (2012) [59] вибудувала сукупність завдань педагогічної історіографії, до яких відносить:

- 1) з'ясувати витoki становлення окремої педагогічної проблеми;
- 2) визначитися з внеском окремих персоналій, діяльність яких стосується досліджуваної педагогічної проблеми;
- 3) обґрунтувати історичні етапи й періоди розвитку досліджуваного педагогічного явища/процесу;
- 4) визначити особливості розвитку методології, що використовувалася при аналізі досліджуваного історико-педагогічного явища;
- 5) висвітлити вплив сукупності чинників та передумов розвитку історико-педагогічного явища.

У праці Я. Калакури (2004) представлено основні завдання педагогічної історіографії – пізнавальне (накопичення історико-педагогічного знання), методологічне (добір найбільш ефективних методів історико-педагогічного дослідження), конструктивно-критичне (критична оцінка здобутків, накопичених у процесі розвитку досліджуваного педагогічного феномена), прогностичне (окреслення перспективних напрямів вивчення педагогічного явища), світоглядне (розвиток світоглядно-методологічної культури та власного педагогічного бачення історичного процесу) [126, с.17].

Історіографія кожної історико-педагогічної проблеми має бути побудована на основі певного **критерію**, який дозволяє класифікувати джерела

дослідження за певною *класифікаційною ознакою*. Науковці по-різному підходять до класифікації джерел, виходячи з принципів об'єктивності, історизму, науковості. Одна з найдавніших класифікацій запропонована І. Крип'якевичем як поділ джерел на «останки» (продукти людської діяльності, актовий матеріал, мову, звичаї, свята, правові засади життєдіяльності) та традиції (результати інтерпретації «останків», тобто усні, письмові та джерела у вигляді образів) [194]. Я. Калакура (2012) пропонує критерій найбільш суттєвої спільної ознаки, характерної для кожної групи джерел [126], тому виокремлює такі їх групи: документальні, наративні, періодична преса, джерела особового походження, та масові джерела. Е. Панасенко та В. Кучков (2019) пропонують класифікувати джерела з історії педагогіки за формою, структурою, способом зберігання інформації та ін. [229].

Враховуючи специфіку постановки проблеми нашого дослідження, вважаємо, що класифікація наукових джерел щодо становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття може бути здійснена за кількома критеріями, а саме:

1. За критерієм *хронологічності*: джерела досліджуваного періоду, джерела з радянської історіографії, пострадянська джерельна база.
2. За критерієм *територіальної належності*: вітчизняні та зарубіжні наукові джерела.
3. За *наративним* критерієм: архівні документи; публікації в періодичних виданнях добільшовицького періоду; наукові монографії (вітчизняні та зарубіжні); статті та інші публікації сучасних дослідників (періоду незалежності України), в тому числі в наукових періодичних виданнях; словниково-довідникова література; дисертаційні дослідження з проблем розвитку освіти на Волині та розвитку релігійної освіти в Україні ХІХ – початку ХХ століття; наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографіки, теорії й методики виховання в її історичному контексті; роботи в галузі загальної історії України досліджуваного періоду та історії Волині.

4. За критерієм *наближеності до проблеми дослідження*: джерела, що відносяться до загальних питань становлення та розвитку освіти в Україні досліджуваного періоду; джерельна база становлення та розвитку духовної освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття; історико-педагогічна регіоналістика з питань розвитку духовної освіти.

Найбільш повну класифікацію використаних нами наукових джерел та інших історичних матеріалів представляє, на нашу думку, *третья* критеріальна позиція. Тому подаємо більш детальний опис представлених вище видів джерел.

Враховуючи історичний етап та хронологічні межі дослідження, мусимо зазначити про значну кількість використаних нами *джерел російською мовою* (з відповідною орфографією й стилістикою ХІХ – початку ХХ століття). На нашу думку, використання таких історичних джерел є неминучим, коли йдеться про етап перебування сучасної території України в складі російської імперії, влада якої (на засадах триєдиної формули «православ'я – самодержавність – народність») поширювала імперське російськомовне нормативно-правове та освітньо-наукове середовище в регіоні.

До першої групи з наведених вище типів документів віднесено *архівні матеріали та документи*. Серед них вважаємо найбільш важливими для обґрунтування проблематики дослідження та вирішення його завдань такі:

1. Матеріали *Центрального державного історичного архіву України у м.Києві* (далі ЦДІАУК), а саме: фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора); фонд 127 (Київська духовна консисторія); фонд 707 (Канцелярія попечителя Київського навчального округу). У зазначених фондах зосереджено архівні справи, що стосуються організації освітнього процесу у всіх навчальних закладах Волинської губернії, в тому числі й тих, що надавали безпосередньо чи опосередковано духовну (чи релігійну) освіту; фонд 268 (Південне охоронне відділення), архівні справи якого дають значний статистичний матеріал стосовно кількості «іновірських» (німецьких, чеських, єврейських) шкіл на Волині.

2. *Державний архів Житомирської області* (далі ДАЖО), де зосереджено матеріали з діяльності Волинської духовної консисторії (фонд 1), Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії (фонд 178); в архівних справах зазначених фондів міститься значний якісний і кількісний матеріал стосовно діяльності Волинської духовної семінарії, єпархіальних жіночих училищ, духовного компонента в змісті освіти навчальних закладів різного рівня тощо. Важливе значення для виконання завдань дослідження з допомогою фондів архіву мали також Ф.396 (Житомирське рабинське училище), Ф.393 (Житомирське єврейське казенне училище), Ф.71 (Дирекція народних училищ Волинської губернії) та Ф.212 (Житомирська учительська семінарія). Так, серед використаних у процесі дослідження архівних справ були: Фонд 1, спр.128, оп.73 Житомирського обласного архіву «Метричні книги православні» [190]; Фонд 1, оп.73, спр.14 цього ж архіву «Реєстр клірових відомостей Новоград-Волинського повіту за 1858 р.» [262], у якій подано відомості про діючі церкви Новоград-Волинського повіту та наявні при них парафіяльні школи; Ф.1, оп.73, спр.23 ДАЖО «Клірові відомості по Новоград-Волинському повіту за 1868 р.» [130], де представлено кількісні відомості про представників православного духовенства одного з повітів Волинської губернії.

3. *Державний архів Волинської області* (далі ДАВО), зокрема фонд Д-286 (Єврейська гміна м. Луцька), де висвітлено питання розвитку мережі навчальних закладів західноволинського регіону.

Архівні матеріали закономірно поєднуються зі збірками *нормативно-правових документів*, що регламентували розвиток освіти російської імперії, та документами Святішого Синоду, що стосувалися розвитку духовної освіти в різних регіонах імперії. До найважливіших серед названих джерел ми відносимо, передовсім:

1. «Зведення законів російської імперії», який складається з багатьох окремих томів і вміщує всі нормативні документи імперії, з різних сфер життєдіяльності імперського соціуму, наприклад [280]. «Зведення законів

російської імперії з 1649 року» – довідниково-правове багатотомне видання, що містить всі оприлюднені царські укази, постанови, розпорядження, а також «Положення» та «Статути» в царині освіти (див., наприклад [209]). Для реалізації завдань нашого дослідження нами було використано опубліковані в цьому виданні статути 1804, 1804, 1814, 1884 років.

2. «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» (1898), де вміщувалися основні державні акти, укази, постанови, розпорядження, що тією чи іншою мірою відображали питання організації, управління, створення, скасування та визначення змісту освіти в різноманітних навчальних закладах російської імперії, зокрема: «Правила про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) [250].

Другу групу джерел, значущих для виконання завдань нашого дослідження, складають *матеріали періодичних видань* – як досліджуваного періоду, так і сучасних. До найбільш важливих у дослідженні становлення та розвитку духовної освіти Волині у ХІХ – на початку ХХ століття відносимо такі:

1. **«Волинські єпархіальні відомості»** (1867-1917 рр.) – регіональне періодичне видання, створення якого відносять до періоду зміцнення офіційної конфесійної доктрини російської імперії на волинських землях. У цьому часописі, що складався з офіційної та неофіційної частин, відображалось все духовне життя регіону – зрозуміло, в православній його інтерпретації [58]. Офіційна частина містила укази Святішого Синоду, імперського уряду; в цій частині описувалися всі офіційні події, в яких брали участь представники вищого місцевого духовенства. Фактично цей часопис став своєрідним літописом духовної освіти на Волині у досліджуваний період. У часописі публікувалися відомі церковні ієрархи, викладачі Волинської духовної семінарії, краєзнавці (члени Волинського церковно-археологічного товариства) – Микола Теодорович, Микола Петров, Олександр Хойнацький та ін. Натомість неофіційна частина часопису містить багатий історико-регіональний матеріал,

в тому числі й стосовно діяльності навчальних закладів Волині, які здійснювали духовну освіту й просвітництво.

2. **«Праці Київської духовної академії»** (1860-1917 рр.) – періодичне видання XIX – початку XX століття, в якому містилися як богословські праці викладачів духовних академії та семінарій, так і окремі історичні нариси з історії розвитку церкви та духовної освіти (див., наприклад, [231], або ж: [316]).
3. **«Волинський благовісник»** (2012-2016 рр.) – науковий часопис Волинської православної богословської академії Православної Церкви України, де вміщено дослідження з питань церковної історії, які розкривають розвиток духовної освіти у різних регіонах України, наприклад, «Волинські єпархіальні відомості» як джерело до вивчення історії міжконфесійних відносин на Волині» (2018) [58].
4. **«Український історичний журнал»** (1957-2024 рр.) – академічне наукове видання, засноване Інститутом історії НАН України, де публікуються результати науково-історичних досліджень, в тому числі з історичної регіоналістики та методології історичних досліджень, наприклад, «Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII – XVIII ст.)» А.Бовгирі (2022) [26].
5. **«Проблеми історії України»** (2000-2022) – наукове періодичне видання, де вміщено низку наукових публікацій з питань методології сучасних історичних досліджень, освіти і науки України XIX – початку XX століття, зокрема, дослідження К. Білої [24], Г. Степаненко [297], О. Крижановської [150], Т. Курінної [156] та ін.

Проблема становлення та розвитку духовної освіти на Волині в контексті більш загальних дослідницьких завдань стала досліджуватися, фактично, з кінця XIX – початку XX століття. Цьому сприяв швидкий розвиток краєзнавства Волині, репрезентований діяльністю *Товариства дослідників Волині* (1900-1917 рр.), учасники якого здійснили безцінні для сьогодення науковця розвідки у різноманітних сферах життя волинського регіону, в тому числі й культурно-освітній. Так, нами використано науковий доробок відомих

волинських дослідників (частина з яких були особами духовного стану), які вивчали історію та зміст діяльності духовних навчальних закладів Волинського краю, і серед них найбільш значущі праці:

1. Миколи Теодоровича (1856-1917) – видатного волинського краєзнавця, викладача Волинської духовної семінарії, який написав дві фундаментальні праці, важливі для нашого дослідження – «Волинська духовна семінарія. Історія початкового влаштування її та підвідомчих їй духовних училищ» (Почаїв, 1901) [312] та його ж «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» (Почаїв, 1903) [310].
2. Миколи Барсова (1839-1889) – історика, котрий проаналізував систему початкової освіти Волині упродовж першої половини XIX століття. Для нашого дослідження важливими вважаємо дві його фундаментальні праці – «Народні училища у Південно-Західному краї» (Санкт-Петербург, 1864) [17] та «Школи на Волині і Поділлі у 1862 році» (Санкт-Петербург, 1863) [18].
3. Миколи Петрова (1840-1921) – професора Київської духовної академії, науковий доробок якого часто зазначається в бібліографії як твори М. Батюшкова, проте останній насправді був лише видавцем книг М. Петрова. Для нашого дослідження найбільш вагоме значення має праця М. Петрова «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю» (Санкт-Петербург, 1888), де подано багатий краєзнавчий матеріал з історії Волині в соціальному, етнографічному, культурознавчому та освітньому контексті [56].
4. К. Левитського, перу якого належить аналіз багаторічної організаторської й просвітницької діяльності житомирського архієпископа Модеста «Високопреосвященіший Модест, архієпископ Волинський і Житомирський» (Почаїв, 1902), в тому числі в організації духовних навчальних закладів та попечительств при них [160].
5. М. Бикова (1910) – дослідника діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства, найважливішими працями якого в контексті проблеми нашого дослідження вважаємо: «Острозьке Кирило-

Методіївське братство: нарис його виникнення й діяльності. Матеріали до історії братства» (1910) [39] та «П'ятдесятиліття Острозького св. Кирило-Методіївського братства, що перебуває під височайшим покровительством государя імператора. Історична записка» (1915) [40].

6. О. Фотинського (1862-1931) – історика й археографа, випускника Київської духовної академії, викладача Волинського жіночого єпархіального училища, Волинської духовної семінарії, гімназій м. Житомира, котрий описав діяльність Волинського єпархіального жіночого училища у 1864-1914 рр. [326].
7. І. Кулжинського (1803-1884) – педагога і публіциста, директора Луцької (з 1832 р. – Клеванської) російської гімназії у 1832-1839 рр. Залишив по собі спогади вираженого імперського ідеологічного змісту та праці духовно-освітнього характеру, які, однак, надають певний фактологічний матеріал для сучасного історика педагогіки, зокрема: «Про перетворення і поліпшення в душі святого православ'я» (1858), «Спогади про Волинь» (1865) [153]. В останній період свого життя ганив українську мову, критикував творчість Т. Шевченка, М. Костомарова та ін.

Серед сучасної наукової літератури з проблеми становлення та розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття значне місце займають *дисертаційні дослідження останніх десятиліть*, як-от:

- 1) Н. Бовсунівської (2004), яка розглядає становлення музичної освіти (в тому числі церковної) на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття [27]. Дисертантка розглянула особливості церковної музики та її навчання в системі освіти Волинського краю.
- 2) С. Бричок (2005), предметом дослідження якої стали церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти Волині в другій половині ХІХ – 20-х рр. ХХ століття [33]. Дослідниця визначила основні характеристики змісту освіти в церковнопарафіяльних школах Волині упродовж майже століття; окреслила місце та роль церковнопарафіяльних шкіл в загальній системі освіти Волині. Науковиця здійснила порівняння змісту

освіти в церковнопарафіяльних та міністерських школах і сформулювала відповідні висновки про визначену русифікаторською політикою царату місію церковнопарафіяльних шкіл у досліджуваний період.

3) Л. Єршової (2002), яка глибоко проаналізувала всю систему жіночої освіти на Волині упродовж кінця XVIII – початку XX століття, звернувши особливу увагу на жіночі єпархіальні училища Волинського краю як осередки русифікації на основі православ'я як офіційної релігії російського царату [104].

4) С. Коляденко (1998), яка вивчала зміст та організацію діяльності Кременецького ліцею на Волині, після скасування якого в його приміщеннях і на його основі було створене Кременецьке духовне училище [137]. Авторці вдалося вдало представити традиції Кременецького ліцею («Волинських Афін», як називали часто цей навчальний заклад у зарубіжних наукових розвідках кінця XIX – початку XX століття), які справили свій вплив і на перші десятиліття функціонування духовного училища, та репрезентувати міжконфесійні відносини на Волині після його скасування у 1831 році.

5) В. Омельчука (2002), який проаналізував загальне соціокультурне тло розвитку освіти на Волині у другій половині XIX – на початку XX століття, особливу увагу зосередивши на ролі волинського духовенства (Г. Рафальського, Л. Рафальського, Ф. Кульчинського, Ю. Шумовського, Ф. Шумовського, А. Хойнацького, А.Річинського та ін.) у розвитку освіти й просвітництва у Волинському регіоні та на діяльності православних братств у поширенні освіти серед селянства Волині [213].

6) Н. Рудницької (2002), котра ґрунтовно вивчила становлення та розвиток єврейської освіти на Волині у XIX – на початку XX століття в умовах функціонування «смуги осілості», яка спричинила до розвитку єврейських навчальних закладів (передусім, духовних) на Волині та встановлення імперського нагляду за діяльністю єврейської системи освіти упродовж підросійського періоду історії волинського регіону та прагнень російських владних структур і духовенства до асиміляції євреїв Волині в конфесійному, мовному та культурному відношеннях [265].

- 7) О. Суліменка (2002), який дослідив історію становлення та функціонування на Волині німецької спільноти, в тому числі основні характеристики освітніх процесів у німецькому поселенському середовищі, структуру та особливості початкової ланки шкільництва, що мало виражений духовно-освітній характер [300].
- 8) Г. Шпиталенко (2003), в дисертаційному дослідженні якої здійснено комплексний аналіз соціально-політичних, соціально-економічних та соціокультурних процесів, характерних для чеської спільноти Волині та її життєдіяльності упродовж другої половини XIX – початку XX століття. Науковиця проаналізувала, окрім інших, освітні традиції чеської громади Волинського краю, діяльність чеських просвітницьких товариств у краї, та схарактеризувала процеси освітньої асиміляції волинських чехів під впливом переходу в православ'я упродовж другої половини XIX – початку XX століття [345].
- 9) О. Борейка (2004), який дослідив особливості діяльності просвітницьких товариств Волині, в тому числі й пов'язаних з духовними навчальними закладами Волинського краю у XIX – на початку XX століття [29].
- 10) Н. Сейко (2008), яка ґрунтовно вивчила зміст та специфіку добродійної підтримки сфери освіти в Україні у XIX – на початку XX століття, в тому числі й духовних навчальних закладів волинського регіону в складі Київського навчального округу [282].
- 11) М. Костюка (1998), який звернув особливу увагу на духовну складову життєдіяльності німецької громади Волині у другій половині XIX – на початку XX століття, сформулювавши висновок про значущість духовної освіти німців у збереженні національних традицій та підтриманні високого (порівняно з іншими етнічними групами) рівня освіти німецької спільноти Волині [Костюк М.П. *Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)*. Кандидат наук. Автореферат. Львів, 1998. 22 с.].

- 12) О. Костюк (2007), яка детально вивчила діяльність релігійних навчальних закладів та загалом систему релігійної освіти Волині у XIX – на початку XX століття, зосередивши увагу на основних її характеристиках [142].
- 13) І. Тимочко (2011), яка проаналізувала просвітницько-громадську діяльність численних православних братств Волині та їх діяльність в освітній і культурній сфері у другій половині XIX – на початку XX століття [314].
- 14) М. Бармака (1997), який ґрунтовно вивчив міграційні процеси в середовищі німецької, чеської та єврейської громади Волині з кінця XVIII до початку XX століття, що вплинули й на розвиток початкової духовної освіти в цих громадах [15].
- 15) О. Грималюк (2018), у дослідженні якої представлено комплексний аналіз благодійності православної церкви на Волині наприкінці XVIII – на початку XX століття, в тому числі благодійності у сфері освіти та просвітництва [63].

Перераховані вище дисертаційні дослідження в тій чи іншій мірі торкаються історії становлення та розвитку духовної освіти на Волині у досліджуваний нами період, висвітлюють окремі аспекти цієї проблеми. Водночас маємо зауважити, що в межах предмета нашого дослідження ці наукові доробки не мають системних, комплексних характеристик, оскільки присвячені спорідненим, але іншим історико-педагогічним чи історичним об'єктам наукового аналізу. До перерахованих вище дисертаційних досліджень варто додати ще кілька *наукових монографій* сучасних істориків та істориків педагогіки, які надали значну методологічну, аналітичну й фактологічну підтримку нашим науковим пошукам, зокрема:

- С. Жилюка (1996) «Російська церква на Волині у 1793-1917 рр.», де відомий волинський дослідник окреслив соціально-політичні, соціокультурні та ідеологічні засади функціонування російського православ'я на Волині упродовж тривалого історичного проміжку часу. Авторові вдалося виокремити як загальноімперські, так і вузько-регіональні тенденції, що характеризували

діяльність російського духовного стану на Волині, в тому числі і в сфері освіти та культури [106].

- О. Буравського (2004) «Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX століття», в якій системно проаналізовано зміст та специфіку функціонування польської громади Волинського краю після першого та другого польських повстань та третього поділу Польщі у 1793 році. Окрему увагу дослідник звертає на культурно-освітні процеси в польському середовищі в умовах зросійщення населення Волині та прагнення збереження своєї національної ідентичності в межах діяльності просвітницьких товариств [37].
- О. Кошеля (2022) «Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [145], де подано широкий масив відомостей про участь представників духовенства в реформаційних процесах в українському суспільстві, в тому числі у закладах духовної освіти.
- «Велика Волинь: історія освіти і культури» (за ред. М. Левківського, 2011) – колективна монографія, де висвітлено різні аспекти соціокультурного та освітньо-виховного простору Волинського регіону у XIX – XX ст., в тому числі й розвиток релігійного просвітництва та освіти Волині [46].

Упродовж останніх десятиліть питання становлення та розвитку освіти Волині та розвитку духовної освіти волинського регіону зокрема розглядаються у численних *публікаціях з історії України*, історії педагогіки, філософії, історичної регіоналістики тощо. Серед найбільш значущих джерел для ґрунтовного аналізу духовної складової освітніх процесів на Волині у XIX – на початку XX століття відзначимо наукові розвідки В. Милуся (2010) [191], С. Ліщука (2014) [176], О. Кошеля та Т. Ніколаєвої (2021) [146], Л. Єршової (2000) [103], С. Лісенко (2015) [175], А. Святненко (2013) [281], Г. Степаненко (2007) [296] та багатьох інших дослідників. Значення проаналізованих нами наукових публікацій (переважно статей у наукових періодичних виданнях) ми вбачаємо у тому, що:

- переважна більшість з них використовують велику кількість історичних матеріалів, маловідомих або ж зовсім невідомих у радянський час;
- в цих публікаціях, як правило, присутня суб'єктивна дослідницька позиція авторів, що дає можливість застосувати історико-порівняльний підхід до їх аналізу та сформулювати власні дослідницькі висновки;
- ці наукові публікації з різних сторін аналізують розвиток освіти (в тому числі духовної) у Волинському регіоні; такий різнобічний підхід дає можливість виокремити місце і роль духовної освіти в загальній системі освіти Волині у досліджуваній період.

Значний масив історичних відомостей про становлення та розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття містять *словники й довідники останніх десятиліть*, серед яких найбільш важливе місце посідають:

1. *«Енциклопедія українознавства»*, створена Науковим Товариством імені Шевченка в Європі (Сарсель, Франція) після окупації Західної України більшовицькими військами (1940-і рр. XX ст.). Енциклопедія містить загальний опис історії України, включно зі специфікою її регіонів, в тому числі й Волинського [102].

2. *«Енциклопедія історії України»* (2003), що стала публікувати опис понять, термінів, а також подій, фактів та персоналій в історії України від найдавніших часів до початку XXI століття. Важливо, що існує електронний варіант цього видання, що спрощує доступ до нього сучасному досліднику історії освіти. Важливість цього словниково-довідникового видання пояснюється тим, що в ньому викладено як базові поняття досліджуваної нами проблеми, так і ґрунтовні дослідження історії окремих навчальних закладів, видатних науковців та культурних діячів, в тому числі й волинського регіону [101].

3. *«Велика українська енциклопедія»* – електронне наукове словниково-довідникове видання, яке містить статті про персоналії, цивілізацію, природу, галузі знань та ін. [47]. Важливе значення мають статті,

що відображають поняття духовності, освіти, духовної освіти, навчання, виховання тощо.

4. *«Українська мала енциклопедія»* – енциклопедичний словник, виданий в Аргентині зусиллями української діаспори у 1957-1967 рр. Його редактором виступив Євген Онацький – професор, вчений-етнолог та енциклопедист. Вважаємо значущим той факт, що статті в цій енциклопедії викладені переважно неформально, містять потужний етичний і духовний зміст [185; 214-215].

5. Матеріали і висновки з *«Першого всезагального перепису населення російської імперії»* 1897 р., які також можна вважати довідниковим джерелом, оскільки там містяться об'єктивні зведені дані про кількісні показники населення Волині з огляду на освітню, релігійну, станову, статеву, вікову та інші статусні позиції мешканців Волинського краю [232].

Наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографії, персоналістики, а також теорії й методики виховання в її історичному контексті мають значення для окреслення концептуальної ідеї та проблеми дослідження, для формування сукупності найбільш значущих методів дослідження та наукових підходів до проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. Серед найбільш важливих праць, що справили свій вплив на визначення провідних методологічних підстав нашого дослідження, формування історіографії й періодизації процесу розвитку духовної освіти Волинського регіону, а також на формулювання науково виважених висновків, можна назвати дослідження О. Адаменко (2010) [5], Л. Березівської (2011) [23], Я. Верменич (2003) [48], Н. Гупана (2013) [69], Н. Дічек (2014) [90], О. Лавріненко (2021) [158], А. Недял (2020) [200], О. Петренко (2019) [236], Г. Русин (2021) [272], О. Сухомлинської (2003) [301], та її ж (2003) [305], В. Чишко (1996) [321] та багатьох інших дослідників.

Останній різновид джерел, що справили свій вплив на здійснене нами дослідження, складають *роботи в галузі загальної історії України*

досліджуваного періоду та історії Волині. Їх значення вбачається нами у формуванні загальноісторичного (соціально-політичного, соціокультурного, ідеологічного) тла історико-педагогічних процесів у сфері духовної освіти, що відбувалися в досліджуваній нами період, та в обґрунтуванні періодизації досліджуваного процесу. До найбільш вагомих праць цієї групи ми віднесли: дослідження А. Боярчук (2019) «Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність» [31]; І. Власовського (1957) [52]; Д. Дорошенка (1942) [97]; А. Колодного, Л.Филипович (1996) [136], Т. Саннікової (2007) [277]; І. Сторожук (2015) [299]; Н. Щербак (2005) [348]; І. Шугальнової (2010) [346]; М. Ярущак (2013) [349] та ін.

Основними напрямками досліджень в цій групі, значущих для вивчення розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття є, передовсім: загальні методологічні основи духовності та християнського гуманізму; теорію і практику духовної освіти і виховання; етноконфесійні засади навчання й виховання дітей; суспільно-політичні, соціокультурні та ідеологічні основи духовності в Україні в різні історичні періоди; історію різноманітних конфесій в Україні.

Отже, у підрозділі представлено історіографію проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. З'ясовано, що тематика дослідження передбачає використання історіографії у її вузькому розумінні – як сукупність усього доступного для дослідження наукового доробку та історичних матеріалів з обраної проблеми.

На підставі аналізу наукових джерел з історіографії історії педагогіки встановлено її основні *завдання* (пізнавальне, конструктивно-критичне, прогностичне, світоглядне). Обґрунтовано необхідність застосування певного критерію для поділу наукових джерел за окремою класифікаційною ознакою. Визначено основні підходи до класифікації джерельної бази дослідження (за критеріями хронологічності, територіальної належності, нарративним критерієм, критерієм наближеності до проблеми дослідження).

Сформульовано висновок про оптимальність застосування *нарративного* критерію для визначення основних груп джерел, вивчених у процесі дослідження: 1) архівні документи і матеріали; 2) публікації в періодичних виданнях; 3) дисертаційні дослідження; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література; 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографіки, персоналістики, теорії й методики виховання; 7) праці в галузі історії України та історії Волині зокрема.

1.3. Аналіз базових понять дослідження

Історичний аналіз основних засад духовної освіти дає змогу екстраполювати їх на загальний стан шкільництва на різних етапах його розвитку. ХІХ століття як період перебування українського Правобережжя в стані зросійщення та волинський регіон як особливий в контексті співіснування кількох християнських конфесій – дають змогу інтерпретувати загальні історико-філософські засади дослідження освітніх процесів щодо їх регіональної специфіки. У ході понятійного аналізу проблеми становлення та розвитку духовної освіти упродовж більш як століття найбільш доцільним вважаємо застосування історико-хронологічного, історико-діахронічного та історико-системного методів дослідження, які уможливають комплексний підхід до аналізу змісту основних понять проблеми становлення та розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття.

Загалом проблеми формування понятійного поля історико-педагогічної науки досить ґрунтовно розкриті у наукових працях В. Авраменко (2003) [2], Л. Березівської (2021) [21], С. Бричок (2021) [34], Ю. Гончарук (2009) [60], Н. Гупана (2021) [70], І. Колесник (2019) [133], О. Петренко (2021) [235], М. Сокол (2018) [292], О. Сухомлинської (2021) [304] та ін. На нашу думку, *особливості історико-педагогічної термінології* полягають у тому, що:

- 1) в цьому термінологічному полі поєднуються історично зумовлені й сучасні поняття і терміни;
- 2) історико-педагогічна термінологія прямо пов'язана з історичним періодом та конкретною тематикою дослідження (його ключовими словами);
- 3) історико-педагогічна термінологія має міждисциплінарний характер, поєднуючи як історичні, так і педагогічні ознаки термінологічного аналізу; з іншого боку, як справедливо зазначає О. Сухомлинська (2021), ця термінологія має бути відділена від термінологічних розвідок мовознавців чи лексикологів, оскільки передбачає інші методологічні інструменти вивчення [304, с.8].

Отож, виходячи з наведених вище методологічних засад та специфіки проблеми нашого дослідження, вважаємо базовими поняттями нашого дослідження поняття «освіта», «духовна освіта», «духовний навчальний заклад», «Волинь».

Щодо першого з визначених базовими понять, то **освіта** найчастіше окреслюється як: *процес і результат* набуття та вдосконалення знань, цінностей, переконань за допомогою різноманітних форм пізнавальної діяльності ([192]); *соціальний інститут*, що у взаємодії з іншими соціально-інституційними утвореннями в кожному суспільстві виконує функцію створення, передачі, обміну, накопичення знань в спеціально створених для цього інституціях (школи, училища, заклади вищої освіти, заклади дошкільної освіти та ін.) (І. Петренко, 2021 [233]); *галузь суспільної діяльності*, що забезпечує отримання комплексу знань, вмінь і навичок суб'єктами освітньої діяльності за допомогою спеціально розроблених технологій (С.Сисоєва, 2019 [288]); *основа* інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку держави, метою якої є всебічний розвиток особистості та забезпечення суспільства кваліфікованими фахівцями ([109]); *ступінь* оволодіння комплексом знань в окремо обраній галузі чи широкого кола знань у різних галузях людської життєдіяльності, підтверджений відповідним державним/недержавним документом ([109]).

Як бачимо, визначення поняття освіти залежить переважно від наукової галузі чи сфери практичної діяльності, в межах якої розглядається чи використовується це поняття. Зважаючи на достатню вивченість поняття освіти в різноманітних його ракурсах як на рівні науково-методичної, так і суто наукової літератури (М. Волкова, 2001 [54]; В. Гурський, В. Присакар, 2014 [71], І. Малафійк, 2005 [181], І. Подласий, 2010 [239] та ін.), зазначимо, що як одне з базових понять педагогіки та історії педагогіки в межах нашого дослідження воно виконує допоміжну, пояснювальну функцію, оскільки завданнями нашої роботи визначено вивчення історії духовної освіти в окремо взятому регіоні України.

У сучасних нормативних документах (110; 111; 246 та ін.) духовна освіта розглядається як різновид освіти, що надається навчальними закладами або зкладами вищої освіти за бакалаврськими та магістерськими програмами за напрямом підготовки «Теологія». При цьому Міністерство освіти і науки України виділяє в системі духовної освіти богословські академії, інститути, семінарії, богословські коледжі тощо. Кожна з офіційно зареєстрованих в Україні церков чи деномінацій має право на заснування своїх духовних навчальних закладів, діяльність яких не суперечить законодавству.

Натомість історичне значення поняття духовної освіти суттєво відрізняється від пропонованого сучасними документами та науковими публікаціями.

В процесі аналізу поняття духовної освіти ми цілком закономірно зіштовхнулися з необхідністю розвести це поняття з іншими, близькими в змістовому та культурологічному контексті – «*теологічна освіта*» та «*релігійна освіта*». Теологічна освіта – це процес і результат професійної підготовки служителів релігійних культів або ж викладачів богослов'я. Здобуття теологічної освіти відбувається, як правило, в духовних навчальних закладах. Натомість духовна освіта, на наше переконання, має набагато більш широке понятійне поле, оскільки стосується не лише підготовки священників різних конфесій, але й духовного змісту освіти різних ступенів та для різних

прошарків населення. В певному сенсі всю систему шкільництва ХІХ – початку ХХ століття можна вважати духовною освітою; різниця полягає лише в тому, яку саме частку в змісті освіти становила суто духовна (найчастіше релігійна) складова.

Виходячи з наукових праць В. Денисенка (2011) [85], О. Костюк (2009) [144], А. Колодного, Б. Лобовика (1996) [136], М. Лагодич (2010) [159], І. Огієнка (1993) [210] та ін., а також висновків нашого історико-педагогічного дослідження, ми *окреслюємо духовну освіту досліджуваного нами періоду* як історико-педагогічний феномен та соціальний інститут ХІХ – початку ХХ століття, зміст і сутність якого полягала у забезпеченні процесу та результату реалізації релігійного/духовного сегмента змісту освіти в нижчих, середніх чи вищих закладах освіти (повністю або ж частково) та в духовному просвітництві позаінституційного рівня.

На підставі понятійного аналізу духовної освіти ми створили модель її становлення та розвитку у ХІХ – на початку ХХ століття на Волині, розділивши цей феномен на два складники: інституційний та позаінституційний, і подали в Додатку П.

Оскільки духовна освіта як процес і результат навчання дітей та молоді безпосередньо чи опосередковано стосується діяльності духовних навчальних закладів, то визначення поняття *«духовний навчальний заклад»* є для нас наступним кроком в окресленні понятійної бази дослідження.

В Законі України «Про освіту» (2017) не має терміну «навчальний заклад», натомість використовується термін «заклад освіти» [109]. Водночас, в історико-педагогічному дослідженні ми вживаємо саме термін «навчальний заклад», позаяк нормативно-правова база, освітня документація до 2017 р. послуговувалася виключно терміном «навчальний заклад», маркуючи ним заклад, основним видом діяльності якого є навчальна й виховна діяльність.

«Енциклопедія історії України» (2004) подає визначення духовного навчального закладу як закладу «для підготовки священників, богословів, викладачів теології» [264]. Погоджуючись загалом з таким визначенням,

зауважимо, що в історичному контексті це поняття має дещо розширений вигляд: так, система церковнопарафіяльних шкіл на Волині не була, по суті, спрямована на підготовку священників (якщо, звісно, вони не продовжували далі навчання в духовних училищах чи семінаріях). Крім того, такі духовні навчальні заклади, як Острозька чи Києво-Могилянська академія, загалом не були орієнтовані на виключно духовний стан і на підготовку богословів, а функціонували як заклади вищої освіти в Україні XVII-XVIII століття.

Виходячи з наукових досліджень О. Сажок (2013) [275], І. Сторожук (2015) [299], М. Теодоровича (1901) [312], Н. Щербак (2005) [348] та ін. та власного аналізу історичних документів досліджуваного періоду, ми визначаємо *духовний навчальний заклад* як освітню інституцію переважно станового характеру, що надавала духовну освіту з метою формування системи духовних знань та релігійних навичок дітей та молоді, а також їх виховання відповідно до релігійних канонів окремої конфесії. До найбільш відомих духовних навчальних закладів Волині XIX – початку XX століття відносяться Волинська (на початку свого існування Кременецька) духовна семінарія, Житомирська рабинська школа, Житомирський єврейський вчительський інститут. Не дивлячись на більш чи менш помітний відсоток польського (традиційно католицького), німецького й чеського (значною мірою лютеранського) населення Волині, їхні духовні навчальні заклади не піднімалися вище початкового рівня, забезпечуючи фактично базові знання релігії й традиційне християнське виховання дітей молодшого шкільного віку. Основною причиною цього була жорстка політика зросійщення мешканців міст і сіл Волинської губернії, що передбачала домінацію середнього та вищого рівнів духовної освіти лише для російської православної церкви.

Центральне місце у всій системі духовної освіти України XIX – початку XX століття займали *духовні академії*. На Волині такого рівня навчального закладу не було, проте відзначаємо тісні організаційно-змістові зв'язки духовних училищ і семінарії Волинського краю з Київською духовною академією (1819-1919), куди вступали випускники названих навчальних

закладів, якщо прагнули продовжувати своє навчання з метою досягнення більш високого статусу в межах духовного стану в імперії. На найбільш високому інституційному рівні у досліджуваний нами період знаходилася Волинська духовна семінарія як організаційно-управлінський осередок духовної освіти всього Волинського краю. Її статус було закріплено відповідними загальноімперськими документами, передовсім, «Статутами» 1804 та 1884 рр. та «Положенням про духовні училища» 1808 р. Ці документи визначали ієрархію духовних навчальних закладів в кожній губернії, а саме:

- 1) Найнижчу ланку в духовній освіті губернії займали *церковнопарафіяльні школи* православного віросповідання та інші початкові духовні заклади (римо-католицькі, протестантські, юдейські);
- 2) Церковнопарафіяльні школи та початкові школи інших віросповідань підлягали контролю та нагляду з боку *духовних училищ* середнього рівня – парафіяльних середніх училищ, рабинського училища; зауважимо, що в православному (домінуючому) сегменті цього рівня духовної освіти окремо існували жіночі духовні навчальні заклади – *єпархіальні училища* для дівичь духовного звання;
- 3) Духовні училища знаходилися у віданні Волинської духовної *семінарії*.

Зауважимо, що така ієрархічна взаємозумовленість функціонування духовних навчальних закладів була характерна не лише для Волині, але й для всіх губерній російської імперії досліджуваного періоду. Проте Волинь як регіон мала власну специфіку розвитку духовної освіти порівняно з іншими губерніями внаслідок соціально-політичних, ідеологічних та соціокультурних особливостей, що склалися наприкінці XVIII століття.

Отож, ще одним базовим поняттям теми нашого дослідження є **Волинь** як територія становлення та розвитку духовної освіти у XIX – на початку XX століття. Волинська губернія була створена у 1797 році внаслідок третього поділу Польщі на основі Волинського намісництва і майже без територіальних змін проіснувала до початку більшовицької доби. На початку XIX століття Волинь перебувала під сильним впливом римо-католицького Костьола і поляків

як основних земельних магнатів краю (ціле місто Житомир належало графові сенатору Ілінському і було викуплене у нього у 1804 році, щоб стати адміністративним центром губернії) [56].

«Енциклопедія історії України» (2003) характеризує Волинь як історичний регіон, який упродовж принаймні десяти століть свого існування перебував у складі різних держав – Галицько-Волинського князівства, литовської держави Любарта Гедиміновича, Литовського князівства, Речі Посполитої, російської імперії [122]. Вважаємо, що цей факт є одним з визначальних для пояснення складнощів у міжконфесійних відносинах та специфіки розвитку духовних навчальних закладів на території Волині ХІХ – початку ХХ століття.

Волині належала першість серед південно-західних губерній стосовно частки римо-католиків у складі населення (5,1% загалом, а в Житомирському на Новоград-Волинському повітах – 10%) [232, с.ІІІ-ХХ.]. Натомість частка україномовного населення згідно з переписом 1897 р. залишалася домінуючою – 70,1%, проте в містах цей показник був суттєво нижчим (наприклад, у Луцьку 9,4%, Ковелі 11,8%) за рахунок зростання кількості єврейського населення. Матеріали «Перепису населення ... 1897 р.» (1904) свідчать про виражений русифікаторський характер коментарів до кількісних даних по Волинській губернії: «Переважна частина Волинської губернії складається із земель колишньої російської області Волині» [232, с.ІІІ]; або ж узагалі дивне твердження: «За етнографічним складом, визначеним переписом на підставі даних про рідну мову, Волинська губернія, як видно з наведених на стор. ІХ таблиць, належить до числа губерній з переважно російським населенням... У містах число осіб, які вказали на малоросійську мову, майже дорівнює числу тих, хто вказав великоруську (чи російську просто), що частково залежить від того, що в містах мешкає переважно населення приїждже, а частково тому, що під впливом школи багато хто з малоросів стали говорити лише великоросійською мовою» [232, с. VII-VIII.].

Україномовне населення, закономірно, належало до стану селян (92,5%), які були майже цілком православними; римо-католики серед українського населення складали відчутну кількість у Житомирському й Новоград-Волинському повітах (по 10,% в кожному) [232, с.ІІІ-XX.].

Матеріали перепису 1897 р. свідчать, що в губернії наприкінці ХІХ століття мешкало майже 440 тис. хлопчиків до 9 років, і майже 320 тис. – до 19 років. Щодо дівчаток, то в віці учениць жіночих єпархіальних училищ та пансіонів перебували близько 336 тис. осіб [232, с.IV]. Якщо зважити на те, що кількість учениць Житомирського єпархіального училища (розглянуто в розділі 3) не сягала вище 300 учениць, то стає зрозумілим, наскільки невеликою була частка дівчаток, які могли навчатися в духовних навчальних закладах Волині. Тим більше, що, за даними перепису, у цих вікових групах було всього близько 10% (до 9 років) та близько 25% (10-19 років) грамотного населення губернії. При тому частка грамотного населення серед представників різних конфесій була такою, як на рис.1.1.

Рис.1.1. Частка грамотного населення Волині серед представників різних конфесій, за даними перепису 1897 р., у % від загальної кількості представників кожної конфесії [232, с.XV].

Першість належала протестантам, які представляли німецьку та чеську спільноти Волинського краю (38,17%), меншість – православним, особливо мешканцям сільської місцевості (11,65%).

Важливе значення серед кількісних даних, представлених у «Переписі...» 1897 року, мають відомості про рівень грамотності серед осіб духовного звання на фоні рівня грамотності представників інших станів. Так, наприкінці XIX століття духовенство займало перше місце за відсотком грамотних (78, 77% серед чоловіків, і 63, 11% серед жінок). Статистика свідчить, що переважна більшість духовенства завершила курс навчання в середніх навчальних закладах (до яких ми віднесли семінарії та єпархіальні училища) – 61,09% чоловіків і 22,98% жінок [232, с.XV]. Натомість випускників університетів та інших вищих закладів освіти (серед яких і Київська духовна академія) серед духовних осіб було небагато (усього трохи більше 1%, порівняно з чим дворяни/шляхта мали набагато більший відсоток – 7,8%). Таким чином, духовенство мало достатній потенціал для кадрового забезпечення всіх закладів, де здійснювалася духовна освіта й просвітництво, порівняно з представниками інших станів в соціальній ієрархії Волині.

Система освіти Волинського краю й система духовної освіти Волині були тісно пов'язані між собою, оскільки духовний/релігійний компонент був присутній у змісті освіти кожної школи, училища, гімназії, університету чи академії. Загалом же систему освіти Волинського регіону у XIX – на початку XX століття можна представити в сукупності кількох базових компонентів, а саме:

1. Сегмент початкової освіти, представлений церковнопарафіяльними школами, недільними школами, школами грамоти, початковими народними училищами (однокласними й двокласними, сільськими і міськими), ремісничими училищами.
2. Середній ступінь освіти Волині характеризувався наявністю гімназій, класичних та реальних гімназій, реальних училищ, духовних училищ,

духовних семінарій, прогімназій, пансіонів (казенних і приватних), технічних училищ, рабинських училищ.

3. Сегмент вищої освіти на Волині не був представлений зовсім, оскільки до нього в російській імперії належали університети, духовні академії, а з кінця XIX століття – галузеві інститути.

Отже, у підрозділі здійснено аналіз базових понять дослідження проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. Встановлено особливості історико-педагогічної термінології (поєднання історично зумовлених і сучасних педагогічних понять і термінів; зв'язок історичної термінології з об'єктом і предметом дослідження; міждисциплінарний характер історико-педагогічного дослідження).

Провідними поняттями досліджуваної проблеми визнано поняття «освіта», «духовна освіта», «духовний навчальний заклад», «Волинь». Доведено, що формулювання поняття освіти залежить від конкретного історико-педагогічного дискурсу. *Освіту* у контексті проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття визначено як загальне поняття, що означає галузь суспільної діяльності, що забезпечує отримання суб'єктами освітньої діяльності знань, вмінь і навичок в історично відповідному соціокультурному середовищі. *Духовна освіта* окреслена в межах нашого дослідницького дискурсу як історико-педагогічний феномен та соціальний інститут XIX – початку XX століття, зміст і сутність якого полягала у забезпеченні процесу та результату реалізації релігійного/духовного сегмента змісту освіти в нижчих, середніх чи вищих закладах освіти (повністю або ж частково), та в духовному просвітництві позаінституційного рівня

Встановлено термінологічні зв'язки поняття духовної освіти з *теологічною* й *релігійною*. Сформульовано висновок, що духовна освіта має більш широке дефінітивне поле, оскільки стосується не лише підготовки осіб духовного стану різних конфесій, але й духовного змісту освіти в навчальних закладах різного ступеня для різних прошарків населення. Доведено, що в певному сенсі всю систему шкільництва XIX – початку XX століття можна

вважати духовною освітою; різниця полягає лише в тому, яку саме частку в змісті освіти становила суто духовна (найчастіше релігійна) складова. Представлено модель духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття в поєднанні інституційного (духовні училища середнього рівня та початкові навчальні заклади) та позаінституційного (духовне просвітництво в діяльності громадських товариств; духовна освіта й просвітництво окремих осіб духовного стану) складників.

Духовний навчальний заклад визначено в підрозділі як освітню інституцію переважно станового характеру, що надавала духовну освіту з метою формування системи духовних знань та релігійних навичок дітей та молоді, а також їх виховання відповідно до релігійних канонів окремої конфесії. Схарактеризовано ієрархію духовних навчальних закладів ХІХ – початку ХХ століття (духовні академії; духовні семінарії; духовні училища та жіночі єпархіальні училища; церковно-парафіяльні школи та повітові училища).

Спираючись на історико-регіоналістичний підхід, у дослідженні схарактеризовано зміст та специфіку поняття *Волині* як історичного регіону, де відбувалося становлення і розвиток духовної освіти у досліджуваній період.

Висновки до першого розділу

У розділі представлено теоретичні засади розвитку духовної освіти на Волині (провідні наукові підходи до проблеми дослідження; історіографію та джерела дослідження; базові поняття дослідження).

Відзначено міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми як філософської, теологічної, культурологічної, історичної й суто педагогічної. Проблему дослідження розглянуто на загальнофілософському (в світлі гуманістичного й культурологічного підходів), загальнонауковому (як поєднання історико-хронологічного, історико-порівняльного й історико-дихотомічного підходів) та спеціально-науковому (історико-педагогічний

регіоналізм) рівнях. Сформульовано висновок про те, що християнсько-гуманістичні засади українського православ'я дають змогу екстраполювати їх на загальний стан шкільництва на різних історичних етапах його розвитку.

Встановлено, що Волинь (згідно з культурологічним підходом) є регіоном, що має власну соціокультурну специфіку внаслідок накладання різноманітних історичних, етнокультурних, духовно-релігійних процесів, що в XIX – на початку XX століття спричинили формування особливого соціокультурного простору, де духовна освіта стала значущим чинником функціонування локального соціуму. Доведено, що релігійність, культуровідповідність і духовність можуть вживатися як споріднені поняття, що знаходяться в одному категоріальному полі.

Загальнонауковий рівень методології представлений історико-хронологічним, історико-персонографічним, історико-дихотомічним підходами.

Спеціально-науковий рівень методології дослідження представлений історико-педагогічним регіоналізмом та концепцією «нової соціальної історії». Встановлено, що «людський» вимір соціальних процесів в окреслений історичний період репрезентує духовну освіту як суб'єктне середовище, де кожен з учасників має свої ментальні уявлення, систему символів, сукупність аксіологічних пріоритетів, психологічні установки.

Представлено історіографію проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. З'ясовано, що тематика дослідження передбачає використання історіографії у її вузькому розумінні – як сукупність усього доступного для дослідження наукового доробку та історичних матеріалів з обраної проблеми. Сформульовано висновок про застосування *нарративного* критерію для визначення основних груп джерел, вивчених у процесі дослідження: 1) архівні документи і матеріали; 2) публікації в періодичних виданнях; 3) дисертаційні дослідження; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література; 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної

історіографіки, персонографії, теорії й методики виховання; 7) праці в галузі історії України та історії Волині зокрема.

Враховуючи історичний етап та хронологічні межі дослідження, зазначено про значну кількість використаних *джерел російською мовою* (з відповідною орфографією й стилістикою XIX – початку XX століття). Сформульовано висновок, що використання таких історичних джерел є неминучим, коли йдеться про період знаходження різних регіонів сучасної території України в складі російської імперії, що передбачало наявність російськомовного нормативно-правового та наукового середовища в усіх сферах суспільного життя.

Здійснено аналіз базових понять дослідження проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. *Духовна освіта* окреслена в межах дослідницького дискурсу як історико-педагогічний феномен та соціальний інститут XIX – початку XX століття, зміст і сутність якого полягала у забезпеченні процесу та результату реалізації релігійного/духовного сегмента змісту освіти в нижчих, середніх чи вищих закладах освіти (повністю або ж частково), та в духовному просвітництві позаінституційного рівня. *Духовний навчальний заклад* визначено в розділі як освітню інституцію станового характеру, що надавала духовну освіту з метою формування системи духовних знань та релігійних навичок дітей та молоді, а також здійснювала їх виховання відповідно до канонів окремої конфесії. Схарактеризовано ієрархію духовних навчальних закладів XIX – початку XX століття (духовні академії; духовні семінарії; духовні училища та жіночі єпархіальні училища; церковно-парафіяльні школи та повітові училища).

Матеріали розділу 1 вміщено в кількох публікаціях авторки [166-167; 170-171; 357].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ВОЛИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

2.1. Освітні й церковні реформи XIX століття та їх вплив на становлення і розвиток духовної освіти Волині

З метою здійснення *аналізу освітніх реформ XIX – початку XX століття*, що здійснили свій вплив на розвиток духовної освіти Волині (включно з необхідністю його *періодизації*), варто коротко схарактеризувати систему навчальних закладів краю з урахуванням того факту, що численні нормативні документи у сфері освіти й церковного життя спричинилися до змін у структурі шкільництва упродовж більш як століття. Виходячи з аналізу історичних джерел та архівних документів, можемо констатувати, що система освіти російської імперії у досліджуваній нами період може бути представлена як **триступенева**, а саме:

1. **Початковий** рівень: парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища (однокласні й двокласні), школи грамоти, сільські школи.
2. **Середній** рівень: гімназії (класичні й реальні), реальні училища, прогімназії, пансіони (державні й приватні), повітові училища.
3. **Вищий** рівень: університети (з кінця XIX століття – університети й інститути) [157, с. 90].

У XIX столітті система освіти російської імперії мала виражену тенденцію до *становості*. Так, для дітей дворян створювалися гімназії, для дітей духовного стану – семінарії (потім – ще й духовні училища), для дітей міщан – повітові школи та училища.

Як видно з наведеної структури, Волинь представлена в ній двома першими рівнями, оскільки найближчий університет знаходився поза межами краю (університет св.Володимира в Києві). Ця структура освітніх закладів є не

цілком повною, оскільки *духовні навчальні заклади в ній фактично не представлені*, тобто інституалізований рівень духовної освіти може бути поданий як окрема модель/структура, а саме:

- духовні семінарії (Волинська духовна семінарія);
- духовні училища – Волинське і Кременецьке;
- жіночі єпархіальні училища – Житомирське й Кременецьке;
- парафіяльні училища – навчальні заклади, що функціонували в першій половині XIX століття по всій території Волині;
- рабинські школи (Житомирська рабинська школа);
- парафіяльні навчальні заклади (російські, польські, чеські, німецькі).

Упродовж більш як століття освітня сфера Волині перебувала в стані постійного реформування, що ускладнює процес аналізу нормативної бази діяльності духовних навчальних закладів, які *перебували одночасно під опікою і світської, й церковної влади*. Крім того, досліджуваний нами феномен духовної освіти не може вважатися належним лиш до однієї релігійної конфесії – православної, адже на території Волині успішно (більш чи менш) функціонували заклади духовної освіти/просвітництва римо-католиків, уніатів, юдеїв, лютеран. Про це на сьогодні існує велика група вітчизняних і зарубіжних наукових джерел і опрацювань історичних матеріалів, як-от: М. Бармак (1999) [16], О. Буравський (2003) [36], В. Васильчук (2004) [42], Н. Громакова (2002) [64], М. Костюк (2003) [140], В. Павлюк (2000) [227], Н. Рудницька (2002) [265] та ін.

Упродовж досліджуваного періоду система освіти Волині змінювалася відповідно до змін в освітньому законодавстві. Проте складність аналізу освітніх реформ у контексті розвитку духовної освіти регіону викликана тим, що суто освітні реформи (пропоновані *міністерством* народної освіти імперії) часто доповнювалися, а іноді й не узгоджувалися з реформами церковного життя в краї (пропоновані *Святішим Синодом*, який залежно від соціально-політичної та соціокультурної ситуації мав більшу чи меншу вагу в освітній

сфері). Подвійне підпорядкування духовних навчальних закладів у Волинському регіоні призводило часто до того, що освітні зміни гальмувалися або ж мали дещо обмежену сферу впливу, якщо йшлося про духовні навчальні заклади, або ж про духовну освіту неправославного населення Волині.

Виходячи з теми і проблеми нашого дослідження, ми поділили сукупність нормативно-правових актів, які регулювали розвиток духовної освіти на Волині, на кілька *груп*, а саме:

1. *Загальноімперські* документи, які визначали загальні тенденції розвитку духовної освіти на Волині у досліджуваний період: Статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії.
2. Нормативні *документи Святішого Синоду*, які стосувалися організації духовної освіти упродовж ХІХ- початку ХХ століття.
3. Нормативні документи *місцевого регіонального рівня* (листи та розпорядження на рівні попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

Отож, освітня сфера ХІХ – початку ХХ століття в російській імперії пройшла через низку освітніх реформ, що супроводжувалися певними змінами в організації та змісті шкільництва на всіх його рівнях і щодо всіх типів навчальних закладів, в тому числі й духовних. Після третього поділу Польщі (1795 р.) Волинь опинилася в складі російської імперії, тому всі ці реформи прямо стосувалися розвитку освіти в зазначеному регіоні. Початок ХІХ століття ознаменувався прийняттям «Попередніх правил народної освіти» (1803 р.), що заклали основи державницького підходу до організації освітнього процесу [180, с.30-65]. На регіональному рівні це означало, передовсім, домінацію православ'я над іншими релігійними конфесіями у всіх сферах життя, в тому числі й освітній. Ще більш раннім документом про організацію системи освіти в імперії став «Статут народних училищ» (1786 р.); на початку ж ХІХ століття було оприлюднено «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1803 р.); його нові редакції відносяться до

1828 р. («Статут гімназій та прогімназій, що знаходяться у віданні університетів») та 1864 р. [257, с.135]. Зауважимо, що у 1835 році було прийнято «Положення про навчальні округи», що певним чином ускладнило розвиток мережі духовних навчальних закладів, адже межі навчальних округів і епархій значно різнилися між собою.

Основи діяльності усіх навчальних закладів Волині початку ХІХ століття були закладені *Статутом 1803 р.* За цим документом вся російська імперія була поділена на навчальні округи, кожна з яких підпорядковувалася університетові. Оскільки на початку ХІХ століття в Україні функціонував лише Харківський університет (з 1802 р.), то Волинь належала до відання попечителя Харківського навчального округу. З 1832 р. – до Київського, оскільки було створено Київський університет святого Володимира і всі освітні заклади Волині перейшли до відання попечителя Київського навчального округу. Згідно зі Статутом 1803 р. (або ж «Попередніми правилами народної освіти») навчальні округи створювалися з кількох сусідніх губерній, що були схожі між собою «у місцевих обставинах», а університет ставав адміністративно-організаційним центром усього округу [283].

Статутом 1804 р. в російській імперії затверджувалася мережа парафіяльних училищ (згодом доповнилися парафіяльними повітовими училищами, або просто повітовими): «кожна церковна парафія чи дві разом, виходячи з кількості парафіян і їх віддаленості від місця проживання повинні мати принаймні одне парафіяльне училище» [242, с. 640]. Щодо повітових училищ, то в Статуті 1804 р. зазначалося, що вони повинні створюватися в кожному губернському й повітовому місті – принаймні одне.

О. Кошель (2022) зазначає, що статут 1804 року був відповіддю на помітне відставання російської імперії від країн Західної Європи у справі початкової освіти [145, с.212]; однак, замість забезпечити села та містечка державними початковими школами, імперський уряд віддав початкову ланку освіти Святішому Синоду і місцевим священникам. Співвідношення не на користь державної системи початкової освіти зберігалось упродовж всього ХІХ

століття; у 1898 році на одну міністерську школу припадало вісім з половиною церковнопарафіяльних [232, С. XIV.].

Повітові училища охоплювали міське населення, натомість парафіяльні – сільське. Ці заклади можна з певною часткою умовності називати духовними; духовно-релігійна складова в змісті освіти цих закладів була домінуючою, проте вони не підлягали прямо управлінню з боку Синоду [324, с.1105]. У цьому контексті, найімовірніше, *недільні школи можуть бути окреслені як позаінституційна форма духовної освіти*, оскільки фактично весь процес навчання в них полягав у вивченні основ Закону Божого.

В один час зі Статутом 1804 р. в російській імперії було прийнято «Положення про євреїв 1804 р.». Попри загальний характер формулювань цього документа, він був орієнтований на русифікацію дітей з єврейських родин та їх навчання в російських школах з вивченням відповідних навчальних предметів духовного змісту [186]. Водночас у цьому Статуті було позірно підтверджено наявність та окремі права для єврейських навчальних закладів – хедерів, талмуд-тор, бет-мідрашів. Щоправда, названі єврейські навчальні заклади жодним чином не були інтегровані в загальну систему освіти імперії, тому після завершення навчання в них діти не могли вступати до закладів вищого типу – гімназій, прогімназій, міських училищ тощо. У 1835 р. було прийняте нове «Положення про євреїв», за яким євреям дозволялося навчатися у всіх освітніх закладах імперії, щоправда, на умовах певної квоти. Найпростішим способом вступу до університету дітям з єврейських родин було прийняти християнство. У 1817 році з цього приводу навіть було засноване «Товариство ізраїльських християн», яке об'єднувало євреїв-вихрестів, що мали особливі права й пільги [362, с.5-13]. Щоправда, відомостей про те, що хтось з євреїв-вихрестів навчався в духовних навчальних закладах Волині, нам віднайти не вдалося.

Результатом упровадження Статуту 1804 року стало створення мережі початкових та середніх навчальних закладів по всій території навчальних округів. Проте уже *в 1828 році новий Статут* узаконив становість системи

освіти, релігійний характер навчального процесу, жорстку централізацію, яка б відповідала монархічному укладу суспільного життя. Цей Статут мав чітко виражений реакційний характер, запроваджував у системі освіти муштру, жорсткі тілесні покарання, суворий контроль за поведінкою учнів; основними методами навчання стали зубріння й заучування напам'ять релігійних та ідеологічних текстів.

Статут університетів 1835 року чітко окреслив місце і значення попечителя навчального округу в російській імперії, і визначав його як головного управлінця й організатора діяльності всіх навчальних закладів, в тому числі й духовних. Місія Святішого Синоду за цим статутом полягала у тому, щоб узгоджувати з попечителем зміст освіти в духовних навчальних закладах та духовно-релігійний компонент – в усіх інших навчальних закладах навчального округу.

Статут 1863 року уможливив певну автономію університетів, які могли самі визначати специфіку організації й діяльності навчальних закладів округу. За цим статутом могли створюватися прогімназії, а також військові навчальні заклади середнього рівня. На розвиток духовної освіти в імперії цей статут, на нашу думку, не справив значного впливу.

Статут навчальних закладів 1884 року поклав початок контрреформі в освітній сфері, і був викликаний наслідками автономії університетів та початком демократичних рухів в імперії [295, С.5.]. Цим статутом знову затверджувалася виключна місія попечителя навчального округу, а система освіти ставала жорстко централізованою. Для духовних навчальних закладів в усіх регіонах це означало стандартизацію програм навчання та жорстке підпорядкування Святішому Синоду у частині морально-релігійного навчання й виховання учнів і учениць цих закладів. Керівництво усіх (в тому числі й духовних) навчальних закладів повинно було надавати керівництву округу відомості про настрої й спосіб мислення учнів у своїх закладах, а також про їхні сім'ї та особливості сімейного побуту [282, с.240-241.].

До важливих у контексті проблеми нашого дослідження нормативно-правових документів загального характеру ми відносимо також низку «Положень...» другої половини ХІХ століття, а саме:

- «Положення про міські училища» (1872 р.);
- «Положення про початкові народні училища» (1874 р.);
- «Про деякі заходи щодо розвитку початкової народної освіти» (1864 р.);
- «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти»;
- «Положення про початкові народні училища» (1864 р.);
- «Положення про рабинське училище» (1847 р.) та ін. [199].

Створення та діяльність навчальних закладів Волині, які надавали духовну освіту у ХІХ – на початку ХХ століття, визначалися численними царськими указами, постановами Святішого Синоду та рішеннями верховних ієрархів церкви у Волинській губернії. Ці документи відрізнялися різним рівнем узагальнень, різними завданнями, які вони виконували, різним рівнем деталізації. Місцеві нормативно-правові документи, як правило, визначали зміст освіти в тому чи іншому духовному (чи навчальному) закладі; натомість царські укази визначали базовий алгоритм діяльності семінарій чи училищ, їх імперську місію та прогностичні результати діяльності.

Церковні освітні реформи ХІХ століття закладали основу діяльності духовних навчальних закладів у кожному регіоні. Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття церква прагнула реформувати духовні академії як центри освітнього процесу в контексті домінуючого православ'я. Таким чином, можна констатувати, що у світській та релігійній (православній) площині освіти відбувалися схожі процеси: Статут 1804 року поставив університети в центр організації діяльності всієї сфери освіти, і те саме відбувалося в освіті духовній. *Церковна реформа 1798 року* надала духовним академіям право вирішувати найважливіші питання стосовно організації та змісту навчання в духовних семінаріях. Академії мали представляти всю звітність до Святішого Синоду. Зауважимо, що навчальні округи за Статутом 1804 року не співпадали з духовно-академічними, що певним чином ускладнювало функціонування і

взаємодію всіх закладів від початкових до університетів/духовних академій. Так, до відання Київської духовної академії належало 8 духовних семінарій з територіально різних навчальних округів, серед них і Житомирська духовна семінарія. У 1800 році з'явилися перші зміни і доповнення до реформи 1798 року; при семінаріях та духовних училищах з'явилися т. зв. «руські» класи, де завершували навчання неуспішні учні [209, с. 368-388.].

Окремі дослідники історії освіти ХІХ – початку ХХ століття надають особливого значення освітній реформі 1808-1814 рр., оскільки саме в цей час сукупність різнорядних і по різному організованих духовних училищ російської імперії була приведена до більш-менш єдиного стандарту. Завдяки цій реформі в кожному з духовних училищ було впорядковано викладання богослов'я як обов'язкового предмета [231], а сама система духовної освіти стала жорстко централізованою, як, власне, й у всій системі шкільництва імперії. У 1807 році було засновано *Комітет з удосконалення духовних училищ й забезпечення парафіяльного духовенства*. Власне, цей комітет розробив перший нормативний документ, що узагальнив ідеологічні засади православного змісту системи освіти, адже її основи викладалися не лише в суто духовних навчальних закладах, але й у всіх інших (від парафіяльних шкіл до університетів) – *«Про вдосконалення духовних училищ; про накреслення правил для утворення цих училищ і створення капіталу на утримання духовенства»* (1808) [209, с. 368-388.]. Зрозуміло, що духовні навчальні виконували провідну й змістовно першорядну місію стосовно православної духовної освіти дітей та юнацтва, відповідної імперській ідеології. Саме православ'я було визначене духовною основою з'єднання (почасти насильницького) різних регіонів, територій, етнічних груп в одній – *«великоруській» – державі*. Тому цей документ, на нашу думку, мав непересічне нормативно-правове значення як в політико-ідеологічному, так і в організаційно-змістовому відношенні.

Правові підвалини становлення системи духовної (православної) освіти у всій імперії викладені в цьому документі так: «велю: 1. Для загального й

вищого управління духовних училищ, заснувати при Святішому Синоді особливу комісію, під назвою Комісії духовних училищ. Члени цієї комісії від Нас будуть призначені. 2. В цю комісію комітет з удосконалення духовних училищ надасть всі положення його й відомості, що перебувають в розгляді. 3. Комісія в перших своїх діях має: 1) визначивши порядок своїх зносин зі Святішим Синодом, встановивши спосіб діловодства і встановивши канцелярію, представити їх мені на розгляд. 2) вона прийме негайно з канцелярії Святішого Синоду всі справи, що належать до духовних училищ, і з цього часу ці справи будуть вирішуватися за її посередництвом. 3) вона зробить детальні й точні розпорядження щодо відділення церковних доходів на утримання духовних училищ як одноразово, так і щорічно... 5) після цього комісія приступить до складання детальних штатів училищ і церковних причтів, до написання статутів, заснування бібліотек» [209, с. 368-369].

Таким чином, завдяки наведеному вище царському указу фактично створювалася нова організаційно-правова ланка в системі освіти російської імперії – автономна і призначена для управління всіма духовними навчальними закладами держави. Це *своєрідне міністерство духовної освіти* упродовж усього досліджуваного нами періоду здійснювало загальний нагляд за функціонуванням системи духовної освіти: у підпорядкованих Синоду закладах – цілком, в інших навчальних закладах – спільно з міністерством народної освіти і в тій частині, яка репрезентувала викладання релігійних навчальних дисциплін і в здійсненні морально-релігійного виховання дітей та молоді.

На цьому російське законодавство у сфері організації духовної освіти не припинило змінюватися, оскільки самої комісії було недостатньо для уніфікації цього сегменту освітньої сфери. Тому, як і світські навчальні заклади, духовні потребували окремого «Статуту», який би визначав спосіб підпорядкування одних закладів іншим, а всіх разом – міністерству освіти й Святішому Синоду. Так було розроблено й затверджено «Статут православних духовних училищ, Височайше затверджений 30 серпня 1814 р.» [325], який, власне, мав

забезпечити усталення триступеневої системи духовної освіти й централізацію духовних навчальних закладів під загальним керівництвом Синоду. Як бачимо, *цим документом виключалася можливість заснування (в державному полі) будь-яких інших духовних навчальних закладів, окрім підвідомчих православної конфесії.*

Велике значення для подальшого розвитку духовної освіти на Волині мало прийняття *Статуту 1884 року*. Згідно з цим документом семінарії окреслювалися як «навчально-виховні заклади для приготування юнацтва до служіння православної церкві» [199, с.86]. Система управління цими навчальними закладами передбачала їх підпорядкування Святішому Синоду і безпосереднє відання єпархіальним архієреям. Архієреї були вповноважені стежити за процесом викладання та виховання й за виконанням усіх засад цього статуту. Станом на час прийняття цього статуту у всій імперії функціонували 55 духовних семінарій на загальну кількість учнів близько 18 тисяч. Згідно зі Статутом духовних училищ 1884 року трансформувалася перелік навчальних дисциплін в цих закладах; було введено нові церковні предмети, як, наприклад, порівняльне богослов'я.

Царські укази часто розширювали сферу діяльності випускників духовних семінарій, в тому числі й на Волині. Так, у 1802 році на підставі відповідного імператорського указу було видано *Указ Святішого Синоду* (24 липня 1802 р. за № 2.396), де, між іншим, повідомлялося таке: «відомо, що в поселеннях, де немає лікарів... часто навіть легкі напади стають смертельними. Прагнучи відкрити селянам в цій частині потрібну і настільки ж просту, як і близьку до їхнього способу життя допомогу, я визнав благом покласти цей обов'язок на духовенство» [312, с.8-9.]. Для виконання цього указу випускники духовних училищ направлялися на навчання до медичних факультетів. Крім того, медичні інститути мали підготувати короткі довідники з лікування найпростіших хвороб для використання в духовних училищах. Для викладання в духовних училищах можна було запрошувати членів Медичної колегії; ці фахівці мали надавати основи медичних знань учням духовних училищ.

Водночас зауважимо, що прикладів викладання спеціальних медичних предметів чи запрошення для цього фахівців медичного профілю нами виявлено не було (якщо йдеться про Волинь ХІХ – початку ХХ століття).

Так, запровадження при Волинській (на початку ХІХ століття – Острозькій) духовній семінарії російської школи, що мала на меті поширення духовного православного знання в середовищі дітей духовенства, ґрунтувалося на *постанові* єпископа Варлама для духовної Консисторії Волині від 12 червня 1798 року. У цьому документі зазначалося: «у запровадженій на користь осіб, що готуються до священницького сану при місцевій семінарії російській школі – першому вчителеві навчати учнів, по-перше: короткій священній історії і катехізису, а тих, що навчаються в школі – замість цього – скороченому богослов'ю; всім учням загальному тлумачити книгу про обов'язки парафіяльних пресвітерів, пояснювати читані у недільні та святкові дні і при здійсненні таїнств Євангелія й Апостола, а при щоденній службі Божій псалми ... і показати силу й знамення всіх уживаних в Грекоросійській церкві обрядів, а останньому вчителеві навчати справному читанню, співу й письму, і при тому церковному статуту – всіх учнів, які в цьому виявляються несправними. Перший вчитель має працювати щовівторка, четверга й суботу після обіду по півтори години, а останньому – щопонеділка, середу й п'ятницю до обіду по півтори години» [320].

У питанні законодавчого врегулювання розвитку *жіночої духовної освіти* в російській імперії, то до нього церковна й світська влада вдалися дещо пізніше, ніж до інших питань організації духовної освіти імперії. Це можна пояснити тим, що й самі заклади для дівичь духовного звання в імперії стали розвиватися приблизно на півстоліття пізніше. Чіткій регламентації діяльності жіночих духовних навальних закладів шкодили й інші *чинники*, а саме:

- 1) *загальна неврегульованість освітнього законодавства російської імперії*; упродовж ХІХ – початку ХХ століття сфера освіти імперії була піддана значній кількості реформ, які передбачали затвердження нових Статутів навчальних закладів того чи іншого типу й рівня; до

Статутів додавалися ще й інші нормативні документи (переважно «Положення...»), що вносило певний хаос в структуру освітньої сфери та її потенційні можливості до ефективного функціонування;

- 2) *належність жіночих (власне, як і чоловічих) духовних навчальних закладів до двох відомств – Святішого Синоду й міністерства народної освіти; попри позірну узгодженість освітніх доктрин цих відомств вони мали кожна своє власне бачення змісту й організації навчального процесу в духовних училищах, церковнопарафіяльних школах, семінаріях (не говорячи вже про зміст освітніх неправославних духовних навчальних закладах, як, наприклад, рабинські училища).*

Різнорядні і різнотипові духовні навчальні заклади для жінок потребували певної уніфікації, тому *в 1868 році було затверджено новий Статут*, згідно з яким всі духовні училища для дівочього духовного звання стали називатися єпархіальними. Всі статuti духовних навчальних закладів, за якими вони діяли до цього часу, скасовувалися; Статут 1868 року окреслив мету діяльності єпархіальних училищ як виховання дівчат у благочесті «за вченням православної церкви та в російському народному дусі» і вимагав підготовки учениць до «суворої моральності життя» [84, с. 306-307]. Сучасники вважали, що цей Статут справив позитивний вплив на всю систему освіти, передовсім, жіночої, оскільки єпархіальні училища більш чи менш відповідали середнім навчальним закладам в російській імперії і замінили зовсім консервативні (навіть ортодоксальні) жіночі монастирські училища, де навчальний процес зводився до елементарної грамоти, вивчення напам'ять церковних текстів, та залякування дітей гнівом Божим у відповідь на будь-яку дитячу активність чи сміх.

Важливе значення для розвитку жіночої духовної освіти в регіоні мав прийнятий в російській імперії *Статут жіночих училищ духовного відомства 1902 року*. За цим Статутом було введено значні зміни до змісту і програм навчання в єпархіальних училищах. Так, наприклад, курс арифметики

завершувався в четвертому класі училища замість п'ятого; звільнені два уроки арифметики в п'ятому класі були присвячені вивченню алгебри [326, с.98]. Суттєво менші зміни вводилися за новим Статутом до програм з російської та старослов'янської мов, а також географії.

Проте навіть останній зі «Статутів єпархіальних училищ» не дав можливості зробити навчання дівчат з родин духовного більш результативним; попри те, що Синод прагнув оптимізувати вивчення ученицями фізико-математичних предметів, надто багато часу йшло на вивчення Закону Божого та церковних уставів, а також на рукоділля та церковний спів. Тому одним з наслідків цього Статуту стало формування сукупності пропозицій щодо програм навчання в єпархіальних училищах (після ґрунтовного обговорення у Волинському жіночому єпархіальному училищі в 1905-1906 рр.), а саме:

1. Щодо Закону Божого, то керівники й вчителі училища вважали, що неефективно в 3-4 класах одночасно вивчати церковний устав і історію церкви. Основна причина такої неефективності полягала в тому, що учениці досить складно засвоюють деталі церковного уставу. Крім того, в четвертому класі дівчата знайомилися зі службами тріоді¹, в той час як служба здійснювалася на основі октоїху². Нерівномірно також розподілено було навчальний матеріал з катехізису (у 5-6 класах).

2. Щодо російської й церковнослов'янської мов – спостерігалася така само нерівномірність у обсязі матеріалу (курс 2 класу надто складний порівняно з третім класом). З другого до третього класу пропонувалося перенести вивчення значної частини синтаксису. Крім того, для засвоєння теорії словесності, на думку вчителів, уроків у 4 класі було зовсім недостатньо.

¹ Тріодь – богослужбова книга для передвеликоднього й післявеликоднього періоду церковного календаря. Містить служби зі змінними піснеспівами для рухомих днів річного кола. Ділиться на Тріодь пісню й Тріодь квітну. Як свідчить «Мала українська енциклопедія» Є.Онацького (1966), українська тріодь значно відрізняється від московської [214, с.19].

² Октоїх – богослужбова книга в православ'ї, яка описує чинопослідування вечірні, підвечір'я, утрєні та літургії для шести буденних днів; у недільні дні додається ще мала вечірня й полуношниця [214, с.36].

3. Щодо історії, то в єпархіальних училищах не було передбачено пропедевтичного курсу, як в інших середніх освітніх закладах (наприклад, в жіночих гімназіях), що впливало на весь процес засвоєння історії (російської імперії, зрозуміло) ученицями єпархіального училища.

4. Щодо географії, то, на думку педагогів, варто було би до програми додати вчення про атмосферу, опади, зрошування, поширення рослин і тварин по поверхні земної кулі та ін.

5. Щодо музики й співу, то згідно зі Статутом 1902 року, який змінив програми й цих предметів, педагоги переймалися питаннями про те, 1) наскільки складною є ця програма, і 2) що робити з ученицями, зовсім позбавленими музичного слуху й голосу.

6. Щодо програми фізико-математичних наук, то в цій частині було найбільше непорозумінь: так, в жіночих гімназіях на математику відводилося 18 уроків, натомість в єпархіальних училищах – усього 10. Фізику вчителі Волинського єпархіального училища пропонували перенести з четвертого до старших класів, оскільки старшокласниці за віком краще підготовлені до сприйняття фізичних явищ та їх вивчення. Крім того, вчителі були переконані, що без алгебри курс фізико-математичних наук є зовсім неповним [326, с.102-114].

Таким чином, ґрунтовне обговорення нового Статуту жіночих єпархіальних училищ в частині нових і оновлених програм навчання у Волинському жіночому єпархіальному училищі відбулося досить серйозно, але не мало жодних наслідків, оскільки Святіший Синод діяв у справах реформи жіночої духовної освіти за принципом збереження домінації релігійних дисциплін над природничо-математичними, з одного боку, та необхідності засвоєння ученицями всього обсягу російського православ'я в його історичному, морально-етичному, процедурному та соціальному контексті, з іншого.

Щодо духовної освіти неправославного змісту, то важливе значення для її розвитку мало *«Положення про рабинські училища»* (1847 р.), яке

регламентувало порядок заснування та організації діяльності цих духовних навчальних закладів для юдейського населення Волині, що перебувало в межах «смуги осілості». За цим документом вчителями єврейських предметів духовного змісту (молитви, Мішни, Біблії тощо), або ж рабинами могли бути лише особи, які закінчили рабинські училища. Таких училищ в росії було засновано лише два – в Житомирі та Вільно. «Положення...» визначало курс наук, що мали викладатися в рабинських училищах, а також правила прийому до них. Згідно з цим документом, навчання в рабинських училищах було поділене на два періоди:

1. Трирічні підготовчі курси для хлопчиків, які мали намір навчатися в училищі. Діти перед вступом до рабинського училища могли навчатися вдома або ж в казенних єврейських училищах першого розряду (на рівні повітових чи міських училищ міністерства народної освіти).
2. Навчання на педагогічному чи рабинському відділенні. Педагогічне відділення було однорічним і передбачало відповідну педагогічну практику на екзамен на право посідати вчительські посади. Рабинське відділення було трирічним (два роки безпосереднього навчання в училищі та один рік практики у рабина).

Якщо випускник рабинського училища не отримував посади рабина, то міг вступати до університету. Зазначимо, що кожен університет мав відповідну квоту для прийому студентів-євреїв [88, арк. 32.].

Проаналізовані нами вище нормативно-правові засади становлення та розвитку духовної освіти на Волині безпосередньо впливають на **розробку періодизації** цього процесу, оскільки саме від прийняття базових царських указів, рішень і розпоряджень міністерства народної освіти російської імперії і Святішого Синоду залежала інституалізація духовної освіти Волині у досліджуваний період.

Проблема необхідності періодизації розвитку того чи іншого історико-педагогічного явища постає, як правило, перед кожним дослідником після того,

як історіографія проблеми набуває більш чи менш завершеного вигляду і визначаються окремі тенденції розвитку досліджуваного феномена. Тим більш необхідна періодизація як етап історико-педагогічного пошуку, якщо йдеться про об'єкти дослідження, зміст яких є міждисциплінарним і досліджується упродовж тривалого проміжку часу. Становлення й розвиток духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття не є в тому виключенням, оскільки упродовж більш як століття духовна освіта в зазначеному регіоні розвивалася під впливом сукупності досить складних чинників і передумов, у досить строкатому конфесійному просторі, в умовах постійної зміни нормативно-правових, організаційних та ідеологічних умов функціонування. У зв'язку з цим не зовсім погоджуємося з думкою М. Сокіл (2016), що проблема періодизації в науці виникає в умовах кризи наукового пошуку, або ж необхідності змінити підходи до періодизації того чи іншого історичного явища [291, с.114]. Водночас дослідниця цілком аргументовано стверджує, що періодизація є дослідницькою методикою, яка уможливорює створення цілісної моделі історико-педагогічного явища, процесу, об'єкта – при тому в нових дослідницьких умовах, до яких ми відносимо й історико-педагогічну науку періоду української незалежності. Такий підхід цілком узгоджується з позицією О. Сухомлинської (2007) стосовно того, що в останні роки «дедалі відчутніше проявляється тенденція до представлення історії педагогіки в нерадянському дискурсі» [302, с.7].

Основи періодизації історико-педагогічних процесів і явищ як окремого науково-дослідницького завдання представлено в науковому доробку Л. Березівської (2011) [23], Н. Гупана (2002) [67], О. Сухомлинської (2002-2003) [301-303] та ін.

Складність побудови періодизації історико-педагогічного явища полягає ще й у тому, що, як зазначає австрійський учений В. Брезінка (Wolfgang Brezinka) у своїй відомій монографії «Метатеорія виховання» (1978), «історик, котрий досліджує минулі світоглядні, моральні чи виховавчо-технологічні норми, нічого не вирішує стосовно наявного, а інтерпретує» [364, s. 203].

Сучасна інтерпретація дослідником історичних матеріалів, з одного боку, спрощує процес періодизації розвитку педагогічного явища в минулому, оскільки нині позбавлена системи штампів й ідеологічних упереджень, з іншого – ще більш ускладнює періодизацію, оскільки вимагає урахування великої сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників, що спричинили зміни досліджуваного об'єкта упродовж певного часу.

М. Сокіл (2016) зазначає, що для об'єктивізації процесу періодизації традиційно використовують поняття епохи, періоду чи етапу [291, с.116]. Ми виходимо з того, що духовна освіта на Волині у досліджуваній нами *період* стала частиною імперської *епохи* розвитку духовно-освітніх інституцій в окремо взятому регіоні, тому може бути представлена в сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених *етанів* розвитку цього історико-педагогічного явища. Поділ на етапи розвитку може бути здійснений за різними *критеріями*, залежно від мети й дослідницьких завдань. Тому будь-яка періодизація в історії педагогіки, як, власне, й у інших суспільно-гуманітарних науках, може бути окреслена як суб'єктивна, умовна, така, що підлягатиме змінам залежно від зміни дослідницької позиції науковця, який вивчає те чи інше історичне й освітнє явище у тягlostі й продовжуваності історичного поступу.

Ми вбачаємо значення періодизації процесу становлення й розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття в тому, що:

- 1) ця періодизація виконує значну системотворчу функцію, оскільки дасть можливість представити досліджуване історико-педагогічне явище як системний об'єкт;
- 2) завдяки здійсненій періодизації можна представити певні тенденції й характеристики досліджуваного явища в їх тягlostі й наступності;
- 3) періодизація виконує певну компаративну функцію, оскільки в її межах можна схарактеризувати певні відмінності в організації, змісті, формах і методах духовно-освітньої діяльності на Волині упродовж XIX – початку XX століття.

У вітчизняній історії освіти відомо досить багато періодизацій розвитку педагогічних явищ XIX – початку XX століття. Так, Л. Єршова (2006) створила періодизацію розвитку жіночої освіти на Волині у другій половині XIX – на початку XX століття і запропонувала основні етапи досліджуваного процесу: перша половина XIX століття – російський період; друга половина XIX – початок XX століття – загальна жіноча освіта на Волині [105, с. 56-65, с. 99-101]. У дослідженні Н. Сейко (2008) здійснено періодизацію розвитку добродійності у сфері освіти України у XIX – на початку XX століття, при чому дослідниця виокремила три основні етапи – фундушовий, люстраційний та етап системних тенденцій [282]. Аналізуючи педагогічну діяльність українських «Громад», Н. Побірченко (2005) виділила в їх розвитку такі етапи: 1) становлення педагогічно-просвітницької діяльності Громад (60-ті рр. XIX століття); 2) піднесення науково-просвітницької діяльності Громад (70-ті рр. XIX ст.); 3) об'єднання науково-просвітницьких сил навколо журналу «Київська старовина» (80-ті рр. XIX ст.); 4) консолідація громадівських сил (90-ті рр. XIX ст.); 5) період боротьби за національну школу (1900-1907 рр.) [238]. Аналізуючи періоди розвитку дидактичних систем, А. Вихрущ (2023) пропонує виділяти в історії цього педагогічного феномена етнодидактику, релігійну дидактику, філософську, академічно-університетську, педагогічно-психологічну, інформаційну та інтегральну дидактики, – починаючи з найдавніших часів до початку XXI століття [50]. На підставі проаналізованих нами наукових праць можемо дійти висновку, що періодизація тісно пов'язана з обраним об'єктом і предметом дослідження, а також з оголошеним етапом розвитку того чи іншого педагогічного явища.

Виходячи з сутності та змісту передумов та чинників становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття, ми встановили **інституалізаційно-нормативний критерій** періодизації цього процесу, який відобразив:

- з одного боку, рівень інституалізації духовної освіти на Волині у досліджуваний період;

- з іншого боку – прийняття на тому чи іншому етапі важливих нормативно-правових документів (царських указів, рішень Святішого Синоду, розпоряджень міністерства народної освіти російської імперії), що вплинули на становлення та розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

У результаті весь більш як сторічний етап розвитку досліджуваного нами освітнього феномена ми поділили на кілька основних періодів:

1. 1808-1836 рр. ми означили як *етап конфронтації*. Упродовж цього етапу офіційно домінуюча православна церква стикнулася з низкою проблем і ризиків у становленні православної духовної освіти на Волині після третього поділу Речі Посполитої у 1793 році. До таких проблем ми віднесли: опір римо-католицької та уніатської церков становленню православних навчальних закладів, які здійснювали духовну освіту (передовсім, мережі православних церковнопарафіяльних шкіл та духовних училищ). Головна тенденція цього періоду означена нами як конфронтація, оскільки вона здійснювалася між панівними російськими інститутами (держави, церкви, освіти) та протиставленими їм локальними соціокультурними інституціями – греко-католицькими чи римо-католицькими навчальним закладами, юдейськими школами. Нижня межа першого етапу (1808 р.) є датою оприлюднення «Положення про духовні училища, семінарії, академії» та початком реформи духовної освіти 1808-1814 рр., що спричинила до розвитку мережі духовних навчальних закладів початкового та середнього рівня на Волині.
2. 1836-1868 рр. – етап *інституалізації*, упродовж якого відбувалася інституалізація форм духовної освіти православної церкви як домінуючої в освітньому просторі Волині, та відмирання/руйнація духовних навчальних закладів католицької й уніатської церков. На цьому етапі також спостерігається інституалізація духовної освіти початкового рівня в середовищі чеської, єврейської та німецької спільнот Волинського краю. Нижня межа цього етапу (1836 р.) пов'язана з Указом Святішого Синоду

про обов'язок духовенства і монастирів надавати початкову освіту в місцях свого розташування.

3. 1868-1896 рр. – етап *ієрархізації*, в межах якого спостерігалася тенденція до встановлення чіткої ієрархії духовних навчальних закладів, підпорядкованих Святішому Синоду (православних), а також поступове підпорядкування чеських, німецьких та єврейських духовних навчальних закладів міністерству народної освіти російської імперії. Нижня межа цього етапу (1868 р.) є датою прийняття «Статуту єпархіальних училищ», який впорядкував, передовсім, вимоги до організації й контролю за діяльністю жіночих єпархіальних навчальних закладів у Волинській губернії.
4. 1896-1917 – етап *стабілізації*, упродовж якого відбувалося накопичення системних тенденцій в розвитку духовної освіти Волині (остаточне встановлення підпорядкованості церковнопарафіяльних шкіл, духовних училищ і семінарій Київській духовній академії), а також встановлення нормативно оформлених вимог стосовно функціонування «іновірських» духовних навчальних закладів на Волині. Нижня хронологічна межа цього етапу (1896 р.) пов'язується нами з оприлюдненням «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного сповідання»; верхня (1917 р.) – з прийняттям декрету Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», який поступово (в міру поширення більшовицької окупації українських земель) впровадився по території Волині.

Отже, нами схарактеризовано освітні й церковні реформи XIX століття та їх вплив на становлення і розвиток духовної освіти у Волинському краї, обгрунтовано періодизацію досліджуваного процесу. Зазначено, що від початку XIX століття у російській імперії вибудовувалася триступенева системи освіти в єдності початкового (парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища, школи грамоти, сільські школи), середнього (класичні й реальні гімназії, реальні училища, пансіони, повітові училища, єпархіальні училища) та вищого (університети) рівнів. Доведено, що

упродовж усього досліджуваного періоду система освіти імперії мала виражену тенденцію до становості; у зв'язку з цим сформульовано висновок про домінування учнів з сімей осіб духовного стану у всіх духовних навчальних закладах Волині, крім церковнопарафіяльних шкіл та єврейських навчальних закладів. Духовні навчальні заклади перебували одночасно під опікою світської і церковної влади; це пояснює складність аналізу нормативно-правової бази розвитку духовної освіти у Волинському краї. Схарактеризовано загальноімперські документи (Статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії), нормативні документи Святішого Синоду та місцеві регіональні (листи та розпорядження на рівні попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

Відзначено роль і значення «Попередніх правил народної освіти» та «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1803 р.) в становленні духовної освіти на Волині; водночас обгрунтовано регіональний зміст та особливості реалізації «Положення про євреїв» (1804 та 1835 рр.) у контексті проблеми дослідження. Сформульовано висновок про становий характер освіти, закріплений Статутом 1828 р. та узгодження функцій попечителя навчального округу й архієпископату в питаннях організації діяльності церковнопарафіяльних шкіл і повітових духовних училищ. Зазначено про роль окремих «Положень» у становленні та розвитку духовної освіти Волині («Положення про початкові народні училища» 1874 р., «Положення про жіночі народні училища міністерства народної освіти», «Положення про рабинське училище» 1847 р. та деяких інших).

Обгрунтовано думку, що церковні реформи XIX століття закладали основу діяльності духовних навчальних закладів у кожному регіоні. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття церква прагнула реформувати духовні академії як центри освітнього процесу в контексті домінуючого православ'я. Таким чином констатовано, що у світській та релігійній (православній) сфері освіти відбувалися схожі процеси нормативно-правового характеру.

Окреслено основні проблеми й тенденції реформування жіночої духовної освіти на Волині (загальна нерегульованість освітнього законодавства російської імперії; належність жіночих навчальних закладів одночасно двом відомствам – світському й церковному); доведено про значення Статуту 1868 року для розвитку мережі єпархіальних училищ для дівичь духовного звання.

Представлено різноманітні підходи до періодизації процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Встановлено, що духовна освіта на Волині у досліджуваній *період* стала частиною імперської *epochi* розвитку духовно-освітніх інституцій в окремо взятому регіоні, тому може бути представлена в сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених *etapів* розвитку цього історико-педагогічного явища. Поділ на етапи розвитку здійснюється за різними *критеріями*, залежно від мети й дослідницьких завдань. Для дослідження проблеми становлення і розвитку духовної освіти Волині обрано інституалізаційно-нормативний критерій, і визначено такі етапи цього процесу: 1808-1836 рр. – етап конфронтації; 1836-1868 рр. – етап інституалізації; 1868-1896 рр. – етап ієрархізації; 1896-1917 рр. – етап стабілізації. Представлено зміст та основні тенденції розвитку духовної освіти на кожному з етапів.

2.2. Внесок релігійних та громадських діячів Волині у розвиток духовної освіти регіону в ХІХ – на початку ХХ століття

Сукупність дослідницьких методів в історії педагогіки можна представити у поєднанні двох основних груп: загальнотеоретичних (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення) та специфічних чи вузькогалузевих (рестоспективний, історико-хронологічний, логіко-структурний, історико-генетичний та ін.). Водночас до специфічних історико-педагогічних дослідницьких методів часто зараховують і пошуково-бібліографічні, метод контент-аналізу й періодизації, моделювання, опитування.

Зазначимо, що, не дивлячись на значну кількість наукових розвідок з історії просвітницько-педагогічної й культурницької діяльності відомих (чи менш знаних) осіб в історії освіти *біографічний метод* використовується набагато рідше, ніж інші, хоча почасти особливості об'єкта й предмета дослідження того вимагають. Ще менш помітною є група історико-педагогічних досліджень, виконаних з використанням методу *персоніфікації* – як методу дослідження творчих біографій педагогів, науковців, історичних діячів.

Персоніфікація та біографічний метод певною мірою реалізовані у проаналізованих нами в ході дослідження публікаціях вітчизняних істориків, педагогів, соціологів, психологів, культурологів (О. Адаменко, 2010 [4]; А. Недял, 2020 [200]; О. Сухомлинська, 2003 [301]; В. Чишко [321] та ін.). При цьому кожна з названих сфер наукових знань передбачає свої особливості реалізації алгоритму персоніфікації й біографістики, зокрема, в соціології ці методи передбачають дослідження індивідуальної траєкторії соціалізації особистості та вивчення «соціальної історії» людини в її унікальності (К. Алексеєва-Тімченко, А. Мельніков, 2020) [6]. У методології психологічної науки персоніфікація й біографічний метод реалізуються в аналізі особистісних переживань, набутого досвіду комунікації, характеристик внутрішнього світовідчуття особистості з метою підкреслення її самотності й унікальності. Видатна українська дослідниця історії освіти О. Сухомлинська цілком аргументовано поєднує біографістику з вивченнями історії педагогічних персоналій як відображення аксіологічної моделі в біографіях відомих педагогів [301, с.42]. В історії педагогічної думки та історії освіти, на думку вітчизняного вченого О. Ільченка (2021) [121], біографічний метод застосовується з метою реконструкції фактів і подій в життєписі окремої людини з метою екстраполяції на неї досліджуваної історичної епохи. На нашу думку, специфіка використання біографічного методу та методу персоніфікації для вивчення просвітницької діяльності православних священників Волині у ХІХ столітті якраз і полягає в зазначеній реконструкції сучасним дослідником.

Розвиток духовної освіти на Волині, на наше переконання, досить тісно пов'язує біографічний метод з *історико-педагогічною регіоналістикою*. Це означає, що регіональна історія й історія життя та діяльності окремих особистостей, що впливали на розвиток духовної освіти корелюють між собою. XIX – початок XX століття, насамперед, характеризується як етап перебування Волинського краю в складі російської імперії, яка після третього поділу Польщі нав'язала імперську освітню модель з відповідними ідеологічними маркерами регіональному шкільництву [283, с.23-24].

Метод персоніфікації в історико-педагогічному вимірі певною мірою протистоїть *кліометрії*; вона, на думку А. Боярчук (2019) [31, с.41], передбачає застосування кількісних вимірювань в аналізі історичних явищ і процесів. Обидва ці методи – як персоніфікація, так і кліометрія – мають, на нашу думку, потужний методологічний потенціал. Крім того, як зазначає у своїх працях О. Сухомлинська (2003) [301], в рамках реалізації біографічного методу важливе місце відводиться *історико-педагогічній персоналії*, провідні характеристики якої прямо корелюють зі змістом педагогічних поглядів, практичної педагогічної, наукової чи просвітницької діяльності, індивідуальною аксіологічною системою досліджуваної особи педагога, просвітника, науковця.

Персоніфікацію ми визначаємо як компонент біографічного методу в історико-педагогічному дослідженні. В процесі аналізу діяльності православних діячів, що впливали на розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття ми використали **феномен дихотомії** задля розкриття сутності та співвіднесення персоніфікації з іншими методами історико-педагогічного дослідження. Персоніфікація в нашому дослідженні стосується особливої соціокультурної та соціально-релігійної групи в структурі волинського соціуму, яку представляли на той час православні, римо-католицькі, лютеранські, юдейські релігійні групи та їх визначні представники. Так, в середовищі духовенства Волині XIX – початку XX століття є досить помітні персоналії, котрі долучилися до становлення й розвитку духовних

навчальних закладів у регіоні. Їхня науково-просвітницька, меценатська, педагогічна діяльність досить часто визначали сам факт відкриття та успіх діяльності окремого духовного навчального закладу.

На цій підставі ми визначаємо *першу історико-педагогічну дихотомію персоніфікації* (в рамках реалізації цього методу дослідження педагогічної й просвітницької діяльності православних священників на Волині): з одного боку, священники (передовсім, православні) забезпечували навчання дітей у найбільш віддалених парафіях Волині, з іншого – вони цілком залежали від російської імперської доктрини, зміст і вимоги якої проголошували російське православ'я, російську (старослов'янську в процесі церковних богослужінь) мову й імперський уклад суспільного життя базовими цінностями на всіх окупованих після третього поділу Польщі територіях нинішньої України, включно з західними/правобережними регіонами. Сформульована таким чином дихотомія дещо ускладнює контекст персоніфікації й біографічного методу у двох його виявах – філогенетичному (як залежність освітньої, просвітницької діяльності з власною та загальнолюдською системою цінностей священників) та онтогенетичному (як репрезентація діяльності окремого православного педагога чи просвітника з огляду на його особистісний розвиток, динаміку особистісного зростання).

Зміст цієї першої дихотомії досить влучно схарактеризований у 20-х рр. ХХ століття вітчизняним істриком І. Теодоровичем (1922). Він зазначав, що до волинських парафій російським Святим Синодом часто направлялися вихідці з великоросійських єпархій; вони, зрозуміло, були чужинцями в очах місцевого населення, не завжди сприймали місцевий спосіб життя й традиції, тому були «здушуючою, нищівною силою для всякого природного прояву самобутности», – оскільки просто не мали досвіду співжиття й не бажали приймати уклад життя волинської громади [309]. Схожу точку зору знаходимо у розвідці Н. Щербак (2005), яка сформулювала висновок про прагнення православного духовенства Волині утримувати повний контроль над освітою (особливо після польського повстання 1863 року) і забезпечити тотальну русифікацію

майбутніх поколінь селян з допомогою парафіяльних шкіл [348, с.11]. А. Боярчук (2019) зазначає, що православні священники Волині ХІХ – початку ХХ століття були репрезентантами «волі та влади самодержавства: ієреї виголошували височайші маніфести, повідомляли про новини в житті родини самодержця і, звичайно, повсякчас поминали особу царя та його найближчих родичів у молитвах» [31, с.26]. І. Шугальова (2010) коментує принцип наступності в освітній діяльності православних священників Волині упродовж століття, адже молоді випускники духовних семінарій пройшли «горнило імперських навчальних закладів», тому зі зневагою й навіть упередженням ставилися до місцевого населення, дослухаючись лише до синодальних приписів [346, с.80]. Православні священники були активними учасниками православних братств (а їх наприкінці ХІХ століття на Волині було близько 90); але навіть в цих громадських осередках їх діяльність була спрямована на зміцнення імперської культурно-освітньої моделі навчання й виховання дітей та молоді (О. Сажок, 2013) [275].

Зазначимо, що інколи в опрацьованих нами наукових джерелах бачимо, як реалізація біографічного методу чи персоніфікації підмінюється описом загальних статистичних даних, загальних характеристик історичних подій, але не аналізу діяльності осіб, що визначали ці історичні процеси. Зауважимо, що це, зрештою, полегшує процес об'єктивізації загальних висновків, однак змушує дослідника абстрагуватися від конкретного життєпису суб'єкта історичних подій, тобто певним чином «знелюднює» історію. Так, вітчизняна дослідниця О. Сажок (2013) [275] представила в своєму дослідженні значні відомості про діяльність православного духовенства Волині з кінця ХVІІІ до першої половини ХІХ століття, однак уваги значущим персоналіям було приділено замало, особливо коли йдеться про просвітницьку й науково-дослідницьку діяльність священників Волині, котрі забезпечували розвиток парафіяльного шкільництва в краї.

У контексті персоналістичного підходу важливим вважаємо висновок А. Боярчука про спадковий статус парафіяльних священників ХІХ – початку

XX століття, що відповідало російському імперському праву – один із синів місцевих ієреїв міг наслідувати парафію (як причетник, згодом – диякон, а вже потім – як священник) [31, с.87]. У науковій розвідці О. Казмірчук (2012) детально проаналізовано просвітницьку й організаційно-педагогічну діяльність волинсько-житомирського архієпископа Модеста (Данила Костянтиновича Стрільбицького, 1823-1902) як спадкового православного ієрарха, оскільки його батько та дід очолювали парафію в селі Зиновінці на Поділлі (хоч мали шляхетське походження) [124].

На основі першої дихотомії та результатів вивчення історичних джерел нами окреслено *другу історико-педагогічну дихотомію* просвітницької діяльності православних священників на Волині в період панування російської імперії: православні священники за своїм походженням визначалися як належні до освіченого прошарку населення (часто єдині письменні особи в маленьких селах); з іншого ж боку, рівень їхньої освіченості часто був досить низьким, і тому так само низьким залишався освітній рівень парафіяльної освіти Волині (порівняно, наприклад, з католицьким парафіяльним шкільництвом) у змістовому й методичному контексті.

Такий висновок підтверджують наукові розвідки І. Власовського (1998) [52, с.239], котрий зазначав про вбогість (у відношенні матеріального становища, а також освітнього рівня й суспільної свідомості) православного духовенства Волині порівняно з католицьким у XIX столітті. А видатний український учений Д. Дорошенко (1942) окреслював такий статус православного духовенства як закономірний, що тим більш впливало на освітній рівень селянських мас, що знаходилося в одній спільноті з українським народом [97, с.42]. І. Сторожук (2015) наводить кількісні дані про те, що в першій половині XIX століття переважна більшість православних священників Волині не мали духовної освіти, а значить, їхній загальний освітній рівень також лишався досить низьким [299, с.97]. Дещо протилежні оцінки розвитку духовної освіти у волинському регіоні знаходимо у В. Милуся (2010) та С. Ліщука (2012); перший вважає випускників Волинської духовної

семінарії низькоосвіченими, оскільки вони вчилися не більше року [191], натомість другий стверджує про добрі і достатні знання волинських семінаристів [176].

У межах другої дихотомії відзначимо, що інколи дослідники певним чином *ідеалізують досліджувану особистість*; наприклад, у статті О. Казмірчук (2012) проаналізовано просвітницьку діяльність волинського та житомирського архієпископа Модеста, якого представлено як відомого на Волині і поза її межами організатора церковно-історичного краєзнавства. Цей факт, власне, не підлягає сумніву; водночас фактом є й те, що архієпископ був знаряддям окупаційної русифікаторської політики як попечитель парафіяльного шкільництва в краї; його організаторська й освітня діяльність прямо корелювала з результатами (кількісними і якісними) процесу зросійщення українських дітей в умовах тотального російського православ'я. Крім того, зібрані архієпископом Модестом церковні раритети, розміщені у заснованих ним же церковних краєзнавчих установах зміцнювали концепцію єдиної неподільної російської імперії й церкви на Волині [124]. Маємо, водночас, віддати належне тому, що самі історичні раритети мали відношення до давнього українського православ'я (стародруки з острозької друкарні XVI століття, Євангелії XVII століття та ін.) й відображали етап розвитку православ'я на Волині, коли російська православна церква ще не зайняла своїх панівних позицій [55]. Погоджуємося з думкою О. Кошеля, Т. Ніколаєвої (2021) щодо того, що «в першій половині XIX століття Священний синод реалізував низку заходів, спрямованих на створення привілейованого становища Російської православної церкви. ... Із цією метою РПЦ реалізувала низку досліджень і видань історій епархій, описів церков, парафій, монастирів, створення епархіальних історико-статистичних комітетів, архівних комісій, інших наукових товариств під своїм контролем і цензурою» [146, с.42].

Схожі оцінки просвітницької й наукової діяльності можуть бути сформульовані й стосовно діяльності протоієрея А. Сендульського (1830-1882) [306]; тому вважаємо значущим висновок вітчизняного історика І. Пашука

(2005) про те, що А. Сендульський (попри високий духовний статус у російській православній церкві), власне, був патріотом української землі, і навіть відстоював право українців на власну історичну долю. А. Сендульський був настоятелем церкви в селі Сивки Острозького повіту, де провдив заняття з грамоти та основ релігії для дорослих неписьменних селян, а заодно вчив селян історії й культури рідного краю [230, с.161].

Отже, попри дихотомічний характер освітньої й просвітницької діяльності духовенства Волині у XIX – на початку XX століття, можемо погодитися з думкою протоієрея В. Дрозда, що в той час «парафіяльне духовенство виконувало роль своєрідної інтелігенції, яка була наближена до простолюду і добре знала його проблеми» [98, с.207].

Викладені вище міркування дозволяють сформулювати *третю дихотомію проблеми персоніфікації* в дослідженні просвітницької діяльності духовенства Волині у XIX – на початку XX століття: це фактично дихотомія між освітнім доробком *відомих* духовних осіб краю з високим соціальним статусом, якій присвячено численні наукові розвідки, та просвітницькою діяльністю *пересічних* дияконів, архідияконів, протоієреїв, яка вивчена недостатньо в кількісному та якісному відношеннях. Зазначимо, що в межах «олюдненої історії» саме життєпис пересічних парафіяльних священників може становити значну зацікавленість з боку сучасних дослідників історії педагогіки. До такого висновку дійшла у своєму дослідженні І. Баляс (2013), котра стверджує, що розвиток освіти й релігійне виховання дітей на Волині в першій третині XIX століття залежали, передовсім, від рівня освіченості священників. При тому на Волині частина з них перейшли до православ'я з уніатських церков, ліквідованих російською імперською владою наприкінці XVIII століття [13, с.47]. Волинський архієпископ Антоній писав про низький освітній рівень місцевих священників у листі до попечителя Київського навчального округу; зі свого боку, архієпископ доклав чималих зусиль до розширення мережі парафіяльних шлік та духовних училищ у Волинській

губернії, внаслідок чого з 1860 до 1865 року (усього за п'ять років) їх кількість зросла з 1055 до 1270.

Проте заснування парафіяльних шкіл ще не означало їх належної організації діяльності та кадрового забезпечення. Історичні документи та розвідки свідчать, що навчання у школах та училищах духовного відомства проходило неналежно, зокрема, з причини того, що російська як мова православної релігії і заодно мова викладання була для учнів чужою й незрозумілою. Звісно, архієпископ Антоній пов'язував такий стан речей з панівним ще донедавна «полонізмом і католицизмом», але духовна освіта, по суті, сприяла деідентифікації й денационалізації місцевого населення, зокрема, після затвердження російським імператором Олександром III «Правил про церковнопарафіяльні школи» 1884 року [250, с. 372-374.]. Ці «Правила...» спрямували процес навчання й виховання в бік релігійного змісту: «Парафіяльні школи нероздільно з церквою мають навіювати дітям любов до церкви і богослужіння, щоб відвідання церкви і участь в богослужінні зробилося навичкою і потребою серця учнів. У недільні і святкові дні учні мають бути присутні при богослужінні, а здібні, після належної підготовки, мають брати участь в церковному читанні й співі. Щоденні навчальні заняття починаються й завершуються молитвою. ... Навчання в церковнопарафіяльних школах здійснюють місцеві священники чи інші, за згодою, члени причту, і так самопризначені для цього, за затвердженням Єпархіального Архієрея, вчителі і вчительки, під наглядом священника» [250, с.373]. «Правила...» регламентували організацію та зміст навчання в парафіяльних школах: «Церковнопарафіяльні школи можуть бути однокласними з дворічним і двокласні – з чотирирічним курсом. У них викладаються: 1) Закон Божий (а саме): а) вивчення молитов; б) священна історія і пояснення богослужіння; в) короткий катехізис; 2) церковний спів; 3) читання церковного й цивільного друку й письмо; 4) початкові арифметичні відомості. В школах двокласних викладаються понад це початкові відомості з історії Церкви і Вітчизни» [250, с. 372]. За «Правилами...» зміст освіти буз зорієнтований на засвоєння основ

православ'я й проведення богослужінь з невеликою часткою знань з арифметики й історії російської імперії – на засадах імперської формули початку ХІХ століття «православ'я – самодержавство – народність».

Згідно з приписами Світого Синоду православне священство Волині ХІХ – початку ХХ століття в практиці реалізації християнського гуманізму виходили з класичних біблійних засад виховання християнських чеснот в навчальному процесі; лише зрідка священники використовували який-неякий етнографічний матеріал, традиції й досвід християнського виховання дітей в родині та громаді. Можливо, певним виключенням стала просвітницька діяльність волинського протоієрея Андрія Хойнацького (1837-1888) – богослова, історика православної Церкви, організатора наукового краєзнавства на Волині. А. Хойнацький доклав чималих зусиль для дослідження історичного досвіду українців у вихованні дітей на християнських засадах, порилюднених, зокрема, в «Нарисах з історії православної церкви та древнього благочестя на Волині» (1878) та праці «Православ'я на заході Росії в його найближчих представниках» (1888) та ін. [8]. У «Патерику Волино-Почаївському» А. Хойнацький стверджував про значущий духовний спадок волинян, для яких було важливо «помолитися Господу Богу в повній вірі, що її молитва буде окрилена святими і дієвими молитвами більш близьких до неї молитовників, пов'язаних з нею єдністю крові та походження або місцем проживання» [333, с.15]. Сучасна українська науковиця М. Ярушак (2013) зазначає, що «українці прагнуть передовсім до духовно-морального виховання власних дітей, тому в моральному вихованні вони спираються на Божі заповіді... звідси й генетичні риси національного характеру: сердечність, доброта, щирість, гостинність, працьовитість» [349].

Деякі відомості про особливості використання основ християнського гуманізму в системі духовної освіти Волині знаходимо в публікаціях журналу «Праці Київської духовної академії» («Труды Киевской духовной академии», 1887-1889), зокрема, у звітах про зміст освіти для майбутніх священників. У 1887 році, звітуючи про викладання морального богослов'я, в журналі

наголошувалося, що студенти духовних навчальних закладів мають засвоїти «вчення про моральний закон, про чесноту й гріх, про начала моральності, засоби вдосконалення людини в християнському житті, та частково вчення про моральні обов'язки людини – до Бога, до ближнього, до самого себе, і про обов'язки людини як члена суспільства (родини, держави і Церкви)» [223, с.174].

Таким чином, нами з'ясовано внесок релігійних діячів Волині у розвиток духовної освіти регіону в ХІХ – на початку ХХ століття. Обгрунтовано роль і значення біографічного методу та методу персоніфікації в історико-педагогічних дослідженнях. Встановлено, що в межах нашого дослідження *біографічний метод* інтегрується з *історико-педагогічною регіоналістикою*.

На підставі застосування історико-дихотомічного підходу в підрозділі виокремлено три основні персоніфістичні дихотомії, а саме: 1) православні священники, з одного боку, реалізували свою місію забезпечення елементарного навчального процесу в найбільш віддалених парафіях Волинської губернії, а з іншого – залежали від офіційної імперської доктрини, яка проголошувала російське православ'я, російську (старослов'янську в процесі церковних богослужінь) мову і самодержавство базовими цінностями на всіх окупованих територіях, включно з західними/правобережними регіонами України; навіть участь священників у діяльності православних братств (а їх наприкінці ХІХ століття на Волині було близько 90) була спрямована, передовсім, на зміцнення імперських культурно-освітніх позицій православної церкви в краї; 2) з одного боку, особа російського православного священника фактично визначала його належність до освіченого прошарку населення (почасти єдиної письменною особи в селі чи селищі), а з іншого – рівень освіченості осіб духовного стану почасти був досить низьким, що визначало загалом низький рівень церковнопарафіяльного шкільництва Волині у ХІХ – на початку ХХ століття порівняно з католицьким чи лютеранським у змістовому та методичному контексті; 3) в науковій літературі та історичних джерелах представлено освітній доробок переважно досить

високопоставлених та відомих духовних осіб краю, натомість просвітницька діяльність пересічних дияконів, архідияконів, протоієреїв, учителів церковнопарафіяльних шкіл вивчена недостатньо, хоча в межах «олюдненої історії» саме їхній життєпис може становити неабиякий інтерес для сучасного дослідника історії педагогіки.

Встановлено, що православне священство Волині досліджуваного періоду виходило у практиці духовної освіти з класичних біблійних засад виховання християнських чеснот у дітей в період їх навчання; лише зрідка священники зважали на величезний накопичений українським народом досвід морально-етичного виховання дітей в родині, закріплений в національних традиціях, звичаях, обрядах. З іншого боку, відомими волинськими ієрархами та викладачами духовних навчальних закладів (А. Хойнацьким, А. Сендульським, О. Фотинським, М. Теодоровичем, архієпископом Модестом, архієпископом Агафангелом, архієпископом Віталієм та ін.) здійснювалися потужні наукові розвідки з історії й культури Волинського краю.

2.3. Зміст та організація навчального процесу у Волинській духовній семінарії (1799-1917 рр.)

Історію Волинської духовної семінарії можна поділити на три етапи – острозький (1799-1836 рр.), кременецький (1836-1901 рр.) та житомирський (1901-1917 рр.).

Волинська духовна семінарія пережила кілька етапів свого функціонування. На початку своєї діяльності вона діяла як Острозька семінарія (заснована 14 травня 1796 року в м. Острог Волинської губернії) на підставі указу Святішого Синоду від 12 липня 1795 року. С. Ліщук (2014) зазначає у своїй науковій розвідці, що Комітет з реформування духовних училищ у 1808 році представив офіційну довідку/доповідь, де визначив пропозиції з проведення реформи духовної освіти в цілій російській імперії [176, с.170]. Означений комітет прописав у доповіді джерела фінансування духовних

навчальних закладів, особливості змісту освіти, вимоги до вчительського складу духовних училищ різного рівня та ін. Згідно з цим документом усі учні поділялися на розряди (групи) згідно з рівнем їхньої успішності [95, с. 25-42]. Затверджений згодом «Статут духовних семінарій» врахував фактично всі пропозиції комітету з реформування духовних училищ 1808 р.

Волинська (Житомирська) духовна семінарія була створена у 1836 році на основі колишнього Кременецького ліцею – одного з чотирьох славетних ліцеїв російської імперії. Частина матеріального й кадрового забезпечення ліцею була переведена до Житомирської гімназії, частина – до університету св. Володимира у Києві. Таким чином, імперська влада здійснювала деполонізацію та прагнула зменшити вплив римо-католиків на території Волині [283].

Як свідчить наукова розвідка протоієрея В. Дрозда (2013), Волинська (Житомирська) духовна семінарія була досить великим духовним навчальним закладом, як на тогочасні реалії духовної освіти (на початку ХХ століття в ній навчалися близько 650 учнів). Попри імперський характер організації та змісту навчання в духовних семінаріях, учні часто входили до складу підпільних українських молодіжних гуртків. Серед них був і семінарист А. Річинський, який (за А. Гудимою, 2007) писав, що вони кілька разів на місяць «перекладалися зимовими вечорами на житомирські передмістя на сходини підпільного українського гуртка шкільної молоді тільки для того, щоби з товариських рефератів знайомитися з рідною історією та літературою» [65, с. 14].

Для забезпечення наступності та поширення духовних і релігійних знань дітей з православних родин при Волинській семінарії була створена *російська школа* («русская школа»). М. Теодорович писав: «Оскільки зі знищенням унії на Волині відкрилося багато вільних парафій, а кандидатів у священство молода Семінарія ще не могла їх надавати в необхідній кількості, то на перших порах з'явилася необхідність відкриття такої школи, котра, не надаючи широкої богословської освіти, необхідної для освічених пастирів і вчителів народу, в

короткий час давала би найнеобхідніші знання для тих, хто готувався до служіння церкві. Така школа, під назвою Російської, і була створена при Семінарії у 1798 році» [312, с.6.]. Таким чином, імперська влада забезпечувала домінацію православ'я та її ідеологічний вплив на всю систему освіти. Російська семінарійна школа діяла на підставі спеціально виданої єпископом Варламом постанови (12 червня 1798 року). Ця школа називалася російською, оскільки весь процес викладання в ній здійснювався російською мовою, натомість в семінарії – латиною. Зважаючи на малу ознайомленість учнів і з першою, і з другою мовою, зауважимо, що весь процес навчання був досить складним для дітей зі звичайних священницьких родин. Однак в російській школі, як свідчить М. Теодорович, учні старшого віку проходили весь скорочений курс семінарії, і могли претендувати на місце священника без завершення курсу навчання в семінарії (що для цього треба було обов'язково). Так сталося в 1803 році з сином священника с.Підлуб Овруцького повіту Адамом Зілитинкевичем, який за віком міг завершити своє навчання в російській семінарійній школі. А учень семінарії Федір Семигиновський був звільнений з семінарії за віком і з причини бідності; тому він завершив скорочений курс в російській школі і отримав парафію. Дехто з учнів семінарії (Антон Ленчевський, Микита Баранович, 1803 р.) були вже одружені і тому просили у єпископа Варлама парафії, щоб утримувати свої родини (не завершуючи навчання в семінарії) [312, с.11].

На початку діяльності в семінарії фактично не було спеціального класу духовної освіти (богословського), натомість було запроваджено чотири класи – риторики, поетики, вищої граматики і нижньої граматики. За даними М. Теодоровича, у 1797 році в Острозькій семінарії навчався 291 учень – досить значна кількість, як на кінець XVIII – початок XIX століття [312, с.3.]. Як свідчать архівні джерела, у 1799 році такий клас вже було запроваджено і в ньому навчалися 11 учнів. Серед цих перших учнів богословського класу дев'ятеро були дітьми священників, один – протопопа і один – протоіерея. Переважна більшість учнів розпочали навчання у вересні-жовтні, і двоє – в

травні 1800 року [45, арк.2]. Детальніше склад учнів першого богословського класу Волинської (Острозької) духовної семінарії 1799 року подано в Додатку Б 1 і Б 2. Кількісне співвідношення учнів у різних класах семінарії представлено на рис.2.1.

Як свідчить створена нами діаграма, найбільше учнів на початку ХІХ століття відвідували нижній граматичний клас. Ми пояснюємо таку домінацію тим, що після першого (нижнього) граматичного класу значна кількість учнів залишали навчання, вдовольнившись тією сумою знань, яку вони отримали в перший рік навчання; натомість до класів риторики, філософії чи богослов'я доходили далеко не всі учні.

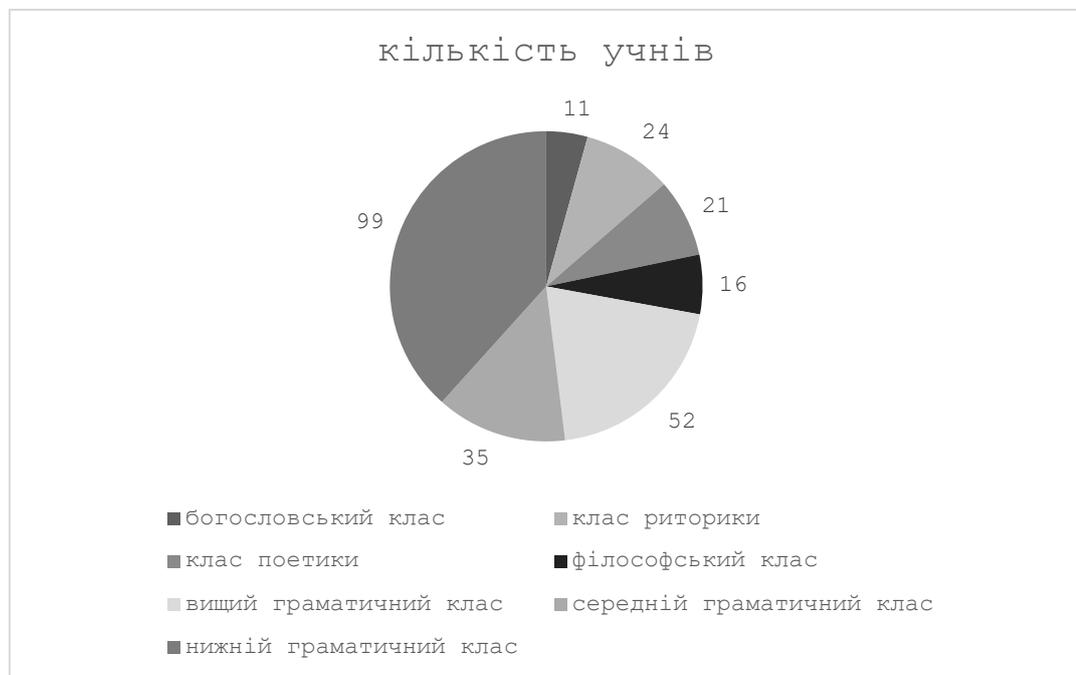

Рис.2.1. Кількість учнів у Волинській (Острозькій) семінарії у 1799 році, по класах, в кількості осіб.

Курс навчання в кожному з класів не був чітко окреслений; переважно учні завершували клас за один рік, проте могли залишатися і на 2-3 роки. Різним був і вік учнів семінарії – вони могли приступати до навчання як у 8-9, так і в 19 років [312, с.4]. У «Статуті духовних училищ» 1814 року було прописано таку послідовність навчального процесу:

- два роки в класі словесності, до яких додавалася загальна історія;

- два роки – у класі філософії, до яких доєднувалася математика і фізика;
- два роки до класу богословських наук, разом з церковною історією [242, с. 964].

В семінарії також викладалися грецька, німецька і французька мови (щороку), та єврейська (у класах філософії та богослов'я).

Загалом же на першому етапі свого розвитку (перша половина XIX століття) Волинська духовна семінарія орієнтувалася на десятирічний термін навчання, як це представлено на рис.2.2.

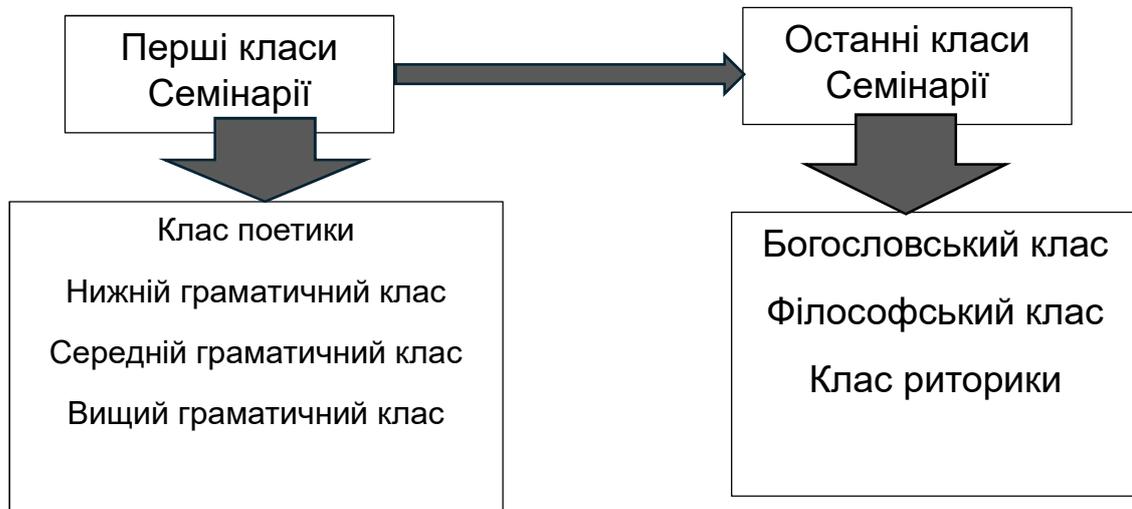

Рис.2.2. Курс навчання у Волинській духовній семінарії з 1796-1817 рр.

Таким чином, курс навчання в семінарії становив фактично загальновідомий середньовічний «тривіум» і «квадривіум», лише з поправкою на духовно-освітній характер змісту навчального процесу. В літературі досліджуваного періоду ці класи називалися ординарними. Крім того, у 1814 році до названих вище класів додався ще підготовчий – клас інформаторії (informatoria), де дітей і молодь фактично готували до вступу в семінарію.

У 1796-1817 рр. зміст освіти в Острозькій Волинській семінарії залежав від обраного учнями класу і поданий нами в таблиці 2.1.

У 1825 році Волинську духовну семінарію було переведено до м. Аннопіль, а в 1838 – до м. *Кременця* внаслідок закриття знаменитого Кременецького ліцею після придушення польського повстання 1836 р. [283, с. 118-119.].

**Зміст освіти в Острозькій Волинській семінарії у 1796-1817 рр.,
відповідно до класів [312, с.6.]**

Етап навчання	Назва класу	Предмети, які вивчалися
Перші класи	Нижній граматичний клас	Латинська граматики (орфографія і основи етимології) Скорочений катехізис Переклад з російської на латину
	Середній граматичний клас	Етимологія і основи синтаксису Скорочений катехізис Скорочена географія Моральні настанови з граматики Бантишевої Історія Переклад з російської на латину
	Верхній граматичний клас	Синтаксис і просодія Скорочена географія Священна історія Повний катехізис Переклад
	Клас поетики	Латинська просодія Правила російської і латинської поетики Повна географія Священна історія Повний катехізис Моральні правила Вірші Горація, Віргілія, Овідія Віршування російською і латиною
Останні класи	Клас риторики	Латина Риторика Всесвітня історія Повний катехізис Промови Цицерона і Муретина Складання промов
	Клас філософії	Філософія Історія філософії Натуральна історія Фізика Логіка Метафізика Мораль Скорочене Християнське Платонове Богослов'я Читання Євангелія Складання проповідей
	Богословський клас	Догматичне богослов'я Полемічне богослов'я Моральне богослов'я Читання Святого Письма Складання проповідей Читання Книги про обов'язки парафіяльного священника

[Джерело: розроблено авторкою за: 312].

Від самого початку свого існування Волинська духовна семінарія була орієнтована на духовну освіту для дітей з сімей священників. Так, перші 119 учнів семінарії були спрямовані до неї місцевими благочинними. Цікаво, що батьки (православні чи уніатські священники), котрі не бажали відправляти своїх дітей на навчання до семінарії, підлягали грошовому штрафу і навіть могли втратити парафію [312, с. 2].

До кожного з предметів, які викладалися в семінарії, Статутами 1814 та 1884 рр. було передбачено певні рекомендації стосовно використання літератури, на основі якої викладач мав готувати конспект. Так, для викладання в класі словесних наук «для пояснення начал риторики служать Бургій, Рижський, Ломоносов і Лежай. До риторики варто додати настанову про правила поетики. Після цього потроху можна вести учнів до вищих понять вишуканої словесності, тримаючись з древніх Цицерона, а з новітніх Ровена і Блера» [242, с. 965].

Як свідчить опис діяльності Волинської семінарії у дослідженні М. Теодоровича (1901), в семінарії функціонували ще й т. зв. «екстраординарні класи», які включали необов'язкові предмети: арифметику, грецьку мову, французьку мову, німецьку мову, малюнок. Крім того, варто зауважити, що учні богословського класу проходили своєрідну практику; після складання проповідей вони могли виступати з цими проповідями в неділю чи святкові дні в Острозькому кафедральному Архієрейському соборі, а учні філософського класу – в Острозькому першокласному Преображенському монастирі [312, с.6].

З метою контролю за змістом освіти Статут 1814 року, який стосувався духовних навчальних закладів усіх рівнів, вмещував сукупність рекомендацій для вчителів в цих навчальних закладах стосовно змісту й методів навчання, сутність яких викладено нами в таблиці Додатку Р.

Як свідчить аналіз таблиці, зміст освіти в духовних училищах був орієнтований на зросійщення духовного стану в усіх регіонах, в тому числі й на Волині. Цьому служила першорядність церковної історії, православ'я як етичного й словесного предмета, визнання «ідіотизмів» в іноземних мовах,

подання православ'я як єдиного інструменту для перевірки істинності будь-якого філософського вчення та ін.

Щодо *методів навчання* у семінарії, то в статутних документах їх визначали досить небагато, але всі вони формально носили не лише традиційний, але й творчий характер (аналіз текстів, відсутність диктування матеріалу, увага до самостійної роботи учнів, самостійне віршування, підготовка й ведення полеміки тощо). Водночас на практиці викладачі обмежувалися суто репродуктивними методами навчання – переважно у формі читання (і переписування) релігійних текстів та їх запам'ятовування з наступним відтворенням на уроці.

Навчальний рік у Волинській семінарії упродовж усього періоду її існування тривав з першого вересня до кінця червня. Учні не мали права покидати семінарію упродовж року, за виключенням канікул та двох найбільших православних свят – Різдва й Великодня. При цьому на початку XIX століття єпископ наполягав на тому, щоб в час цих двох свят учні лишалися в семінарії: «Звичай відпускати з Семінарії учнів на свята додому шкодить як їм самим, так і їхнім батькам; бо діти з причини частого відлучення від навчання позбавляються від належного успіху в ньому; а батьки, перевозячи їх часто то з дому в училище, то з училища додому, несуть з цієї причини марні клопоти й збитки; тому в місцевій Семінарії такого звичаю не вводити, відпускати учнів додому лише один раз на рік на вакації не раніше як 29 червня» [312, с.14]. Семінаристи, однак, часто самі покидали свій навчальний заклад на свята, при тому переважно через нестачу звичайних продуктів: «багато хто зі священників не присилають своїм дітям на свята харчів і тому діти, не маючи чим поживитися, втікають таємно» [312, с.14].

На підставі проаналізованих досліджень та архівних документів ми визначили *графік навчального процесу* у Волинській семінарії та представили його в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Графік навчального процесу у Волинській духовній семінарії
(з 1817 року)**

Дні тижня	Години навчальних занять					
	9.00	10.00 11.00	13.00	14.00 15.00	16.00	17.00
Понеділок	Французька мова	Латинська граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика Грецька мова	Арифметика	Німецька мова
Вівторок	Французька мова	Граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика Грецька мова	Німецька мова	
Середа	Французька мова	Латинська граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика Грецька мова	Арифметика	Німецька мова
Вівторок	Французька мова	Граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика Грецька мова	Німецька мова	
П'ятниця	Французька мова	Граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика	Арифметика	Німецька мова
Субота	Французька мова	Латинська граматики Поетика Риторика Філософія Богослов'я	Російський клас Наука лікування	Граматики Арифметика Грецька мова	Арифметика	Німецька мова

[Джерело: розроблено авторкою за: 312].

Розпорядок дня учнів Волинської семінарії виглядав таким чином: 06.00 ранку – підйом і вранішня молитва; 07.30 – збір учнів у класах і початок занять; 12.00 – обід; 13.00-18.00 – заняття; 20.00 – вечеря; 21.30 – вечірня молитва; 22.00 – сон.

Оцінювання рівня знань учнів семінарії відбувалося як упродовж навчального року (у вигляді оцінок «зрозумілий», «посередньо зрозумілий» і

«незрозумілий»), так і у вигляді іспитів [45]. Щоправда, іспити стали проводитися, починаючи з 1814 року, і відбувалися щотижня, в суботу. Учні нижчих класів (граматики і поетики) відповідали на питання з предметів, що ними вивчалися; учні (студенти) класів філософії й богослов'я виголошували складені власноруч проповіді й дисертації. Екзаменаційної сесії в її нинішньому розумінні не було, натомість навчальний рік завершувався дискусією, яка й заміняла річні іспити. Підсумкові дискусії проіснували недовго, лише кілька років, і були замінені публічним іспитом, план якого може бути представлений у вигляді таких основних характеристик:

1. Усі вчителі мали підготувати конспекти предметів, які ними викладалися; до конспектів додавався перелік питань з перевірки знань.
2. До участі в публічному іспиті запрошували семеро відомих людей міста.
3. Іспит починався 1 липня о дев'ятій годині ранку. Перед іспитом було рекомендовано співати церковні хорали і грати на різних інструментах.
4. Учні повинні були мати з собою зошити із записами, щоб гості могли оцінити їх правопис. Учні класів риторики й поетики – додатково свої віршування і твори – латиною й російською мовою.
5. Учні філософського й богословського класів представляли перед комісією свої дисертації й проповіді.
6. Кращим учням після завершення іспиту вручали книги. Всі оцінки поділялися на: відмінні, добрі («неабиякі»), посередні, мало успішні.

Статут 1814 року визначав два види *підсумкових іспитів* – попередні і вирішальні. Кожен іспит, який називався конференцією, передбачав присутність кількох членів правління або ж запрошених членів конференції. Так, попередній іспит проводився викладачем та двома-трьома членами конференції, які мали забезпечити об'єктивність оцінювання. Присутнім вручалися відомості про успішність кожного з учнів і визначалася попередня оцінка. Під час вирішального іспиту кожному учневі потрібно було вирішити дві-три задачі або ж завдання з різних наук, при тому російською чи латиною.

Потім присутні викладачі задавали учням додаткові питання. Перелік завдань і питань затверджувався особисто ректором семінарії. Під час вирішального іспиту «студенти в логічній формі проводять дискусію між собою про філософські матерії, відповідають на завдання, несподівано їм запропоновані від членів конференції й інших присутніх; говорять з кафедри різнеоманітні дисертації власного авторства латиною і російською» [242, с. 945].

Зміст духовних/релігійних знань, що мали бути представлені під час публічного іспиту у Волинській духовній семінарії у 1818 році, подано нами в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Зміст духовних знань, що демонструвалися учнями під час публічного іспиту у Волинській духовній семінарії (на прикладі 1818 р.)

Навчальний предмет	Зміст знань, що мали виявити учні під час публічного іспиту (1818 р.)
Пояснювальне Богослов'я	<p>Поняття, предмет і цілі пояснювального богослов'я. Історія пояснювального богослов'я у східній та західній церкві. Здібності, знання і якості, необхідні для тлумачення священних текстів. Поняття про предмет пояснення – Святе Письмо. Його структура. Мова. Божественне походження. Його важливість, неушкодженість, ясність стилю, сила, зв'язність і повнота. Засоби до тлумачення Святого Письма. Поняття про подібність віри. Необхідність і джерела тлумачення. Відшукування прихованого смислу тлумачення.</p>
Догматичне чи Спостережливе Богослов'я	<p>Поняття про Бога стосовно внутрішнього стану (ad intra). Божественні буття і властивості. Таїнство Пресвятої Трійці. Доводи зі Святого Письма про буття Божественних ликів. Походження Святого Духа від одного Отця. Доводи про це зі Святого Письма. Древність цього догмату від створення Церкви Христової. Непорочний стан і падіння людини. Обставини того й іншого стану. Благодать Божа. Предмет і ціль її. Втілення Сина Божого. Звання й виправдання людини грішника.</p>
Церковна історія	<p>Перетворення релігії і Церкви при Мойсеї. Поняття про закон обрядів. Священне місце. Його простір. Розділення. Вхід. Знамення. Священні лики. Ступені їх. Священні часи і свята. Поняття про кожне. Священні дії. Приношення. Назви і їх спосіб звершення. Особливі закони обрядів.</p>

[Джерело: розроблено авторкою].

Підсумковий іспит семінаристів вміщував *перевірку їхніх знань з різних предметів*, у тому числі й духовного змісту. Так, у 1859 році до іспиту було включено перевірку з таких предметів, відповідно до класу/відділення:

- 1) для учнів нижчого відділення: з вчення про Богослужбні книги – про образ співу в Греко-російській Церкві;
- 2) для учнів середнього відділення: з патристики – про Вселенських Вчителів і Святителів Василя Великого, Григорія Богослова й Іоанна Златоуста; зі Священної герменевтики – про паралелізм і узгодження видимих суперечностей в Святому Письмі;
- 3) для учнів вищого відділення: з догматичного богослов'я - про останню долю кожної людини; з пастирського богослов'я – настанови щодо приватного вчителювання; з морального богослов'я – про основні обов'язки християнина стосовно самого себе; з учення про віросповідання – про Англійську Церкву; зі Святого Письма – про Євангеліє від Іоанна загалом і пояснення перших 14 віршів 1 глави; з канонічного права – про дії Православної Церкви стосовно іновірців; з Церковної Історії – про стан російської церкви при митрополитах Кирилі II, Максимі, св. Петрі, св. Олексії і Кипріані [312, с.22-23.].

Велике значення в організації навчального процесу у Волинській духовній семінарії мала *бібліотека*, до якої пред'являлися певні вимоги, прописані в схвалених російським царем Статутах (1814 і 1884 рр.). Бібліотека, значення якої в зросійщенні населення Волині шляхом отримання освіти в духовних семінаріях була підлегла особисто *ректорові* семінарії; бібліотекар як посадова особа затверджувався особисто єпархіальним *архієреєм* [242, с. 929].

Книгозбірня бібліотеки була поділена на шість відділів – відповідно до шести класів у семінарії. У статуті було прописано навіть правила реєстрації та видачі книг учням, а також правила користування бібліотекою з боку викладачів: «По кожному класу мають бути видані професорам каталоги, щоб вони наперед знали, яких книг можуть вимагати від бібліотеки» [242, с. 929].

Мінімальний обсяг книг у бібліотеці духовної семінарії визначався російськими нормативно-правовими документами та вміщував такі *групи текстів*:

1. Богослов'я: Біблія; Симфонії; Отці східні і західні; Тлумачення Святого Письма; Системи наук богословських; Проповідники; Канонічне право і обряди; Інше.
2. Філософія: Древні філософи; Система філософських наук; Фізика; Філософська історія; Натуральна історія; Інше.
3. Словесність: Древні класичні письменники; Новітні риторичні й естетики; Оратори; Поети; Інше.
4. Математика: Древні математики; Системи нових математиків; Інше (математичні засоби).
5. Історичні науки: Древні історики й географи; Географія, історія, Хронологія і священні древності церковні; Загальна історія, географія, хронологія; Часткова географія, історія й хронологія; Вчена історія; Інше (атласи, глобуси).
6. Мови: граматики; Лексикони³; Філологія й палеографія. Інше (книги французькою, німецькою, іншими мовами).

У бібліотеці семінарії, як правило, знаходилися книги під назвою «рідкісні», куди входили книги, що не вважалися духовними, а також книги з медицини, хімії, мистецтва, а також «твори неблагомислячих» [242, с. 935].

Крім бібліотеки, важливе значення мали особливі *кабінети*, що організовувалися в семінаріях відповідно до предметів викладання – фізичний, математичний і натуральної історії. Кожен кабінет поповнювався новими приладами чи хімікатами згідно з запитами викладачів та вимогами змісту освіти учнів.

Кадрове забезпечення семінарії було предметом особливої уваги з боку духовенства кожної єпархії. Вимоги до тієї чи іншої управлінської чи

³ Лексикони – давня назва словників.

викладацької посади визначалися Статутами духовних училищ 1814 і 1884 рр. Серед найважливіших можемо відзначити такі:

1. *Ректор* духовної семінарії мав бути обов'язково доктором богослов'я або ж професором богословських наук. Повинен був мати досвід служіння архімандритом, ігуменом чи протоієреєм церкви в єпархії, де знаходиться семінарія.

2. *Інспектор* семінарії обирався з найбільш досвідчених викладачів. Він був другим членом правління семінарії.

3. Третій член правління, *економ*, за представленням ректора затверджується архієреєм з числа осіб, що мешкають в місті, де знаходиться семінарія; він може бути ченцем або ж священником.

4. *Викладачі* (професори) приймаються на роботу в семінарію після «найточнішого розгляду їх звання й здібностей» [242, с. 957]. Названий вище розгляд являв собою, по суті, висновок про благонадійність майбутнього викладача; саме благонадійність цінувалася чи не вище від професіоналізму й досвідченості, якщо йшлося про педагогічну діяльність в межах духовного навчального закладу. Якщо на одне місце професора претендували кілька осіб, перевага віддавалася особі духовного звання.

5. Помічники професорів (*асистенти*) обиралися з числа кращих учнів за окремим предметом (наприклад, для класу мов, чи богослов'я, чи словесності). Такого студента називали ще лектором.

Щодо особливостей *управління духовною семінарією*, то воно складалося з трьох компонентів – морального, навчального й економічного. При цьому саме моральний компонент виносився Статутами духовних училищ на перше місце. Наведений вище кадровий склад правління семінарії якраз і розподіляв між собою означені компоненти; так, ректор опікувався навчальним сегментом управління, інспектор – моральним, а економ – економічним (рис.2.3).

Крім суто педагогічного складу й обслуговуючого персоналу, пряме відношення до навчального й виховного процесу, а також до забезпечення учнів семінарій мали семінаристські *попечительства*. Ці організації були досить

численними за складом учасників; так, попечительство Волинської духовної семінарії у 1895 році включало 77 учасників – почесних, дійсних і т. зв. «співревнителів», тобто тих, хто допомагав у вирішенні нагальних питань функціонування семінарії. Попечительство однією з головних своїх задач вважало «забезпечення бідних учнів семінарії одягом, взуттям, навчальними посібниками і оплату господарям квартир за квартиру і стіл... Волинська семінарія переповнена бідняками: сиротами, залишеними на повторний курс учнями, що позбавлені внаслідок цього казенного утримання, синами псаломщиків, паламарів, чиновників і селян і тому минулого року до попечительства за допомогою зверталось їх так багато, що воно було не в стані всіх задовольнити» [225, с.648-649]. Числовий звіт попечительства Волинської семінарії свідчить, що за рік допомогу від попечительства отримали 283 учні, тобто близько 60% від усього складу учнів.

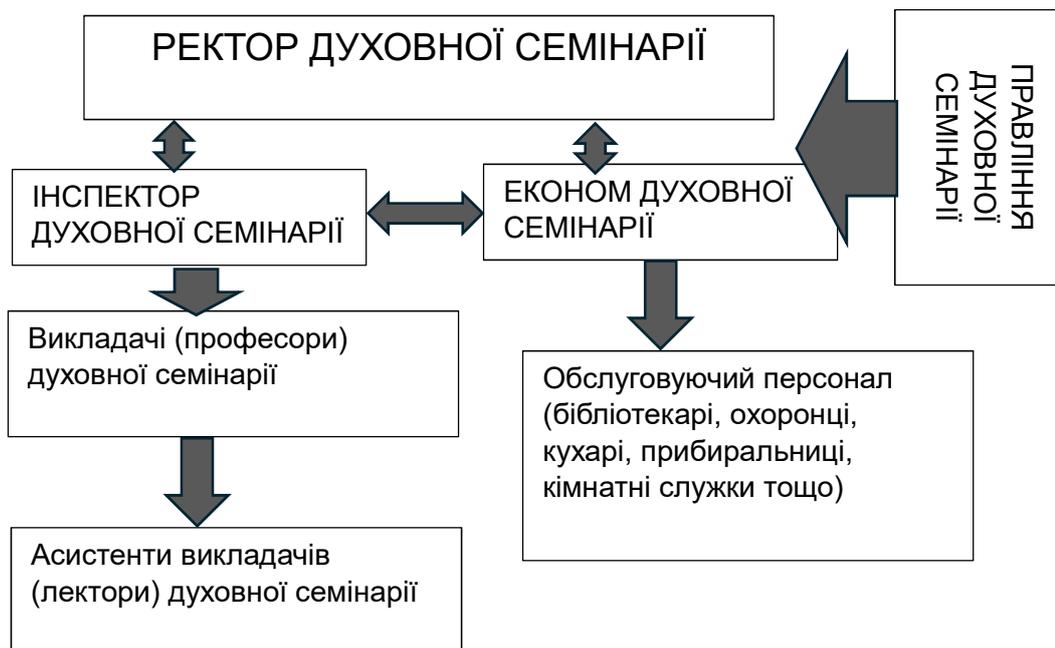

Рис.2.3. Кадрова ієрархія Волинської (Житомирської) духовної семінарії за Статутом 1814 та 1884 рр.

Основою *виховання семінаристів*, як і учнів духовних училищ, упродовж всього досліджуваного періоду було формування у них релігійності

й благонадійності. З цією метою Святіший Синод і відповідні єпархіальні управління постійно оновлювали вимоги, правила, положення статутів, які стосувалися процесу виховання. «Волинські єпархіальні відомості» оприлюднювали ці правила для широкого загалу, щоб місцеві спільноти розуміли сутність вимог до виховного процесу в духовних навчальних закладах. Наприклад, стосовно читання й промовляння молитов семінаристами ці правила були прописані так: «щоденно, у визначені години, вихованці семінарії мають приходити на молитви – вранішню і вечірню. Читання молитов здійснюється в церкві самими учнями по черзі. Читаються молитви зрозуміло і неспішно, – щоб всі чули, то деякі молитви співаються всіма вихованцями... під час молитви вранішньої і вечірньої, як і всіх загалом богослужінь в храмі, учні мають стояти прямо, благопрстойно, не розмовляючи, – не оглядаючись назад і вбік і не відстаючи ніг» [249, с.599]. Так само суворими були й правила поведінки семінаристів у класі: «В клас учні заходять після дзвінка і займають визначені їм місця, які вони не можуть самовільно міняти упродовж цілого року. Учні, які прийшли до класу після наставника, підлягають покаранню... Шум і ходіння класом після дзвінка заборонені. ... Під час уроку учні повинні сидіти пристойно, уважно слухати наставника і загалом стежити за ходом уроку. Розмови, читання книг і всілякі побічні заняття в цей час суворо заборонені» [249, с.600].

Після занять семінаристи мали знаходитися в своїх учнівських квартирах і виконувати домашні завдання аж до сну. Для цього часу доби також існували свої правила: «О 10 годині вечора учні негайно йдуть до своїх спальних кімнат, і лягає кожен на відведене йому ліжко. Всілякі заняття в спальні, а тим більше пустощі і крик в години, призначені для сну, суворо заборонені. Вставати учні зобов'язані вслід за першим дзвінком. ... кожен учень дотримує навколо себе чистоту і охайність, чисто вмивається, ходить в лазню, зрізує нігті, стриже волосся, завжди причісується. Носіння вусів, бороди і бакендардів не дозволено. Не дозволено також носити перстні і обручки на руках, ходити з палками і різками, носити пальто, накинуте на плечі» [249, с.604-605].

Першорядність і домінація *морального нагляду* в управлінні духовною семінарією підкреслювалася тим, що його зміст і специфіка були суворо регламентовані Статутами. Так, для розвитку в учнях/студентах моральності та керування нею передбачався цілий комплекс дій з боку інспектора та його помічників, а саме:

- 1) у кожній кімнаті учнівських квартир чи гуртожитку при 10 учнях призначався ще один, старший і «з учнів благонравних і зразкових» [242, с. 961]. Їм офіційно вручали список учнів, за якими вони мали наглядати.
- 2) наглядачі з числа учнів/студентів мали певні привілеї: особливе місце в церкві й за столом; першорядне місце при марші на святкові зібрання; можливість керувати кімнатними служками.
- 3) учнівські наглядачі мали щоденно увечері доповідати інспекторові про поведінку кожного учня з десяти зі списку; окремо мали бути відзначені вияви неблагонадійності;
- 4) інспекторові надано було право нагляду за професорами семінарії; у випадку спізнення викладача чи завчасного завершення уроку про це доповідалося ректорові негайно.
- 5) інспектор щомісячно складав таблиці поведінки учнів кожного класу і представляв їх на розгляд правління семінарії [242, с. 962].

Маємо зазначити, що всі наведені вище заходи і каральні міри стосовно поведінки учнів духовних навчальних закладів, передовсім, семінаристів не могли зупинити поширення вільнодумства в середовищі духовної освіти, особливо після реформи 1861 року. Церковно-шкільна політика, як свідчить наукове дослідження О. Кошеля, спричинила до певної напруженості атмосфери у семінаріях Правобережжя. Серед семінаристів з'являлися революційні видання, організовувалися гуртки. Особливу небезпеку влада відчувала стосовно випускників семінарій, що поверталися до богослужінь у свої села й містечка, оскільки вони ставали дуже близькими до місцевого селянства і могли впливати на загальну соціально-політичну атмосферу в правобережних губерніях [145, с.152]. Натомість революційні партії,

передовсім, народницького напрямку вбачали в учнівстві духовних навчальних закладів потужний ресурс для поширення своїх ідей.

У 1899 році сталися протестні акції у Волинській духовній семінарії. О. Кошель пише, що «протягом п'яти років у Волинській духовній семінарії сталося два заворушення: у 1885 р., коли семінаристи були незадоволені інспектором Ільїнським, і в грудні 1899 р. У виникненні протестів архієпископ Модест вважав винним інспектора Зенькевича, котрий дозволяв проводити сходки в семінарському корпусі, на яких семінаристи писали анонімні доноси і колективні скарги єпархіальному архієрею і цивільному начальству. Архієпископ наголошував, що Зенькевич зневажливо ставиться до семінаристів, особливо, коли вони були занепокоєними, та просив перевести Зенькевича до іншої семінарії» [145, с.164]. Через кілька років заворушення серед волинських семінаристів повторилися, бо студенти були незадоволені проектом реформи духовної освіти, за яким вони фактично не могли вступати до світських навчальних закладів після духовних семінарій, оскільки їх загальноосвітня підготовка сильно скорочувалася, а натомість сегмент релігійних предметів – навпаки. О. Кошель зазначає про цю подію 1902 року, що «близько 200-250 семінаристів зібралися біля квартири ректора з вимогою проведення з ним переговорів. ... Наступного дня учням семінарії було знижено бал з поведінки» [145, с.165].

Отже, нами схарактеризовано зміст та організацію навчального процесу у Волинській духовній семінарії (1799-1917 рр.). Встановлено, що в історії свого становлення та розвитку ця духовна семінарія пройшла три етапи: острозький (1799-1836 рр.), кременецький (1836-1901 рр.) та житомирський (1901-1917 рр.). Відзначено, що найбільш тривалий етап функціонування Волинської семінарії належить до її перебування в Кременці – на базі скасованого Кременецького ліцею після першого польського повстання 1831-1832 рр. З метою популяризації російської мови в духовних навчальних закладах Волині при семінарії було створено російський клас, де навчання відбувалося виключно російською мовою (в семінарії – переважно латиною).

Схарактеризовано зміст освіти у Волинській духовній семінарії. Сформульовано висновок, що основою духовної освіти семінаристів було вивчення: скороченого катехізису, моральних настанов, повного катехізису, священної історії та моральних правил (в т. зв. «перших класах», тобто класі поезики, а також у нижчому, середньому та вищому граматичних класах) і скороченого християнського богослов'я, складання проповідей, догматичного богослов'я, полемічного богослов'я, морального богослов'я, читання Святого Письма, складання проповідей та читання книги про обов'язки парафіяльного священника (в «останніх класах», тобто в богословському й філософському класах, та в класі риторики).

З'ясовано особливості застосування репродуктивних (читання, бесіда, писання й декламування Святого Письма) та творчих (аналіз текстів, самостійна робота, віршування, ведення полеміки) методів навчання у Волинській духовній семінарії. Схарактеризовано методи контролю за успішністю учнів (поточного, у вигляді оцінок, та підсумкового – у вигляді попередніх і вирішальних іспитів). Відзначено, що в духовних семінаріях не було екзаменаційних сесій в їх сучасному розумінні; навчальний рік завершувався дискусією, яка й заміняла річні іспити. Підсумкові дискусії проіснували недовго, лише кілька років, і були замінені публічним іспитом.

Відзначено роль і значення семінарійних бібліотек у навчальному процесі; підкреслено значення семінарійних бібліотек в зростанні населення Волині шляхом отримання освіти в духовних семінаріях. Схарактеризовано традиційний перелік книг у бібліотеках духовних семінарій (книги з богослов'я, філософії, словесності, математики, історії, мов).

Проаналізовано кадрове забезпечення Волинської духовної семінарії та вимоги до кадрового складу. Відзначено роль попечительства Волинської духовної семінарії та особливості його діяльності упродовж досліджуваного періоду. Сформульовано висновок, що основою виховання семінаристів було формування у них релігійності й благонадійності. Основними методами виховання і семінаріях були метод морального нагляду, методи заохочення

(схвалення, нагородження книгами) та покарання (усна догана; догана в присутності семінаристів, батьків; позбавлення вільного часу; виключення з семінарії).

Висновки до другого розділу

У розділі визначено головні чинники та передумови (соціально-політичні, ідеологічні та соціокультурні) становлення та розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; проаналізовано освітні й церковні реформи ХІХ століття та їх вплив на становлення і розвиток духовної освіти в регіоні; обґрунтовано внесок релігійних діячів Волині у розвиток духовної освіти регіону в ХІХ – на початку ХХ століття; схарактеризовано зміст та організацію навчального процесу у Волинській духовній семінарії.

Схарактеризовано освітні й церковні реформи ХІХ століття та їх вплив на становлення і розвиток духовної освіти у Волинському краї, обґрунтовано періодизацію досліджуваного процесу. Зазначено, що від початку ХІХ століття у російській імперії вибудовувалася триступенева системи освіти в єдності початкового (парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища, школи грамоти, сільські школи), середнього (класичні й реальні гімназії, реальні училища, пансіони, повітові училища, єпархіальні училища) та вищого (університети) рівнів. Доведено, що упродовж усього досліджуваного періоду система освіти імперії мала виражену тенденцію до становості; у зв'язку з цим сформульовано висновок про домінування учнів з сімей осіб духовного стану у всіх духовних навчальних закладах Волині, крім церковнопарафіяльних шкіл та єврейських навчальних закладів. Духовні навчальні заклади перебували одночасно під опікою світської і церковної влади; це пояснює складність аналізу нормативно-правової бази розвитку духовної освіти у Волинському краї. Схарактеризовано загальноімперські документи (статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії), нормативні документи

Святішого Синоду та місцеві регіональні (листи та розпорядження попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

Доведено, що особливе місце в плануванні та здійсненні освітніх *реформ* мала діяльність Комітету з удосконалення духовних училищ й забезпечення парафіяльного духовенства (1807 р.). Відзначено, що саме православ'я стало ідеологічною й духовною основою з'єднання (почасти насильницького) різних регіонів, територій, етнічних груп в одній – «великоруській» – державі.

Представлено різноманітні підходи до періодизації процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Встановлено, що духовна освіта на Волині у досліджуваній *період* стала частиною імперської *epoxи* розвитку духовно-освітніх інституцій в окремо взятому регіоні, тому може бути представлена в сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених *етапів* розвитку цього історико-педагогічного явища. Для дослідження проблеми становлення й розвитку духовної освіти Волині обрано інституалізаційно-нормативний критерій і визначено такі етапи цього процесу: 1808-1836 рр. – етап конфронтації; 1836-1868 рр. – етап інституалізації; 1868-1896 рр. – етап ієрархізації; 1896-1917 рр. – етап стабілізації. Представлено зміст та основні тенденції розвитку духовної освіти на кожному з етапів.

На підставі аналізу соціально-політичної, ідеологічної та соціокультурної ситуації на Волині ХІХ століття було визначено три основні передумови становлення та розвитку в регіоні духовної освіти: 1) соціально-політичні, зміст яких полягає у переході території Волині під владу російської імперії внаслідок кількох поділів Польщі, останній з яких (1795 р.) остаточно закріпив Волинь у складі імперії; 2) ідеологічні, за якими реалізувалася імперська формула «православ'я – самодержавство – народність», що визначило основи русифікаторської політики царату на Волині і вплинуло на зміст духовної освіти у навчальних закладах губернії; 3) соціокультурні, згідно з якими домінація православної церкви на всій території Волині детермінувала обов'язок вивчення основ православного віровчення у всіх навчальних

зкладах регіону та пояснювала особливості духовної освіти в середовищі інших етнокультурних спільнот Волинського краю.

Схарактеризовано внесок релігійних діячів Волині у розвиток духовної освіти регіону в ХІХ – на початку ХХ століття. Обґрунтовано роль і значення біографічного методу та методу персоніфікації в історико-педагогічних дослідженнях. Встановлено, що в межах нашого дослідження *біографічний метод* інтегрується з *історико-педагогічною регіоналістикою*.

На підставі застосування історико-дихотомічного підходу виокремлено три основні персоналістські дихотомії.

Представлено зміст та організацію навчального процесу у Волинській духовній семінарії (1799-1917 рр.). Встановлено, що в історії свого становлення та розвитку ця духовна семінарія пройшла три етапи: острозький (1799-1836 рр.), кременецький (1836-1901 рр.) та житомирський (1901-1917 рр.). Відзначено, що найбільш тривалий етап функціонування Волинської семінарії належить до її перебування в Кременці – на базі закритого Кременецького ліцею після першого польського повстання 1831-32 рр. З метою популяризації російської мови в духовних навчальних закладах Волині при семінарії було створено російський клас, де навчання відбувалося виключно російською мовою (в семінарії – переважно латиною).

Схарактеризовано зміст освіти у Волинській духовній семінарії. Сформульовано висновок, що основою духовної освіти семінаристів було вивчення: скороченого катехізису, моральних настанов, повного катехізису, священної історії та моральних правил (в т. зв. «перших класах», тобто класі поетики, а також у нижчому, середньому та вищому граматичних класах) та скороченого християнського богослов'я, складання проповідей, догматичного богослов'я, полемічного богослов'я, морального богослов'я, читання Святого Письма, складання проповідей та читання книги про обов'язки парафіяльного священника (в «останніх класах», тобто в богословському й філософському класах та в класі риторики).

З'ясовано особливості застосування репродуктивних (читання, бесіда, писання й декламування Святого Письма) та творчих (аналіз текстів, самостійна робота, віршування, ведення полеміки) методів навчання у Волинській духовній семінарії. Схарактеризовано методи контролю за успішністю учнів (поточного, у вигляді оцінок, та підсумкового – у вигляді попередніх і вирішальних іспитів). Відзначено, що в духовних семінаріях не було екзаменаційних сесій в їх сучасному розумінні; навчальний рік завершувався дискусією, яка й заміняла річні іспити. Підсумкові дискусії проіснували недовго, лише кілька років, і були замінені публічним іспитом.

Відзначено роль і значення семінарійних бібліотек у навчальному процесі; підкреслено їх значення в зростанні населення Волині шляхом отримання освіти в духовних семінаріях. Схарактеризовано традиційний перелік книг у бібліотеках духовних семінарій (книги з богослов'я, філософії, словесності, математики, історії, мов).

Матеріали першого розділу вміщено у відповідних публікаціях авторки [166; 168; 172-173].

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ СЕРЕДНІХ ТА ПОЧАТКОВИХ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Організація духовної освіти в повітових духовних училищах Волині

Повітові духовні училища на Волині стали першою інституалізованою формою духовної освіти в досліджуваній нами період. Згідно з матеріалами наукових розвідок [152], духовні училища – це нижчий духовно-освітній заклад, який міг бути повітовим (повітове духовне училище) чи парафіяльним (церковнопарафіяльна школа чи парафіяльне духовне училище). Початок історії цих закладів сягає ще 1721 року, коли в російській імперії було створено т. зв. *Духовний регламент*, за яким було вирішено створювати позастанові освітні заклади духовного змісту при монастирях й будинках архієреїв. Згідно з указом російського імператора Олександра I (1808 р.) визначалася головна місія духовних училищ, яка полягала в тому, щоб «надати церкві нашій освічених пастирів і вчителів Закону Божого»; цей предмет проголошувався головним в усьому змісті освіти в духовних училищах [209, с. 369].

Духовна освіта у всій імперії була орієнтована, передовсім, на дітей священників, що належали до «духовного стану». Якщо хтось з дітей ухилявся від навчання в духовних училищах чи семінарії, то вибував з цього стану назавжди. *Таким чином, духовна освіта досліджуваного нами періоду мала виражений кастовий характер і розвивалася за принципом самовідтворення, коли наступні покоління продовжували служіння попередніх.* Зазначимо, що така характеристика стосувалася лише російської православної церкви в південно-західних губерніях.

У 1808 році в російській імперії було створено Комісію духовних училищ, яка запровадила триступеневу систему духовної освіти в державі, як це представлено нами на рис.3.1.

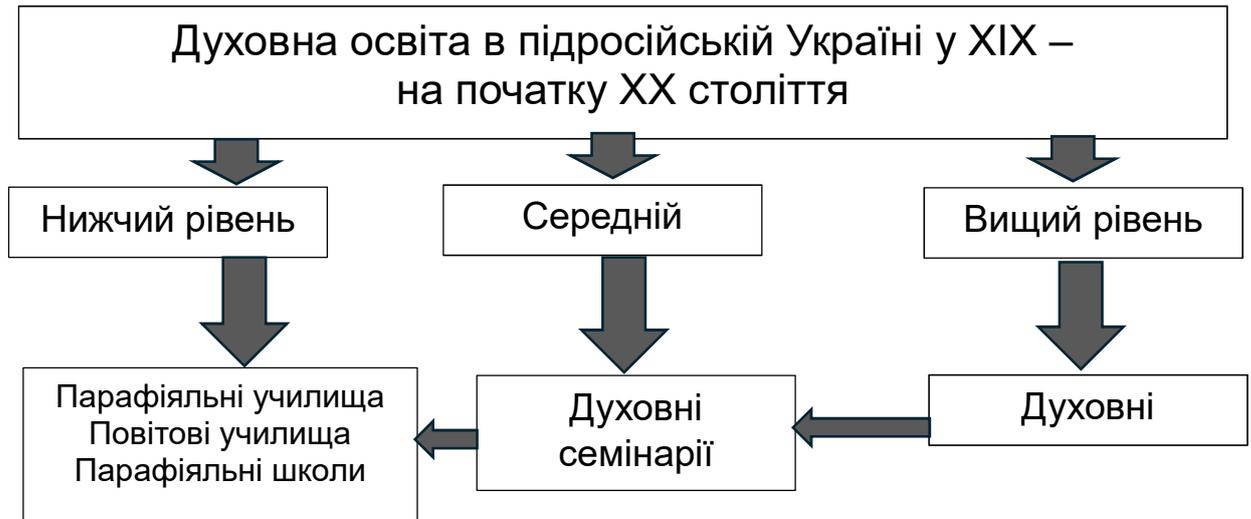

Рис.3.1. Система духовної освіти в підросійській Україні згідно зі Статутом духовних училищ 1808 року.

Відповідно до цієї структури Волинь у досліджуваній період була представлена двома нижчими ланками поданої вище ієрархії духовних закладів, оскільки єдина духовна академія на підросійській території України упродовж XIX століття діяла лише у м. Києві. Зауважимо, що згідно з концепцією нашого дослідження, на поданому вище рисунку представлено *інституційний* рівень духовної освіти Волині – при тому лише в православній її частині. Водночас, зважаючи на повністю або частково релігійний характер освіти у всіх регіонах імперії у XIX – на початку XX століття, а також на поліконфесійний характер Волинського регіону, не менш важливим у відношенні духовного просвітництва був *позаінституційний сегмент*, а саме:

- 1) духовна складова освітнього процесу у гімназіях, народних училищах, ремісничих навчальних закладах тощо;
- 2) духовна освіта в парафіяльних римо-католицьких школах;
- 3) духовно-освітній компонент діяльності релігійних та добродійних товариств та братств Волині;

4) духовна іудейська освіта в навчальних закладах євреїв Волині (бет-мідрашах, хедерах), що діяли в регіоні згідно із запровадженою імперською владою «смугою осілості».

Звісно, в центрі всієї системи *православної духовної освіти* Волинського регіону знаходилася *Волинська духовна семінарія*, зміст та організацію діяльності якої окреслено нами в розділі 2. Щодо *православних духовних училищ*, то в регіоні упродовж досліджуваного періоду їх існувало кілька (в різний період у різних містах та містечках Волині), а саме:

- 1) Острозьке парафіяльне духовне училище, засноване при Волинській (Острозькій) духовній семінарії у 1817 році;
- 2) Загаєцьке парафіяльне духовне училище Кременецького повіту, діяльність якого розпочалася в лютому 1819 року;
- 3) Ковельське парафіяльне духовне училище (відкрите 9 лютого 1819 року);
- 4) Клинецьке парафіяльне духовне училище (відкрите 17 січня 1819 року);
- 5) Бердичівське парафіяльне училище (відкрите 9 вересня 1819 року)⁴.

Упродовж першої половини XIX століття кількість учнів парафіяльних училищ поступово зростала, як це представлено нами на рис.3.2. [117, с. 316].

Всі парафіяльні духовні училища Волинської губернії на початку XIX століття знаходилися під безпосередньою опікою й контролем ректора повітових і парафіяльних училищ протоієрея Кипріяна Суковського, який одночасно був смотрителем Острозького парафіяльного училища. З метою централізованого вступу дітей священників на навчання в парафіяльні училища весь Волинський регіон було розділено на чотири округи, а саме:

- 1) учні з Острозького, Новоград-Волинського і Ровенського повітів вступали до Острозького парафіяльного училища;
- 2) діти з сімей священників Ковельського, Володимирського й Луцького повітів – до Ковельського духовного училища;

⁴ Бердичівський повіт у першій половині XIX століття належав до Волинської губернії, з 1844 року – до Київської.

- 3) учні з сімей в Дубенському, Кременецькому й Старокостянтинівському повітах могли навчатися лише в Загаєцькому духовному училищі;
- 4) діти з Житомирського й Овруцького повітів вступали до Клинецького духовного училища [312, с.52-53].

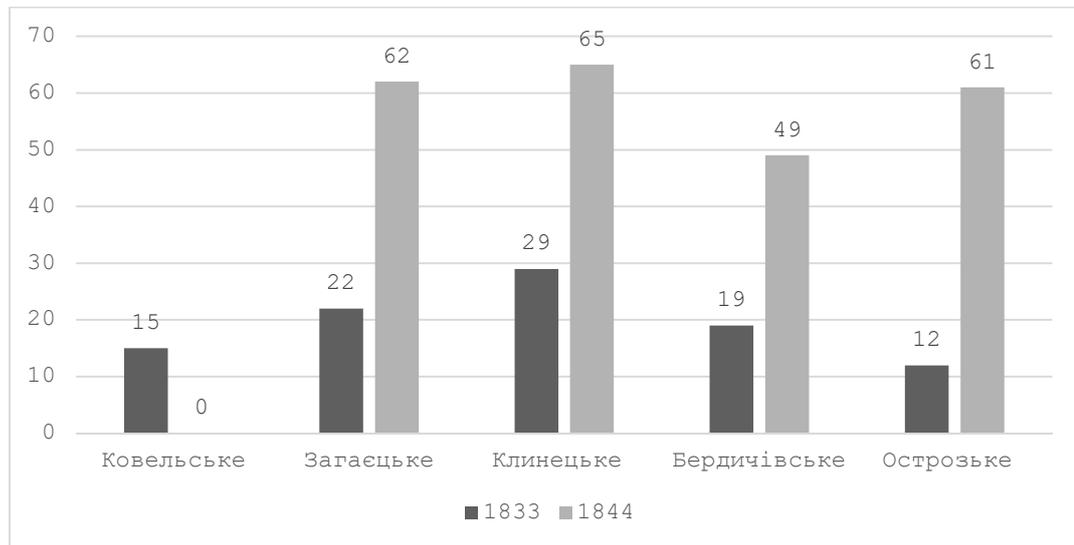

Рис. 3.2. Кількість учнів у парафіяльних училищах Волинської губернії у першій половині XIX століття, в кількості осіб⁵.

Далеко не всі діти з священницьких родин могли вчитися в названих духовних училищах, передовсім, з причин бідності. Для таких учнів вводилося домашнє навчання. М. Теодорович писав: «Найбідніші учні, батьки яких не були в змозі утримувати їх власним коштом в окружних парафіяльних училищах, зобов'язані були, згідно з приписом Семінарського Правління від 22 вересня 1819 року, являтися 1 вересня до смотрителя окружного училища для іспиту і для отримання настанов, як їх потрібно навчати вдома; ті, хто не отримав від смотрителя письмового відпускнуго документа, не могли навчатися вдома, а бралися до училища» [312, с.54].

Після відкриття парафіяльних училищ в Загайцях, Ковелі і Клинцях з'явилася можливість заснувати ще й п'яте – у Бердичеві (на той час Житомирського повіту). Ініціатором заступання Бердичівського духовного училища виступив випускник Волинської духовної семінарії благочинний

⁵ Ковельське парафіяльне училище закрилося у 1843 р.

Миколаївської церкви Петро Дунін-Борковський. Він пропонував розмістити це училище у власному домі; крім нього самого, він запросив до викладання в училищі студента Волинської духовної семінарії, що вже закінчив вивчати богослов'я – Івана Трушлевича. Це парафіяльне духовне училище було відкрите 20 травня 1819 року і в ньому мали навчатися 10 учнів. В день відкриття училища гості були запрошені до складання добродійних пожертв на його діяльність, при чому було зібрано 267 рублів від різних відомих у місті осіб, як, наприклад, титулярний радник Г. Дубський, губернський секретар І. Феодоровський, протоієрей Г. Колюмна-Вігура та ін.

Курс навчання в парафіяльних училищах Волині складав, як правило, два класи – по два роки навчання в кожному. Фактично ці два класи були відділені від Волинської духовної семінарії, де навчання після відкриття парафіяльних училищ розпочиналося з вищого граматичного класу [259].

Зміст освіти в духовних училищах, як свідчить указ російського імператора Олександра I (1808 р.), був орієнтований на глибоке вивчення Закону Божого та інших релігійних книг: «Головна мета заснування духовних училищ була і нині є ґрунтовне й тверде вивчення предметів, що належать до духовного звання: тому всі науки, що в училищах цих викладаються, мають відноситися до цього виду навчання і відкривати у всьому просторі справжні його джерела» [209, с.374-375]. Деталізуючи побажання стосовно переліку предметів у духовних училищах, названий документ робить наголос на вивченні древніх мов, «а найбільше грецької і латини, ґрунтовне пізнання мови слов'янської й слов'яно-російської, пізнання древньої історії і особливо священної й церковної, пізнання найкращих зразків духовної словесності, і насамкінець вчення богословське у всіх його відділеннях, мають бути переважно в цих училищах» [209, с.375]. Зауважимо, що русифікаторська політика Священного Синоду передбачала вивчення в духовних училищах «слов'янської і слов'яно-російської мов», хоча жоден з навчальних предметів, як свідчать архівні матеріали, так не називався [312, с.178].

В середині XIX століття на Волині відбулася реформа парафіяльних училищ, у зв'язку з чим було засновано кілька *повітових училищ*, згоду на відкриття яких також давала Комісія духовних училищ. Всіма парафіяльними училищами в межах однієї єпархії управляв «смотритель благочинія», який звітувався щороку перед правлінням місцевого повітового училища. До відання смотрителя належало: «а. Визначати вчителів за атестатами правління семінарії. б. Звільняти їх у випадку недбалості чи поганої поведінки, ставлячи до відома семінарійне училищне начальство. с. бути при щорічних іспитах учнів... d. відвідувати й оглядати училище принаймні чотири рази на рік... e. видавати й підписувати свідоцтва» [209, с. 386].

Духовні училища (парафіяльні і повітові) часто засновувалися при монастирях, як Острозьке повітове училище, що відкрилося в Острозько-Дерманському монастирі у 1833 році. Зауважимо, що водночас у цьому ж монастирі було відкрите ще й парафіяльне училище. Для організації діяльності цих обох духовних училищ потрібно було віднайти придатні для учнів помешкання в приватних будинках місцевих мешканців, про що економ Волинської семінарії доповідав: «в селі Дермані оглядав 32 будинки... з них 9 будинків виявилися придатними для розміщення 60 учнів, де господарі з кухнею мешкають окремо; в інших 23 будинках ... можна з незручністю розмістити до 100 учнів... загалом всі будинки в Дермані темні, з причини малих віконць» [312, с.60-61].

Передбачалося відкриття ще двох повітових (парафіяльних) духовних училищ – у с. Білосток Луцького повіту (в приміщенні василіянського монастиря), та в м. Полонному Новоград-Волинського повіту (в господарських приміщеннях, які вимагали перебудови). Внаслідок того, що приміщення для цих училищ були визнані непридатними, повітові училища там не планувалося відкрити. Білостоцьке повітове й парафіяльне училище було все ж відкрите у 1843 році після проведення певних ремонтно-будівельних робіт. Це училище було об'єднане з Ковельським, і до нього направляли учнів з Володимирського, Ковельського й Луцького повітів. Його першим смотрителем був призначений

кандидат Київської духовної академії⁶ Павло Гвоздіковський, котрий перебував до цього в Дерманському духовному училищі.

У Білостоцькому духовному училищі на нижчому відділенні розпочали педагогічну діяльність кілька викладачів, а саме:

- Лукіан Александрович – студент Волинської духовної семінарії, вчитель грецької мови;
- Василь Шумовський – також студент, вчитель латини;
- Іван Моссаковський – студент Волинської семінарії, вчитель латини;
- Роман Пурієвич – священник Білостоцької парафіяльної церкви, студент семінарії [312, с.99].

У середині XIX століття на Волині, таким чином, функціонувала ціла мережа духовних училищ, як це представлено на рис.3.3.

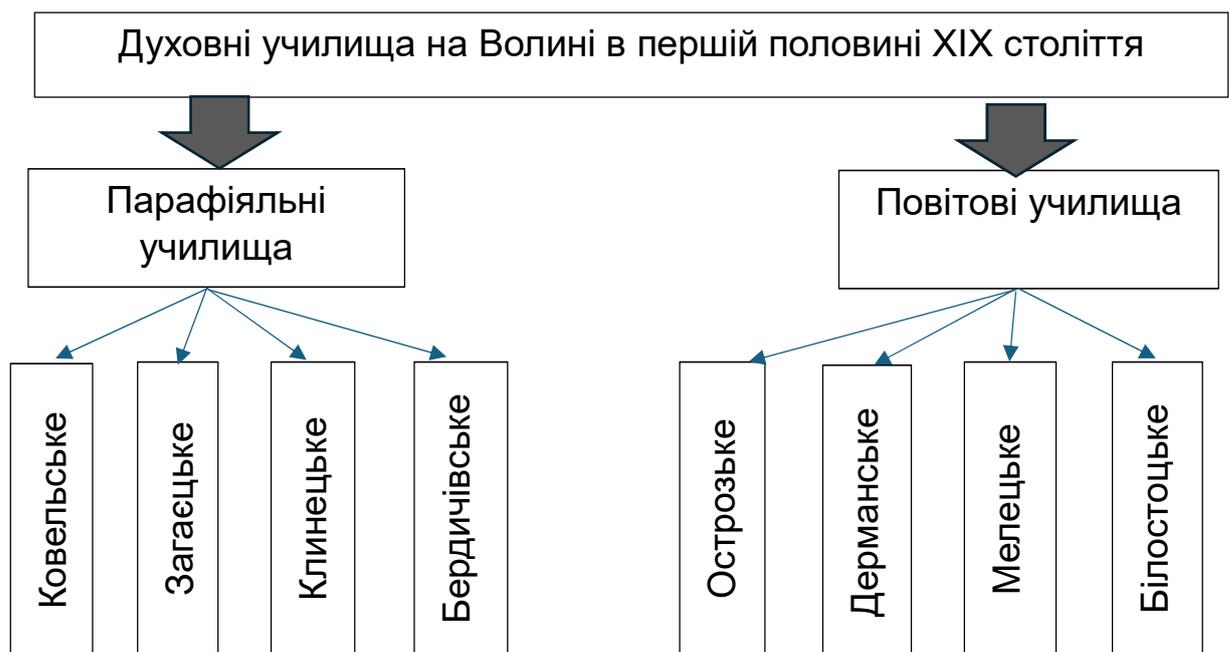

Рис.3.3. Духовні училища Волинської губернії у першій половині XIX століття.

Після реформ духовної освіти Волинського краю в середині XIX століття постало питання про заснування ще одного парафіяльного училища у м. Житомирі. У 1843 році для цього училища було визначено приміщення в

⁶ Кандидат – посада у вищому навчальному закладі російської імперії, яка присвоювалася випускникам університетів і духовних академій, котрі повністю завершили курс навчання.

будинку дійсного статського радника Корженевського. Проте справа з відкриттям цього духовного училища затягнулася на роки; переписка про його відкриття тривала до 1852 року. У листопаді 1852 року ректор Київської духовної семінарії Антоній ревізував діяльність Волинської духовної семінарії; він відзначив наявність у віданні семінарії кількох духовних училищ, проте жодного – в єпархіальному місті. Так було вирішено знайти або побудувати в Житомирі будинок для училища, де би навчалися близько 200 учнів (130 своєкоштных і 70 – повністю чи наполовину казеннокоштных).

Після вирішення суто господарських питань Житомирське духовне повітове/парафіяльне училище було засноване у 1864 р. на таких засадах:

- 1) Білостокське духовне училище до 1 січня 1864 року залишалося в Білостоці, а після цього мало переводитися до м. Житомира;
- 2) для Житомирського училища визначено було округ – Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський повіти;
- 3) інші округи теж перегруповувалися, і то в такий спосіб: до Кременецького духовного училища віднесено Старокостянтинівський, Заславський та Кременецький повіти, до Дерманського – Дубенський, Рівненський та Острозький, до Мелецького – Луцький, Володимирський і Ковельський [312, с.215].

Відкриття Житомирського духовного училища відбулося 17 січня 1864 року в день іменин волинського архієпископа Антонія, завдяки якому й було організовано цей духовний навчальний заклад. На цей час в ньому вже значилося в списках 117 учнів. Ректор нововідкритого училища, соборний священник Василь Княжинський виголосив вступну промову, цілком в дусі «уварівської» формули про поєднання самодержавства, православ'я і народності зі звинуваченнями місцевої громади в утисках з боку римокатолицького костьола, та зосередженні на потребі визволення православного населення: «цій єпархії, одній з найстаріших серед єпархій Російської Церкви⁷, випало в більш пізній час відставати від багатьох з них за положенням як

⁷ Збережено орфографію автора.

Єпархіального Управління, так і духовно-навчальних закладів. З поверненням Західного Краю під рідний скіпетр росії з-під гніту Польщі, на Волині для православної пастви, що пережила стражденну епоху унії, відкриті спочатку в 1795 році вікаріатство, а потім в 1799 році й самостійна єпархія. ... З малими коштами відкривається училище, ... Господь дарував можливість без відпуску ще від казни приготувати все необхідне для заведення училища» [312, с. 146-149].

Втім, упродовж другої половини ХІХ століття відбулася суттєва реорганізація мережі духовних навчальних закладів Волинського краю. Так, Клишівське духовне училище (яке проіснувало 35 років) було передане до Дермані; Волинська духовна семінарія переїхала з Острога до Кременця, де після ліквідації Кременецького (Волинського) ліцею були більш пристосовані приміщення. Згодом Дерманське училище (яке функціонувало у 1833-1877 рр.) переїхало до Клевани, де розмістилося в маєтку князів Чарториських. Мелецьке духовне повітове училище у 1894 році було перенесене до м. Мацієва Ковельського повіту, до маєтку графа Ксаверія Міончинського. Наприкінці ХІХ століття, як свідчать історичні документи, на Волині функціонували чотири духовні училища, а саме:

1. Кременецьке, яке у 1817-1825 рр. знаходилося в Острозі, а в 1825-1838 рр. – в Аннополі.
2. Житомирське, яке з 1843 по 1864 р. розміщувалося в с. Білосток Луцького повіту.
3. Клеванське, що раніше у 1833-1877 рр. знаходилося в м.Дермані.
4. Мелецьке, яке з 1894 р. стало називатися Маціовським. Зазначимо, що російська влада після перенесення духовного училища з Мелець перейменувала Маціов на Луково: «в інтересах відновлення древньо-руської старовини, було б дуже бажано й справедливо повернути цьому містечку колишню його чисто-російську назву Луково, замість нинішньої польської Маціов» [312, с.178].

Навчальний рік у духовних парафіяльних училищах продовжувався з 1 вересня до 15 липня. Учням надавалися різдвяні канікули з 23 грудня до 8 січня, коли вони могли відвідувати батьків. **Зміст освіти в духовних парафіяльних училищах** визначався на початку ХІХ століття царським указом, який затверджував Статут духовних училищ: «Предмети навчання в ньому (парафіяльному училищі – С.Л.) є такими: а. Читання і писання російською мовою. б. Чотири перші правила арифметики. с. Церковний нотний спів. d. Перші начала російської граматики. е. Скорочений катехізис» [209, с. 383]. Названі предмети вивчалися упродовж двох років у двох класах. Весь курс навчання міг бути здійснений і в домашніх умовах, однак щороку учні повинні були складати в училищі іспит на знання всіх зазначених предметів. Якщо зміст освіти не був засвоєний кимось з учнів, він залишався в училищі ще на один рік. Насамкінець, відсутність задовільних оцінок після третього року навчання в парафіяльному училищі призводила до того, що випускник отримував свідоцтво, що він може займати в межах духовного стану лише посаду дячка чи паламаря [209, с. 384].

Статут духовних училищ 1814 р. більш глибоко окреслив особливості змісту освіти в цих навчальних закладах. Документом було закріплене особливе місце молитви в усьому змісті освіти та в її організації: «Всі справи, спрямовані на благочестя, а особливо молитва, мають бути свято збережені. В духовних училищах відсутність чи недбалість у визначених годинах молитви треба вважати більшим злом, аніж пропуски найважливіших уроків» [242, с. 911].

У процесі навчання в духовних училищах різного рівня застосовувалися різноманітні притаманні досліджуваному періоду **форми й методи навчального процесу**. Зрозуміло, що *основною формою навчання* в парафіяльних і повітових духовних училищах був урок – тривалістю 1 годину. Упродовж дня учні мали від чотирьох що шести уроків. Крім того, судячи зі Статуту 1814 року, важливе значення надавалося *самостійному виконанню учнями завдань і задач*, а також *іспитам* як основній формі контролю за

успіхами учнів у навчанні. Щодо *методів навчання*, то вони мали переважно репродуктивний характер, як свідчить практика організації навчального процесу у духовних училищах (передовсім, читання й тлумачення релігійних текстів). Офіційні документи Святішого Синоду (насамперед, Статут духовних училищ 1814 року), щоправда, заперечували домінацію читання над іншими методами навчальної діяльності: «читання не менш вимагає звіту і призначення, як і твір, бо ж ніщо не може бути більш шкідливим, як читання мимовільне, поверхове, розсіяне, без точної мети і без аналітичного розгляду. Воно створює пихатий розум, затуманює поняття, привчає до розсіяння думок, і є нічим іншим, як поживою для ліні і порожнього витрачання часу» [242, с. 912]. У зв'язку з цим Статутом 1814 року було прописано, що надважливе значення для отримання хороших успіхів в оволодінні знаннями мають такі методи навчання: самостійна робота учнів над навчальним матеріалом: «всі методи навчання в духовних училищах мають ґрунтуватися на власних вправляннях юнацтва. Вчитель має лише допомагати розвитку розуму» [242, с. 912].; катехізичні методи (побудовані у вигляді діади «питання - відповідь»); аналіз прочитаних текстів; написання творів за матеріалами прочитаного релігійного чи суто наукового тексту.

Поряд з репродуктивними методами навчальної діяльності в духовних училищах могли застосовуватися й *творчі*, наприклад, обговорення викладеного під час заняття, стимулюючи самостійність учнів запитаннями й завданнями. Крім того, статутними матеріалами передбачалася реалізація *принципу переходу від простого до складнішого* в навчанні; наприклад, в класі словесних наук рекомендувалося починати з Цицерона чи Квінтіліана, перш ніж переходити до Аристотеля чи Платона [242, с. 924].

Основні форми виховної роботи в духовних училищах могли бути як індивідуальними, так груповими й масовими, і передовсім зводилися до *виховання послуху* як провідної християнської чесноти: «Після духовних вправлянь ніщо так не вкорінює начал християнської моральності, як звичка до послуху. Не може той бути покірним Богу, хто норовливий перед людьми. Тому

всі установлення, що затверджують повагу до начальства, мають бути якнайбільше в духовних училищах збережені» [242, с. 912]. Ще однієї формою/методом виховної діяльності в духовних навчальних закладах було залучення учнів до неперервної діяльності й «добре використання часу»: «час учнів має бути так розподілений, щоб всіляке поняття про ледарство було від них далеке. Самі години відпочинку повинні мати свій вид занять; самі прогулянки мають бути повчальними» [242, с. 912].

Крім названих вище форм виховання учнів духовних училищ, важливе значення мала *система заохочень і покарань*. Статутом 1814 року було регламентовано, що «заохочення мають бути спрямовані якнайбільше в моральний бік. Успіхи в науках винагороджують себе самі; ... сюди належать різні відзнаки, що встановлюються на місцях, у нагляді, в ознаках довіри. ... виправлення чи покарання мають бути застосовані з крайньою увагою до віку, характеру, до ступеня чуттєвості й властивостей розуму. Вони мають бути рідкісними, вимушеними, без помсти, без запалу, без злостивості, без приниження» [242, с. 911]. Щодо *заохочень*, то вони могли передбачати нагородження учнів наприкінці кожного навчального року книгами (релігійного змісту, передовсім, Біблією), навчальним приладдям та листами подяки.

До найбільш ефективних методів виховання, на думку представників влади й духовенства, належали *методи контролю моральності*. Так, налаштуванню добре організованого процесу навчання й виховання учнів у духовних училищах мав сприяти чітко відпрацьований *розпорядок дня*, сутність якого полягала в тому, щоб учні були постійно зайняті навчальними заняттями або ж самостійним вправлінням (молитвою, виконанням домашніх робіт, побутовими справами тощо). Тому упродовж кожного (крім святкових) дня передбачалося: «О 6 вставати. О 7, після того, як учень одягнувся, на молитву. 9, 10, 11, 12 – в класах. 1 і 2 на обід, відпочинок і прогулянку. 3 і 4 година в класах, крім четверга. 5-та – на відпочинок і прогулянку. 6, 7 і 8 година на домашні завдання. 9 і 10 – на вечерю, домашні завдання і вечірню молитву.

О 10 годині спати» [242, с. 919]. Як виявилось, представлений вище розклад дня учнів духовних училищ міг бути змінений: так, деяким з них («не всім, але з деяким виключенням») дозволялося затримуватися до 11 години вечора. Проте кому саме, у документі не уточнюється.

Контроль поширювався на весь день перебування учнів в духовному училищі, що належало до обов'язків інспектора училища: «два предмети складають постійний обов'язок інспектора стосовно правління: побачений ним не порядок чи неясність в правилах та звіт про поведінку студентів» [242, с. 921]. Результати спостережень за поведінкою учнів заносилися до спеціальної таблиці: «в них не всі студенти відзначаються, а лише ті, що особливо помічені в вихованості, або у вчинках, що цьому суперечать. ... від розгляду правління залежить відпустити провину тим, чиє каяття обіцяє швидке виправлення, Тоді можна залишати їхні імена в списку без зауваження» [242, с. 922-923].

Контроль за поведінкою учнів парафіяльних училищ відбувався не лише упродовж їх перебування в стінах училищ, але й поза ними – у найманих для учнів *квартирах*, в *гуртожитках*, під час *дозвілля* у місті чи містечку і т. п. Зважаючи на сильні впливи польської громади на Волині та домінацію системи польськомовного шкільництва, культури, католицької релігії у регіоні наприкінці XVIII століття, російське духовенство побоювалося вільнодумства навіть у середовищі учнів духовних навчальних закладів. Тому царським указом 1814 року було визначено, що «за поведінкою учнів в класах спостерігають вчителі, а поза класами особливий інспектор. ... Інспектор розвідує: чи не займаються учні читанням якихось шкідливих книг, чи непристойних; і якщо такі книги знайдуться, негайно їх забирає і представляє ректорові на розгляд» [242, с. 988]. Для допомоги інспекторові визначалися старші учні, визнані правлінням духовного училища благонадійними; ці наглядачі мали щотижня звітувати інспекторові про поведінку учнів у найманих квартирах чи гуртожитках при монастирях, а у випадку будь-якого порушення – доповідати негайно.

До *методів заохочення* в духовних училищах відносилися, передовсім, словесні й матеріальні, а саме: похвала інспектора перед іншими учнями; зарахування учня до категорії старших студентів «не за посадою, а для почесі, з усіма перевагами, цьому належними»; оголошення похвали учневі в присутності членів правління училища; оголошення імен кращих учнів під час екзамену чи іншого академічного заходу; вручення подарунків (переважно у вигляді книг) [242, с. 922].

Нагородження книгами кращих учнів/випускників духовних училищ було досить популярним упродовж усієї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Так, «Волинські єпархіальні відомості» у 1896 році писали, що учні першого розряду (тобто найбільш успішні) Яків Захар'євич та Михайло Равицький переводяться до 1-го класу училища (з підготовчого класу) і нагороджуються книгами «за благонадійність і успіхи» [259, с.352]. Такі само нагороди були вручені учням 1-го класу Миколі Гардасевичу, Івану Кловському, Павлу Міцевичу.

Основними *методами покарання* в духовних училищах були переважно словесні, методи обмеження в просторі і часі, і навіть методи фізичного покарання, а саме: догана інспектора перед студентами; призначення особливого місця за столом, нижчого від інших, і в стороні від інших столів; призначення харчування у вигляді хліба і води терміном від одного до семи днів; сувора догана в правлінні училища; усамітнення (ув'язнення), при чому ув'язнений не міг мати жодного спілкування з учнями, утримуватися лише на хлібі і воді; відвідувати його міг лише інспектор училища; позбавлення книг і можливості писати і виконувати будь-які завдання («залишається нудитися і каятися»); виключення з училища [242, с. 922].

Ефективними методами виховання в духовних училищах, і чи не найголовнішими, були *молитва, покаєння, причастя та інші методи суто релігійного впливу на молодь*. Молитовний досвід учнів упродовж усього періоду навчання визнавався підґрунтям для подальшого їх священницького служіння: «Всі студенти без винятку у недільні та святкові табельні дні

обов'язково мають знаходитися при церковному богослужінні, крім утрени, яку іноді, на розгляд начальства, можуть слухати і в залі зібрань. ... ніякий вчинок не може бути більш осудливий, як безчинство чи неблагопристойність у церкві. Провини такого роду мають бути суворо карані» [242, с. 919]. Щодо інших релігійних обрядів, то їх вплив як методів виховання учнів було прописано в «Статуті» 1814 року так: «всі студенти без винятку в першу та останню неділю великого посту мають здійснити очищення совісті покаанням та приготуватися до причащення Святих Таїн» [242, с. 920].

До молитов додавалися *спів та музика* як супровідні засоби виховного впливу та навчання. Щоправда, і за цим мав бути організований глибокий контроль. «Хоч між домашніми завданнями музика, якій вони вчать, чи вчилися, і може бути терпимою; але **спів без нот, а особливо спів простонародний, суворо заборонений** (виділення наше – С.Л.)» [242, с. 919].

Одним із **засобів** успішного виховання учнів духовних училищ вважалася *книга*. Оскільки перелік рекомендованих для читання книг затверджувався Святішим Синодом, то керівництво та смотрителі розраховували на належний вплив читання на особистість учнів училищ. Інспекторам, які мали дбати про виховний процес, наголошувалося, щоб вони перевіряли, «які вони (учні – С.Л.) читають книги, і чим саме займаються ... інспектор часто спілкується з ректором про книги, схвалені до читання, і якщо побачить книгу, для читання несхвалену, і визнає її шкідливою, або несумісною, повідомляє про це ректорові, забирає книгу і на свій розсуд накладає покарання» [242, с. 919].

Кожен рік навчання в духовному училищі завершувався *іспитами*. Статут 1814 року передбачив два види іспитів для учнів: внутрішні та публічні. *Внутрішні* іспити могли проводитися частіше, аніж раз на рік – як правило, кожних три-чотири місяці. Перед іспитом кожен професор мав представити ректорові конспект навчального предмета/предметів, які ним викладалися. Іспит відбувався у формі запитань з боку ректора та інших викладачів, і відповідей кожного учня. Учні з хорошими успіхами відзначалися у

спеціальній книзі як підготовлені до публічного іспиту; так само «відзначених в лінощах відзначають також у книзі, і оголошують їм, що якщо до публічного іспиту не виправляться, то позбавляться вигод, присвоєних успішним учням» [242, с. 984].

Публічні іспити проводилися у присутності ректора, місцевого духовенства, цивільних чиновників і бажаючих громадян. Якщо ж парафіяльне училище знаходилося далеко від міста, то присутніми на іспиті були служителі місцевих церков і жителі поблизьких поселень. Після завершення публічного іспиту учні або переводилися до наступного класу, або ж отримували свідоцтво про завершення курсу навчання, і могли вступати до духовної семінарії.

Деяких учнів духовних училищ не переводили з попереднього класу до наступного з причини неуспішності у вивченні окремих предметів; їм призначалися додаткові іспити. Так, наприклад, у 1896 році додаткові іспити з арифметики були призначені для учнів I класу Житомирського духовного училища Євгенія Дублянського, Леонтія Рихліцького; з російської мови – для Григорія Богуцького, Олександра Божовського, Івана Волинського, Федора Кузьминського та Петра Червинського. Іноді таких іспитів призначалося кілька, як для учня 3 класу Миколи Загоровського, який мусив перескласти російську і грецьку мови, церковний спів та арифметику [259, с.352].

Для вступу до духовних училищ допускалися, передовсім, діти місцевого духовенства за умови, що в кожному з класів існували для цього вакансії; діти ж неправославних віросповідань – лише у випадку, коли після прийняття на навчання дітей з православних (переважно священницьких) сімей ще залишалися вільні місця в класах [218, с.367.]

Керівництво духовними училищами Волині здійснювали *смотрителі*, яких називали *ректорами* (за умови, якщо вони мали ступінь магістра). Список ректорів духовних училищ Волині наприкінці XIX століття подано в Додатку В. З таблиці В.1 можемо зробити кілька висновків стосовно організації управління духовними училищами Волині з боку ректорів (смотрителів), яких упродовж XIX століття налічувалося 53 особи, а саме:

1. Переважна більшість ректорів духовних училищ Волині у ХІХ столітті були місцевими мешканцями, дітьми з родин православних священників. Виключення складають кілька осіб, що народилися у великоросійських губерніях (Тульській, Орловській, Рязанській і Володимирській) і там здобули духовну освіту в семінаріях.
2. Більш як 2/3 ректорів духовних училищ мали вищу духовну освіту; переважна більшість їх навчалися в Київській духовній академії, три особи – в Санкт-Петербурзькій, дві – в Московській, одна – в Мінській духовних академіях.
3. Частина ректорів упродовж ХІХ століття служили смотрителями в кількох духовних училищах Волині. Це пояснюється ще й тим, що духовні училища краю кілька разів реформувалися, переводилися з одного міста в інше, об'єднувалися чи розділялися.
4. Духовні училища, засновані на початку ХІХ століття, керувалися ректорами, що мали переважно середню духовну освіту (Волинську духовну семінарію). Згодом, зі зростанням рівня вимог до керівництва духовних училищ, їх керівниками стали призначати магістрів чи кандидатів Київської чи інших духовних академій.

До обов'язків ректора належало: приймати і звільняти викладачів училищ; проводити іспити і видавати свідоцтва про завершення навчання учням духовних училищ; контролювати успіхи в навчанні та поведінку учнів; звітувати перед правлінням духовної семінарії про стан справ в училищі.

Крім ректора, до правління духовним училищем (власне, як і духовною семінарією) належали інспектор та економ.

При духовних училищах традиційно створювалися *попечительства*, до складу яких входили переважно місцеві священнослужителі. Функція попечительства полягала, передовсім, у сприянні діяльності духовних навчальних закладів, в тому числі фінансово-матеріальному, яке здійснювалося на засадах благодійності. Члени попечительської ради щорічно робили внески у фонд розвитку духовного училища (від 1 до 5 рублів, як свідчать історичні

документи). Крім того, існували ще й збірні благодійні внески; так, у 1895 році від Кременецького училищного округу (від благочинних та причтів) було надано в розпорядження попечительства від 5 до 35 рублів [221, с. 45]. З цих внесків щороку найбільш зубожілі учні духовних училищ отримували грошову чи матеріальну допомогу: «Надано допомогу нужденним вихованцям училища різного роду одягом і взуттям на суму 228 рублів 61 коп.; зокрема, видані їм такі предмети допомоги: 8 літніх костюмів, вартістю 1 руб.83 коп. кожен; 11 літніх блуз, по 98 коп. кожна; 3 штанів, по 87,3 коп. кожна; 1 літній картуз за 30 коп.; 10 теплих драпових пальт, вартістю 6 рублів 94 коп. кожне; 7 суконних костюмів, по 5 руб.7 копійок один костюм; 2 суконні блузи по 2 руб. 61 коп. 1 блуза; 1 поправлена блуза за 5 коп., 10 суконних штанів, по 2 руб. 46 коп.; 15 зимових шапок, по 53,5 коп. кожна; 7 пар цільних чобіт, по 3 рублі пара; 15 пар головок чобіт, по 2 рублі пара і зроблено ремонт 21 пари чобіт, по 30 коп. за пару» [221, с. 47]. Названі предмети одягу і взуття були розподілені між учнями, зокрема, як писали «Волинські єпархіальні відомості», учні Кременецького духовного училища отримали у 1896 році: «Бойко Леонтій – суконні штани і чоботи; Гаськевич Лука – суконні штани; Жукович Лука – тепле пальто і суконну блузу; Іваницький Іван – суконний костюм і відремонтовані чоботи; Олесницький Леонтій – суконні штани ... і т. п.» [221, с. 47]. Крім того, з благодійних коштів часто оплачувалися учнівські квартири чи гуртожиток, надавалися кошти для проїзду з метою відвідання батьків на канікулах та ін.

Важливе місце в структурі духовних училищ досліджуваного періоду займали *класи причетників*. Причетник – це служитель церкви, до обов'язків якого входило читання під час літургій богослужебних книг та спів на клиросі. Зрозуміло, що виконання цих обов'язків потребувало від причетників принаймні мінімальної духовної освіти: ознайомленості з Святим Письмом та іншими богослужебними книгами, здатності до доброго читання, знання змісту літургії тощо.

Училища причетників були створені в середині XIX століття при Кременецькому й Дерманському духовних училищах. З 71 учня причетницьких

класів реально навчалися при названих училищах всього 33; інші не могли приступити до занять внаслідок неможливості священницьких родин, оскільки дітям треба було оплатити принаймні харчування й помешкання в Кременці чи Дермані.

Як засвідчив проведений нами аналіз історичних матеріалів та наукових праць з проблеми становлення і розвитку духовної освіти в різних регіонах України, духовні училища російської імперії у перші десятиліття свого існування стикалися з низкою *проблем змістовного й організаційного характеру*, серед яких варто виокремити такі:

1. Латина як мова викладання в духовних училищах, з одного боку, надавала доступ учням до світового духовного надбання християнства, з іншого – йшла врозріз з мовою богослужінь і в результаті виявлялася зайвою. Крім того, латина сповільнювала розвиток власної російської імперської духовної літератури, чого духовні ієрархи ніяк не могли дозволити.
2. Богословський клас в духовних семінаріях був, як правило, вищим класом (останнім, десятим). Проте далеко не всі учні досягали богословського класу і прагнули після завершення навчання в граматичних класах просити про надання парафії. Дехто з учнів вже на етапі вступу до училища чи семінарії досягав віку 14-19 років, тому десятилітній курс навчання для них був неприйнятним.
3. Оскільки духовна освіта мала виражений кастовий характер і передбачала навчання дітей з родин священників, то поставало питання про кадрове забезпечення духовних навчальних закладів, яке також мало поповнюватися тими самими випускниками семінарій, училищ і академій, що не завжди вдавалося зреалізувати. Тому зміст освіти в духовних училищах фактично завжди характеризувався як дещо консервативний, а рівень викладання – як неналежний.

З метою усунення цих недоліків та вирішення проблем у «Статуті духовних училищ» 1884 року було передбачено низку реформаційних змін. Так, для збільшення навчального часу на вивчення суто богословських

предметів було скорочено години занять філософією, древніми мовами, математикою. Натомість вводилися нові предмети: історія російського розколу, апологетика, порівняльне богослов'я. Зрозуміло, що далеко не в кожному училищі існувало необхідне кадрове забезпечення для викладання цих нових предметів, однак Статутом вони були передбачені [312, с. 50-51.].

Щодо *духовних училищ Волині неправославного типу*, то у процесі історичного пошуку вдалося віднайти лише одну згадку про таке повітове училище в містечку Мельці Ковельського повіту, яке в 1833 році заснували греко-католики, і яке підпорядковувалося Литовській духовній семінарії Литовської єпархії. До навчання в цьому повітовому училищі вступили 29 учнів, серед них 19 «казеннокоштных», і 10 т. зв. «фундушевих», тобто таких, що навчалися за добродійні кошти приватних осіб чи місцевих громад. Мелецьке греко-католицьке (уніатське) повітове училище розміщувалося в Мелецькому монастирі. Імперська російська влада (Святіший Синод) дала згоду на відкриття такого духовного училища виключно на російських засадах, тобто без викладання польською мовою, і без польської мови серед переліку мов для вивчення. Правління Литовської духовної семінарії просило про дозвіл вивчення польської мови в Мелецькому повітовому духовному училищі, називаючи її рідною мовою для учнів, але отримало відмову. Греко-католики встигли відкрити при названому парафіяльне ще й повітове духовне училище в Мельцах, але всього на кілька років. В серпні 1841 року унія по всій російській імперії була знищена, і всі духовні навчальні заклади греко-католиків перейшли у відання відповідних російських православних духовних семінарій. Зокрема, якщо йдеться про Мелецьке повітове й парафіяльне училища, то їх було передано під опіку Волинської духовної семінарії [312, с. 69-74].

Таким чином, у підрозділі проаналізовано організацію духовної освіти в повітових духовних училищах Волині у досліджуваній період. Зазначено, що повітове духовне училище – це нижчий духовно-освітній заклад, який міг бути повітовим (повітове духовне училище) чи парафіяльним (церковнопарафіяльна

школа чи парафіяльне духовне училище). Доведено, що духовна освіта під опікою російської православної церкви на Волині була орієнтована, передовсім, на дітей священників, що належали до духовного стану; сформульовано висновок, що вона мала виражений становий характер. Визначено особливості створення й діяльності Білостоцького, Ковельського, Дерманського, Острозького, Мелецького, Загаєцького, Клинецького, Житомирського повітових/парафіяльних духовних училищ.

Відзначено, що на Волині функціонували духовні навчальні заклади нижчого і середнього рівнів; повітові духовні училища як нижчі духовні навчальні заклади були найбільш чисельними в православному сегменті, і кількість учнів у цих навчальних закладах зростає більш як удвічі упродовж ХІХ століття. Проаналізовано *зміст* освіти у повітових духовних училищах, які склалися з двох класів по два роки навчання в кожному (російське читання й письмо, чотири перші правила арифметики, церковний нотний спів, російська граматики, скорочений катехізис). Визначено основні *форми* (урок тривалістю одну годину, самостійна робота, іспит) та *методи* (читання й тлумачення релігійних текстів, вправлення, декламування напам'ять, написання творів на релігійну тему, катехізичні методи) навчального процесу в парафіяльних училищах. Відзначено особливу роль співу та музики в змісті освіти парафіяльних духовних училищ, та книги як провідного засобу духовної освіти.

З'ясовано, що метою виховання у парафіяльних училищах було виховання послуху як провідної християнської чесноти, провідними методами виховання – залучення учнів до неперервної діяльності та «доброго використання часу»; методи контролю моральності; методи заохочення (похвала, зарахування до категорії старших учнів, оголошення імен кращих учнів під час іспитів, нагородження книгами духовного змісту) й покарання (словесні, методи обмеження діяльності учнів у просторі і часі, догани, призначення особливого місця за столом, обмеження харчування, усамітнення чи навіть ув'язнення, позбавлення книг, виключення з училища). Відзначено

роль молитви й покаяння у виховному процесі парафіяльних духовних училищ. Представлено роль і значення смотрителів, вихователів, інспекторів у контролі за поведінкою учнів парафіяльних училищ у позанавчальний час.

На підставі історико-педагогічного аналізу становлення мережі парафіяльних духовних училищ на Волині виокремлено основні проблеми змістовного й організаційного характеру, що виявляли себе у першій половині XIX століття.

3.2. Жіночі єпархіальні училища в системі духовної освіти Волині (1864-1917 рр.)

Єпархіальні жіночі училища для дівочь духовного походження займають особливе місце у системі духовної освіти Волині XIX – початку XX століття. Дівчатка, народжені в родинях священників та інших представників духовного стану, у цих навчальних закладах були охоплені духовною освітою і могли залишатися в межах духовного стану в дорослому віці. Тим самим дівчата і жінки з родин православних священників забезпечували стратифікацію представників духовного стану упродовж досліджуваного періоду, включно з навчанням і вихованням дівчат-сиріт зі священницьких родин [134]. Після одруження чоловіки «дівочь духовного звання» могли також отримати священницький сан, зберігаючи наступність у передачі духовного стану від батьків до дітей.

Історія розвитку жіночої духовної освіти досить глибоко вивчена й представлена в історичних та історико-педагогічних розвідках Л. Єршової (2000) [103], С. Лісненко (2015) [175], А. Святненко (2013) [281], Г. Степаненко (2007) [297] та ін.

Початок розвитку жіночих духовних навчальних закладів на Волині відноситься науковцями (Л. Єршова, 2000 [103]; Г. Степаненко, 2007 [297]) до другої половини XIX століття (1860-х рр. XIX століття). Історичні матеріали представляють рапорти благочинних церков, інших духовних осіб до

волинських митрополитів щодо потреби у заснуванні жіночих духовних училищ з метою отримання освіти дівчатами з родин православних священників й задоволення потреб родин священників духовного (православного) стану в регіонах [335, арк.1-1зв.]

Як аргументовано стверджує вітчизняна дослідниця Л. Єршова (2006), мета навчання й виховання «матушок» була цілком прикладною: «створити приємне товариство своїм чоловікам, допомогти їм в утриманні церковного приміщення, приготувати ліки для хворих, займатися вихованням власних дітей і утримувати в якнайкращому стані своє домашнє господарство» [105, с. 233]. Складність в аналізі досвіду діяльності жіночих духовних училищ полягає, на нашу думку, в тому, що ці навчальні заклади певною мірою протиставлялися жіночим гімназіям та приватним пансіонам ХІХ – початку ХХ століття. Вони займали власну освітню нішу, мали свої особливості змісту освіти; водночас жіночі гімназії й пансіони відкрито критикувалися Святим Синодом як такі, що «розвивали пристрасть до балів, танців, нарядів, музики, театральних вистав та інших не зовсім безпечних розваг» [116, с.48]. Крім того, як стверджує Г. Степаненко (2007), в єпархіальних жіночих училищах формувалася модель жіночих педагогічних навчальних закладів, які згодом стали випускати педагогинь для парафіяльних шкіл [297].

Чільне місце серед жіночих духовних навчальних закладів Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття займали **Волинське училище дівиць духовного звання** у м. Житомирі (1864 р.) та засноване трохи згодом (у 1884 р.) **Кременецьке єпархіальне жіноче училище** [207, арк. 8.]. На першому етапі становлення жіночої духовної освіти на Волині функціонувало також Городищенське *монастирське* училище [51]. Монастирські жіночі училища стали, власне, першими формами початкової духовної освіти для дівчат з православних родин; ближче до середини ХІХ століття з'явилася, натомість, середня ланка духовної освіти для жінок.

Волинське єпархіальне жіноче училище було засноване у м.Житомирі у 1864 році; ідея його створення як писав волинський дослідник-краєзнавець

О. Фотинський (1914) відображала освітні потреби «місцевого духовенства, змушеного до цього часу вдовольнятися для своїх дочок мізерною домашньою освітою чи віддавати їх у приватні напівпольські пансіони» [326, с.4].

Волинський архієпископ Антоній визнав доцільним заснувати одне з перших жіночих духовних училищ в Кременці, поряд з духовною семінарією (яка повстала на місці славетного Кременецького ліцею, ліквідованого російською імперською владою). Та спроба виявилася невдалою з причини нестачі коштів на переоблаштування приміщень колишнього василіанського монастиря [83, арк. 18зв.]. Тому перше єпархіальне жіноче училище було, врешті, відкрите в Житомирі. Перший навчальний рік (1864) в училищі розпочали навчання 26 учениць, а ще шестеро не змогли розпочати процес навчання з причини убогості їхніх батьків і неможливості забезпечити утримання своїх дочок в Житомирі (Кременець у цьому відношенні був для багатьох сімей територіально ближчим і також дешевшим) [326, с.8-9].

На думку О. Фотинського (1914), в історії Волинського жіночого єпархіального училища можна виділити *три етапи*: трикласного училища (1864-1884 рр.), шестикласного училища (1884-1903) та етап дії статуту 1891 року (1903-1914) [326, с.14].

За даними архівних матеріалів [207, арк. 8.] можна констатувати, що на першому етапі розвитку у Волинському єпархіальному жіночому училищі навчалися від 20 до 50 учениць, а зміст освіти був орієнтований на вивчення Закону Божого, участь в різноманітних молитовних практиках та навчання дівчаток правилам ведення домашнього господарства [222].

Єпископ Антоній пропонував включити до змісту навчання у Волинському єпархіальному училищі: Закон Божий, тобто катехізис, історію Старого й Нового Заповітів з поясненням богослужінь; російську та старослов'янську мови (включно з граматиною); основи правопису; арифметику (єпископ вважав, що її варто вивчати «до потрібного правила включно, вирішення арифметичних задач усно, без допомоги дошки; рахунок на рахівниці» [326, с.15]); історію й географію російської імперії; всесвітню

історію й географію (короткий виклад); церковний спів; основи рукоділля, зокрема, навчання пошиттю церковних риз та служебного одягу для священиків; основи домашнього господарства з елементами фінансової звітності [326, с.15].

Тривалість навчального року у Волинському єпархіальному училищі складала 10 місяців (15 серпня – 15 червня), включно з перевідними та випускними іспитами [222, с. 657], та перескладанням їх у серпні. «Волинські єпархіальні відомості» писали про такі перескладання у 1896 році: «переекзаменування в училищі будуть проводитися 27 серпня; з 9 години ранку – із Закону Божого, російської мови, письму й теорії словесності; 28 серпня в ті само години – з арифметики, геометрії, фізики, цивільної історії і географії. Прийомні іспити будуть відбуватися 31 серпня. Ті, хто не з'явилися на переекзаменування й прийомні іспити в призначений термін, наново екзаменовані не будуть» [217, с.368].

Розклад уроків в *єпархіальному* училищі (станом на другу половину XIX століття) представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Потижнева кількість годин на вивчення різних предметів у Волинському жіночому єпархіальному училищі (1869 р.).

Навчальний предмет	Кількість уроків (по півтори години кожен) на вивчення		
	Молодший клас	Середній клас	Старший клас
Закон Божий	4	2	2
Правопис	4	4	3
Російська мова	1	2	2
Рукоділля	8	7	3
Арифметика	1	1	2
Всесвітня географія	1	1	-
Російська географія		1	1
Російська історія		1	2
Всесвітня історія		1	2
Спів	2	2	2
Духовне читання			1

[Джерело: розроблено авторкою].

У *трикласному* Волинському жіночому єпархіальному розклад був таким, як подано в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

**Розклад занять у трикласному Волинському жіночому
епархіальному училища станом на 1869 р.**

День	Години занять	Молодший клас	Середній клас	Старший клас
Понеділок	09.00-10.30	Рукоділля	Правопис	Переписування уроків
	10.30-12.00	Правопис	Рукоділля	Закон Божий
	14.00-15.30	Рукоділля	Закон Божий	Духовне читання
	15.30-17.00	Закон Божий	Російська мова	Всесвітня історія
Вівторок	09.00-10.30	Рукоділля	Правопис	Рукоділля
	10.30-12.00	Російська мова	Рукоділля	Правопис
	14.00-15.30	Географія	Всесвітня географія	Історичне читання
	15.30-17.00		Арифметика	Російська мова
Середа	09.00-10.30	Правопис	Рукоділля	Спів
	10.30-12.00	Спів	Спів	Рукоділля
	14.00-15.30	Рукоділля	Всесвітня історія	Історичне читання
	15.30-17.00	Арифметика	Домашні уроки за розпорядженням Начальниці	Російська історія
Четвер	09.00-10.30	Правопис	Рукоділля	Переписування уроків
	10.30-12.00	Рукоділля	Переписування уроків	Правопис
	14.00-15.30	Закон Божий	Російська мова	Російська історія
	15.30-17.00		Рукоділля	Російська література
П'ятниця	09.00-10.30	Правопис	Рукоділля	Арифметика
	10.30-12.00	Рукоділля	Правопис	Правопис
	14.00-15.30	Закон Божий	Російська географія	Закон Божий
	15.30-17.00		Закон Божий	Російська географія
Субота	09.00-10.30	Рукоділля	Рукоділля	Спів
	10.30-12.00	Спів	Спів	Рукоділля
	14.00-15.30	Закон Божий	Арифметика	Всесвітня історія
	15.30-17.00	Рукоділля	Російська історія	Російська мова

[Джерело: розроблено авторкою].

Як бачимо, кількість навчального часу на вивчення рукоділля помітно відрізняється від часу на вивчення інших предметів. Учениці мали навчитися кроїти, шити й лагодити свій власний одяг, плести собі панчохи та гаптувати сорочки. Водночас в училищі вивчалось достатньо не лише релігійних, але й загальноосвітніх предметів. Ми цілком погоджуємося з думкою вітчизняної дослідниці Л. Єршової про те, що епархіальні училища «лише наближалися до типу неповної гімназії», і що ці навчальні заклади демонстрували «зацікавленість царату в союзі з православним духовенством у розвитку таких

жіночих закладів, які б, вирішуючи проблеми населення, не розхитували наріжні камені російського самодержавства» [105, с. 238].

Першою начальницею Волинського єпархіального училища стала В. Лосєва, згодом – А. Шалигіна. Крім начальниць, загальне керівництво та нагляд за навчальним процесом і процесом виховання здійснював училищний благочинний (А. Пурієвич) [326, с.61].

Духовенство волинського краю прагнуло поступово перетворити трикласне жіноче єпархіальне училище на шестикласне, про що на зібранні духовенства у Кременці (1870) наголошувалося так: «освіта для жінки стає щодня дедалі більш необхідною для забезпечення їй в майбутньому шматка хліба. Давно минув той час, коли одне лише походження з духовного стану гарантувало жінці цього стану забезпечене майбутнє» [326, с.40-41].

Упродовж півстоліття Волинське жіноче духовне училище підготувало більш як 6 тисяч випускниць, а динаміка чисельного стану дівчат-учениць цього духовного навчального закладу представлена нами у додатку С. Як засвідчує представлена у додатку С діаграма, суттєве зростання кількісного складу Волинського жіночого єпархіального училища пов'язане з його перетворенням з трикласного в шестикласне. Загалом же кількість учениць щороку коливалася від 30 до 60 у перших трьох класах, та від 50 до 140 – у трьох наступних.

До змісту навчання у Волинському єпархіальному жіночому училищі у 1892 році було введено педагогіку, щоб його випускниці могли працювати домашніми вчительками. З 1883 року зміст навчання доповнився музикою та французькою мовою, а з 1888 року – рисунком (по одному уроку на тиждень). У 1898 р. в розкладі занять з'явилися гігієна й перша медична допомога (по два уроки у 5-6 класах). Детальні відомості про зміст навчальних предметів та підручники, за якими здійснювалося їх викладання, подано в Додатку Т.

Зазначені зміни в розкладі занять наприкінці XIX століття ми представили в таблиці 3.3.

**Кількість уроків за деякими предметами у Волинському
шестикласному жіночому єпархіальному училищі (1892 р.)**

Предмет	Кількість уроків за предметами по класах за тиждень					
	I	II	III	IV	V	VI
Правопис	2	2	2	1		
Спів	2	2	2	2	2	2
Географія росії	1	1	1	1	1	1
Геометрія					3	
Фізика						5
Арифметика				2	2	
Педагогіка					2	2

[Джерело: розроблено авторкою].

Кадровий потенціал Волинського єпархіального жіночого училища ніколи не був постійним; значна частина педагогів поєднували викладання в жіночому училищі з викладацькою діяльністю в інших навчальних закладах Житомира чи інших міст Волині, або ж навчалися у Волинській духовній семінарії, як законоучитель єпархіального училища – студент семінарії священник Іван Глаголев, кандидати Київської духовної академії Григорій Моссаковський та Орест Фотинський (автор «Нарису історії Волинського жіночого духовного відомства за п'ятдесят років його існування (1864-1914)» [326]). Кафедру математики, фізики й космографії очолив кандидат університету св. Володимира Микола Буйницький; педагогіку викладав відставний директор Волинської учительської семінарії Іван Соломоновський. Учитель співу за сумісництвом був регентом архієрейського хору Житомирського кафедрального собору А. Кващевський.

Форми й методи здійснення навчальної діяльності у жіночих єпархіальних училищах були, передовсім, репродуктивними; до них відносилися читання, переписування текстів, їх відтворення напам'ять. До частково творчих методів навчальної діяльності можемо віднести написання творів (з російської мови і літератури) та рукоділля, де учениці могли творчо реалізувати свою здатність до гаптування чи шиття.

Щодо оцінювання рівня успішності учениць жіночих єпархіальних училищ, то в цій сфері діяла система правил, а саме:

- 1) учениці не могли лишатися на другий рік, якщо не виявляли належного рівня знань; вони звільнялися з училища в будь-який час навчального року;
- 2) не допускалися також переєкзаменування, крім випадків, коли учениці не змогли здати іспитів з причини хвороби.

На рівень успішності учениць впливала їхня підготовка до вступу в єпархіальне училище, причому дівчата повинні були знати загальнонавчальні молитви, вміти писати під диктовку, правильно читати євангельські тексти, рахувати в межах двадцяти, знати дробі.

У зв'язку з постійною нестачею коштів на утримання єпархіального училища з ініціативи його викладача І. Радецького у 1897 р. було засноване «Товариство допомоги Волинського жіночого училища духовного відомства». До правління цього товариства ввійшли начальниця училища, двоє його викладачів та чотири члени правління з-поза педагогічного складу цього навчального закладу. Двічі на рік по всій губернії розсилалися листи-запрошення взяти участь у пожертвах на користь учениць єпархіального училища. Виходячи з історичних даних, ця розсилка не мала належного результату; тому Товариством влаштовувалися публічні лекції для житомирської громади, організовувалися добродійні лотереї та ін. Організовувалися також продажі книг та різноманітних канцелярських товарів для учениць за зниженими цінами. Зауважимо, що всі ці заходи не дозволили суттєво покращити фінансове становище училища, яке в 1901 р. перейшло під опіку великої княгині Ксенії Олександрівни, що гарантувало більш чи менш стабільне фінансове забезпечення навчально-виховного процесу [326, с.92-93].

За матеріалами архівних документів та історичних оглядів діяльності Житомирського єпархіального жіночого училища можемо констатувати, що кадровий потенціал цього духовного навчального закладу складався з таких службових осіб:

- начальниця училища, обов'язком якої був повний нагляд і контроль за організацією діяльності училища та його фінансово-матеріальним забезпеченням;
- благочинний – священник, що здійснював нагляд за духовною частиною змісту освіти та повсякденного життя учениць;
- виховательки, що забезпечували щоденний нагляд за ученицями й сприяли дотриманню ними санітарно-гігієнічних вимог, розпорядку для й виконання навчальних завдань;
- вчителі училища, відповідальні за викладання окремих предметів; вони могли бути постійними членами педагогічного колективу чи запрошеними для викладання окремих курсів;
- помічники виховательок, яких було дві (одна для старшого й середнього класів, друга для молодшого класу) допомагали вихователькам здійснювати опіку й нагляд за вихованками;
- наставниця за господарською частиною зобов'язана була стежити за дотриманням матеріального забезпечення навчального процесу та побуту вихованок.

Розпорядок дня учениць єпархіального училища визначався «Інструкцією службовим особам Волинського жіночого училища духовного відомства» (1869-1870 рр.): «Вранці вихованки встають, вмиваються, зачісуються, одягаються, заправляють свої ліжка під наглядом виховательки, яка приводить їх на вранішню молитву і сніданок. ... упродовж обіду виховательки спостерігають за чистотою й пристойністю, під час ігор вони беруть іноді в них участь, прагнучи розбудити в ученицях веселість і убезпечити їх від необережностей. ... Під час приготування до уроків з 6-ти до 8-ми годин вечора вони особливо займаються тими, хто за слабшими здібностями найбільше потребують їхньої опіки» [326, с.169]. Ми узагальнили вимоги до розпорядку дня Волинського жіночого єпархіального училища в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Розпорядок дня вихованок Житомирського єпархіального жіночого училища (перший етап розвитку, трикласне)

<i>Година дня</i>	<i>Розпорядок</i>	<i>Відповідальний зі службових осіб та членів педагогічного колективу</i>
06.00 ранку (або ж 06.30, з 1 жовтня до 1 березня щороку) У неділю й святкові дні – 07.00	Підйом	Виховательки та помічниці виховательок
07.00	Вранішній туалет	Виховательки та помічниці виховательок
08.00	Сніданок	Виховательки Наставниця за господарською частиною
09.00 – 12.00	Заняття рукодільям Читання	Вчителі словесності Виховательки Помічниці виховательок
12.00	Обід	Наставниця за господарською частиною Виховательки
12.00-14.00	Вільний час для ігор та читання	Виховательки Помічниці виховательок Чергові викладачі
14.00-17.00	Уроки згідно з розкладом	Викладачі згідно з розкладом Виховательки
14.00-15.00 (для учениць старшого класу)	Читання духовних книг при начальниці училища	Начальниця училища Вчителі словесності Виховательки
17.00	Полудник	Наставниця з господарської частини
18.00-20.00	Підготовка до уроків наступного дня Виконання домашніх завдань	Виховательки
20.00	Вечеря	Наставниця з господарських справ Виховательки
21.00	Вечірній туалет та сон	Виховательки

[Джерело: розроблено авторкою].

Зазначена «Інструкція...» визначала також *вимоги до процесу виховання* в училищі з боку виховательок: «всіма силами старатися, щоб Духовне Училище, якому вони присвячують свої здібності й труди, поліпшувалося дедалі більше в Духовному удосконаленні, щоб воно царственным в ньому благочестям, згодою, порядком, працьовитістю, прямою, гарячим почуттям християнської любові й смирення, було – істинно Домом Божим, духом якого

насичені й проникнуті вихованки, втілювали би згодом у власних домах своїх царство Боже й поширювали його в майбутньому місці проживання, як прикладом своїм, так і всіма залежними від них засобами» [326, с.169-170].

Таким чином, у підрозділі проаналізовано зміст та організацію діяльності єпархіальних жіночих училищ для дівочь духовного звання на Волині – у Житомирі (1864 р.) та Кременці (1884 р.); визначено основні періоди функціонування Волинського єпархіального училища (трикласного училища (1864-1884 рр.), шестикласного училища (1884-1903 рр.), етап дії Статуту 1891 року (1903-1914 рр.). Обґрунтовано спрямованість змісту освіти в училищі на вивчення Закону Божого, організацію молитовних практик та розвиток навичок ведення домашнього господарства.

Обґрунтовано зміни в змісті освіти у Волинському єпархіальному училищі – введення до переліку навчальних предметів педагогіки, рисунку, співу (наприкінці ХІХ століття). Вивчення педагогіки давало право випускницям працювати домашніми вчительками і практикуватися в церковнопарафіяльній школі, яка була створена при Волинському єпархіальному училищі.

3.3. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на Волині

Парафіяльне шкільництво заповнювало нижчий ступінь у системі духовної освіти Волині ХІХ – початку ХХ століття; вони ж фактично стали першими постійно діючим духовними навчальним закладами в регіоні у досліджуваний період, найбільш доступними для місцевої громади.

Згідно зі Статутом 1804 року парафіяльні школи мали бути засновані при кожній православної церкві, їх кількість тому поступово зростала і сягнула лизько півсотні у 1886 році, як це представлено на рис.3.4 та рис.3.5 [224, с. 305.].

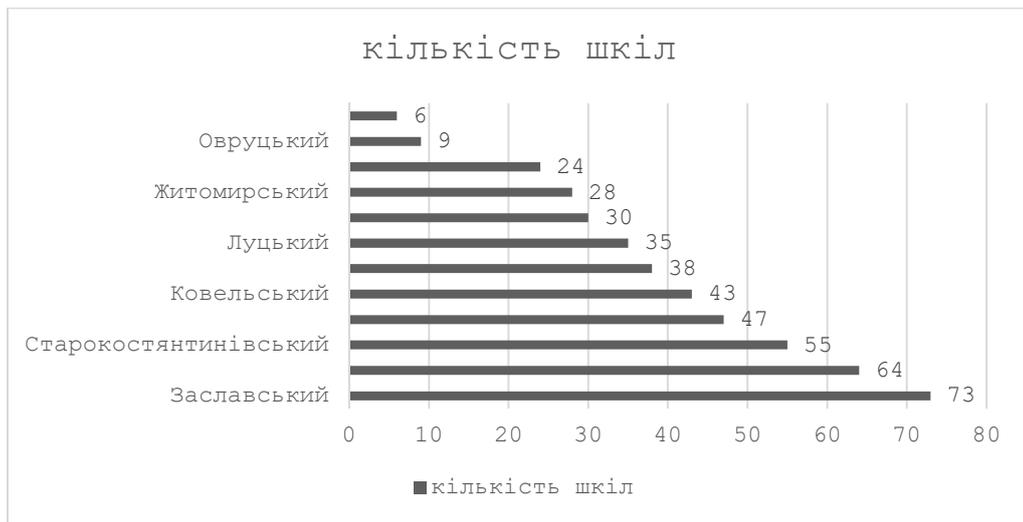

Рис.3.4. Кількість церковнопарафіяльних шкіл у 1886/87 н.р., в кількості шкіл в кожному з повітів Волині.

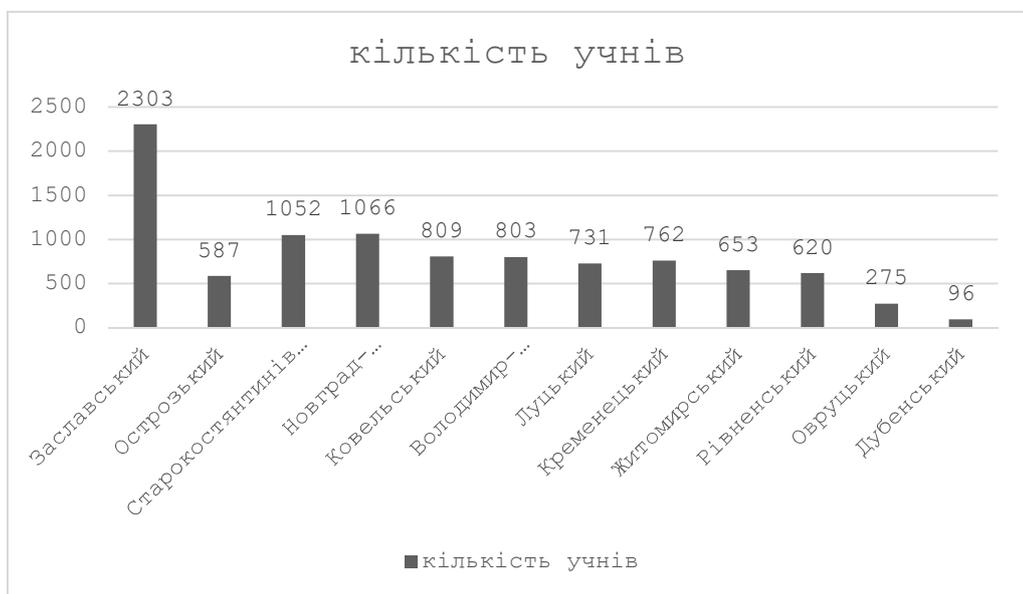

Рис.3.5. Кількість учнів у церковнопарафіяльних школах Волині у 1886/87 н.р., у кількості осіб у повітах.

Крім церковнопарафіяльних шкіл у невеликих селах (переважно коштом місцевих громад) засновувалися *школи грамоти*. У звіті Волинської єпархіальної училищної ради кінця XIX століття зазначалося, що найчастіше проблема полягала у віднайденні відповідного приміщення: «Школи грамоти, знаходячись у невеликих селах чи поселеннях, громади яких з причини малолюдності і бідності не в стані побудувати зручне шкільне приміщення, ще менш забезпечені приміщеннями ніж школи церковнопарафіяльні. Нечисленні школи грамоти мають зручні приміщення, спеціально для шкіл побудовані;

більшість же з них розміщуються – одні в селянських хатах в їх природному вигляді, – причому нерідко в одній половині знаходиться школа, а в другій сам господар, котрий продовжує вести своє господарство, а деякі в старих причтових приміщеннях, церковних сторожках, в старих громадських приміщеннях. З огляду на це приміщення шкіл грамоти порівняно більш незручні, аніж приміщення шкіл церковнопарафіяльних, – вони часто бувають сирими, холодними, з недостатнім освітленням, низькі і без дерев'яної підлоги, – а тому запилені й брудні» [219, с.336].

Кількісні дані про церковнопарафіяльні школи та школи грамоти Волині, а також про відсоток учнів від загальної кількості дітей шкільного віку (православного віросповідання) в губернії подано на рис.3.6.

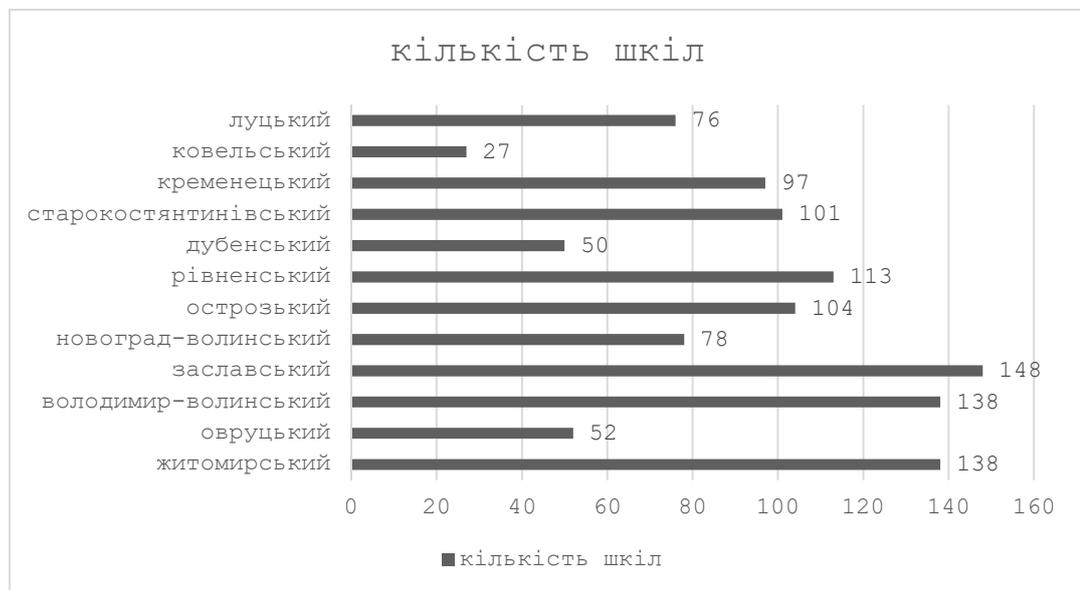

Рис.3.6. Кількість церковнопарафіяльних та шкіл грамоти на Волині наприкінці XIX століття, в кількості навчальних закладів у кожному з повітів.

Як свідчить рисунок 3.6., найбільше церковнопарафіяльних шкіл функціонували в Заславському та Житомирському повітах, – зрештою, за територією вони також були найбільшими і мали найбільше великих парафій (700-2000 православних) – у Житомирському повіті таких парафій було 67, а в Заславському – 52. Загалом же число церковнопарафіяльних та шкіл грамоти на Волині станом на 1895 рік становило 11845 [219, с.340].

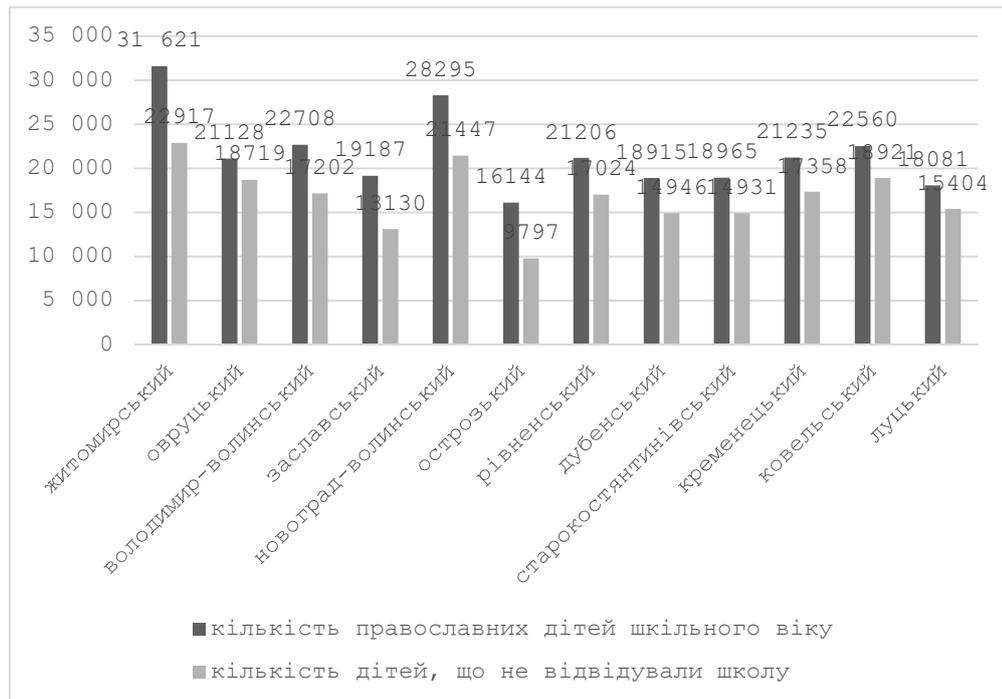

Рис.3.7. Кількісні дані про дітей шкільного віку, які навчалися/не навчалися в церковнопарафіяльних школах та школах грамоти наприкінці ХІХ століття, в кількості осіб у кожному з повітів.

За наведеними вище діаграмами можемо констатувати невеликий відсоток учнів парафіяльних шкіл порівняно з кількістю дітей шкільного віку (найбільше у Новоград-Волинському, Житомирському та Острозькому повітах: 27,5% (Житомирський повіт), 24,2% (Новоград-Волинський), та 29,3% (Острозький) [219, с.340]) – тобто близько 6-65% дітей з православних родин Волині не були охоплені навіть найнижчою ланкою духовної освіти в краї і не отримували елементарних знань читання, письма, арифметики, релігії. І це попри всі старання російської влади залучити дітей до духовної освіти і спонукання дітей з католицьких і лютеранських родин (які не мали власної системи духовної освіти) відвідувати парафіяльні школи при православних церквах (у Старокостянтинівському повіті таких дітей було 62 особи, в Острозькому – 37, Заславському – 100). Зазначимо, що дітей з єврейських родин у парафіяльних школах Волині досліджуваного періоду не було виявлено.

Обов'язки священників церков, де була створена парафіяльна школа вмщували такі складові:

- 1) затвердження чи відхилення кандидатур учителів;
- 2) створення й організація діяльності церковного учнівського хору;
- 3) забезпечення школи засобами навчання, передовсім, підручниками;
- 4) опіка і нагляд за веденням господарства школи.

Аналіз архівних документів і наукових розвідок XIX – початку XX століття дозволяє констатувати, що взаємодія та вчителів парафіяльних шкіл не завжди була ефективною й успішною, тому вчителі не затримувалися надовго на своїх посадах, про що писали «Волинські єпархіальні відомості» та звіти єпархіальних рад: «При недостатньому матеріальному забезпеченні сільського вчителя, у багатьох школах, особливо в школах грамоти і взагалі там, де винагорода за працю обмежена, вчителі не лишаються на більш чи менш тривалий час і за першої можливості зайняти більш забезпечене місце йдуть зі школи. Найбільш правоздатні вчителі церковних шкіл з тих, хто завершив курс в середніх чоловічих і жіночих навчальних закладах зазвичай займають вчительські посади у школах лише тимчасово і свою службу в школах розглядають як тимчасову» [219, с.300].

Наприкінці XIX століття у парафіяльних школах на Волині налічувалося 1272 законовчителі (1052 вчителі і 220 вчительок), а їх освітній рівень представлено на рис.3.8.

Діаграма 3.8 засвідчила, що серед учителів парафіяльних шкіл лише 0,01% мали вищу освіту, 6,2% - випускники духовних семінарій, 16,5% - духовних училищ. 13,8% від загальної кількості законовчителів – це псаломщики та диякони, котрі переважно не мали завершеної освіти в духовних семінаріях, або ж були учнями духовних училищ. Більш як половина вчителів у парафіяльних школах не здали іспиту на звання вчителя (60,8%). Зрозуміло, що провідною причиною недостатнього освітнього рівня учителів була низька мотивація до отримання педагогічної професії (мізерна заробітна плата): «деякі з такого роду вчителів, походючи з селянського стану, при вчительстві займаються ще й сільським господарством, так що вчительство не служить виключним засобом до життя, а лише більш чи менш значною опорою

для життя. Крайня злиденність вчительських окладів від місцевих спільнот, 50 рублів і навіть менше на рік, природньо змушувала як священників, що завідують школами, так і церковно-шкільну адміністрацію виявляти поблажливість до такого роду неправоздатних учителів» [219, с.205].

Рис.3.8. Освітній рівень законовчителів/законовчительок у церковнопарафіяльних школах Волині наприкінці XIX століття [219, с.204].

Для організації та контролю за діяльністю церковнопарафіяльних шкіл створювалися *єпархіальні училищні ради*, членами яких могли бути як духовні особи, так і світські. Єпархіальні училищні ради, своєю чергою, керували відповідними повітовими радами, до відання яких належала організація церковнопарафіяльних шкіл відповідної православної парафії. Училищні ради в повіті виконували цілу низку функцій, як-от: повинні були знаходити кошти на підтримку діяльності церковнопарафіяльних шкіл; опікувалися відкриттям у цих школах додаткових класів; організували спеціальні уроки релігії для дорослих; запроваджували особливі ремісничі й рукодільні класи; відкривали

недільні школи та організували народні читання в приміщеннях церковнопарафіяльних шкіл; влаштовували короткотермінові педагогічні курси для вчителів і вчительок церковнопарафіяльних шкіл; поширювали книги релігійного змісту серед місцевого населення; забезпечували церковнопарафіяльні школи підручниками і книгами для читання; складали подання на відзнаки для найбільш старанних і досвідчених учителів церковнопарафіяльних шкіл [243].

У бібліотеці церковнопарафіяльної школи мали бути вміщені окремі *засоби навчання*, як-от: азбуки, палички для рахунку, молитвослови, картини, ноти тощо. «Волинські єпархіальні відомості» опублікували у 1896 році «Правила про шкільні бібліотеки», де було детально прописано всі вимоги до зберігання та видачі книг і посібників різного виду як для учнів, так і для вчителів: «Кожна школа, як парафіяльна, так і школа грамоти, повинна мати такі класні засоби: картини зі священної історії; таблиці коротких молитвословів; розрізну азбуку; рахунки. Посібниками для вчителя вважаються: затвержені Святішим Синодом програми для церковнопарафіяльних шкіл; посібник для навчання церковнослов'янській грамоті Ільмінського; коротке керівництво до початкового вивчення церковного співу за квадратною нотою Соловйова; практичний курс правопису Некрасова; збірник арифметичних задач і методичне керівництво до навчання письму Гербача... всіх цих посібників досить по одному екземпляру на школу» [251, с.390]. Примірники Закону Божого за розпорядженням єпархіальної ради мали бути у кожного учня; натомість інші, наприклад, посібники для церковного співу – один екземпляр на трьох учнів.

Щодо *навчання співу*, то йому в розрізі змісту освіти в церковнопарафіяльних школах надавалося значення, рівного хіба що вивченню Закону Божого й читанню. У звіті Волинської єпархіальної училищної ради у 1895 році відзначалося, що «бажання, щоб діти читали і співали в церкві, це звичайно головне бажання селян, що виражається ними в рішенні про відкриття школи; за кращою чи гіршою постановкою церковного співу в тій и

іншій школі селянин і відрізняє одну школу від іншої, віддає перевагу одному вчителю, що влаштував хороший церковний хор перед іншим, що влаштував хор менш добрий» [219, с.280]. Навіть заробітна плата вчителя залежала найчастіше від того, чи здатен він влаштувати при церкві хор і навчати дітей співу. В кращих хорах, крім традиційних церковних співів, виконувалися твори Бортнянського⁸, Турчанінова⁹ та інших церковних композиторів. У деяких парафіях (наприклад, в Заславському повіті) засновувалися навіть по два церковні учнівські хори; одним з них керував законовчитель, іншим – псаломщик [219, с.281]. Кількість дітей шкільного віку – учнів церковнопарафіяльних шкіл – у парафіяльних церковних хорах подано нами в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Кількість дітей у церковних учнівських хорах при церковнопарафіяльних школах Волині (за повітами, в кількості осіб), у 1894/95 н.р.

<i>Повіт Волинської губернії</i>	<i>Кількість церковнопарафіяльних шкіл у повіті, при яких створено церковні хори</i>	<i>Кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл в церковних хорах</i>
Житомирський	92	967
Володимир-Волинський	Кількість невідома	442
Дубенський	38	432
Заславський	85	567
Ковельський	44	390
Кременецький	50	536
Луцький	42	353
Новоград-Волинський	65	711
Овруцький	25	217
Острозький	18	752
Рівненський	49	486
Старокостянтинівський	50	550
Усього	558	6430

[Джерело: розроблено авторкою на підставі: 219, с. 281.].

Основними методами виховання у парафіяльних школах Волині були молитва, участь у церковних богослужіннях та традиційних церковних требах

⁸ Бортнянський Дмитро Степанович (1751-1825) – видатний український композитор підросійського періоду, автор численних творів духовної музики.

⁹ Турчанінов Петро Іванович (1779-1856) – відомий український композитор та виконавець підросійського періоду, протоієрей.

(сповіді, причастя). За матеріалами звітів єпархіальних рад парафіяльних шкіл констатуємо, що «вчитель повинен неухильно спостерігати, щоб учні поводитися в церкві цілком пристойно, благоговійно і чинно, а також були уважні до того, що в церкві читається, співається і діється» [219, с.281].

Традиційно методи виховання у волинських церковнопарафіяльних школах поділялися на методи покарання («зауваження, настанова наодинці, настанова при інших учнях, присоромлення в класі при колегах, стояння в класі під час уроку на ногах, заборона брати участь в дитячих іграх під час перерв, затримання в класі на більш ніж годину після завершення уроків» [219, с.269]) і заохочення (словесне схвалення, відзначення книгами за результатами підсумкового іспиту, усне схвалення в присутності учнів класу чи батьків). Проаналізовані нами джерела свідчать про незадоволення священників вихованням дітей у родині, яке часто розходилося з вимогами виховання в парафіяльних школах: «Учні церковнопарафіяльних шкіл, походючи переважно з селянського середовища, природньо, крім загальних недоліків, властивих дитячому вікові, відображають на собі недоліки свого середовища селянського. Серед найбільш властивих недоліків можуть бути зазначені наступні – скритність, неохайність, нездатність вжитися з товаришами, забіякуватість, впертість, лінощі, неповага до старших, грубість в словах у зверненні до товаришів, недбалість і псування класних предметів, ухиляння від відвідування школи» [219, с.269].

Місцеві священники прагнули до зростання ролі церковнопарафіяльних шкіл в зросійщенні селянства та вихованні послуху місцевій владі. Тому наприкінці ХІХ століття до денних занять для дітей шкільного віку у багатьох церковнопарафіяльних школах стали запроваджуватися *вечірні заняття для дорослих*: «вечорами взимку збираються до школи дорослі, де займаються читанням книг, ідуть до школи й неписьменні старі послухати читання книжок і поговорити на книжні теми з учителем. Бажання читання книг посилюється, надісланих радою книг для влаштування бібліотек для позакласного читання в

деяких школах виявляється недостатньо порівняно з кількістю бажаючих читати» [219, с.283].

Навчанням дорослих при церковнопарафіяльних школах Волині у досліджуваний період часто займалися не лише вчителі і священники, але й члени церковних братств, які, як правило, засновувалися для підтримки зусиль влади і церкви в поширенні серед селянства засад благонадійності. Домінуючою формою просвітництва серед селянства вважалися різного роду читання – як релігійних книг, так і періодичних видань, що знайомили селян з окремими науковими відкриттями та основами мистецтва. Так, у звіті Луцького православного Хрестовоздвиженського жіночого братства за 1894 рік зазначено, що «в місті було проведено 5 читань, а в селах 4. Особливо багатолюдними були читання в с. Малині Дубенського повіту, де на зборах були присутні більш як 250 осіб – **чехів і селян** (виділення моє. – С.Л.). Тут на читаннях хор хлопчиків і дівчаток з місцевого чеського училища виконав гімн і кілька російських народних пісень. На читаннях у місті гімн і пісні виконувалися братським хором. У звітному році прочитані: «Диво милості Господньої», «Чому вчив Ісус Христос», «Житіє преподобного Сергія Радонезького, «Петро Великий», «Казка про мертву царівну» О. Пушкіна, «Байки» Крилова» [220, с. 842-843]. Матеріали історичних документів дозволяють прокоментувати наведені вище дані таким чином:

1. Під час читань чехи як поселенці виділялися в окрему групу слухачів, не змішуючись з «селянами», хоча насправді селянами були і ті, й інші.
2. Формулювання «російських народних пісень» могло означати виконання як російських, так і українських народних пісень, оскільки український народний фольклор на Волині активно збирався окремими особами духовного стану, але завжди окреслювався як російський, не відділяючи українську культуру від панівної російської.
3. Перелік тем для народних читань дає можливість констатувати наявність лише православних релігійних текстів або ж російських віршів чи байок як

найбільш відповідних завданням виховання благонадійності серед дорослого населення сіл та містечок Волині.

Зазначимо, що позитивна оцінка потягу селян до освіти в церковнопарафіяльних школах не зовсім відповідала дійсності; звіти єпархіальних рад свідчать про низку проблем в організації діяльності парафіяльних шкіл: ухилення місцевих громад від щорічного фінансування шкіл; небажання батьків посилати дітей до школи, особливо навесні та восени; кадровий голод та мізерна заробітна плата вчителів, внаслідок чого значна частина шкіл залишалася без них упродовж тривалого часу; невідповідність шкільних приміщень (сирість, холод, недостатнє освітлення тощо). «Батьки неохоче, або навіть зовсім не посилають своїх дітей до школи, в якій їх діти можуть захворіти, вчителі втікають зазвичай зі школи з незручними приміщеннями і часто віддають перевагу школам з меншою платнею, але з більш зручним приміщенням» [219, с.228].

Крім звичайних однокласних, у деяких селах та містечках засновувалися **двокласні церковнопарафіяльні школи**, які мали більш широке коло навчальних предметів до вивчення (включали, наприклад, географію, натуральну історію тощо). З матеріалів «Волинських єпархіальних відомостей» кінця XIX століття відомо, що двокласні церковнопарафіяльні школи функціонували на Волині у кількох повітах, як це подано в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6.

**Відомості про двокласні церковнопарафіяльні школи на Волині
наприкінці XIX століття та кількість учнів у них**

<i>Повіт</i>	<i>Село \ місто, де знаходиться церковнопарафіяльна школа</i>	<i>Кількість учнів у школі</i>
Новоград-Волинський	Білецьке	73
Острозький	Здолбиця	123
Володимир-Волинський	Дружкополе	95
	Володимир-Волинський	83
Житомирський	Житомир	37
Острозький	Почаїв	Не відомо

[Джерело: розроблено авторкою].

Єпархіальна рада Волинської губернії у 1896 році засвідчила необхідність відкривати більше двокласних церковнопарафіяльних шкіл як закладів вищого типу: «Рада, визнаючи особливо важливе просвітницьке значення двокласним церковнопарафіяльним школам як вищому типу церковнопарафіяльної школи, прагнула до збільшення кількості таких шкіл в губернії, і якщо прагнення ради не досягнуте, то виключно внаслідок тих великих видатків від ради, які, як правило, пов'язані з облаштуванням двокласних церковнопарафіяльних шкіл при небажанні місцевих громад брати зі свого боку участь в таких видатках» [219, с.228]. Таким чином, у цьому навчальному році передбачалося відкрити ще кілька двокласних церковнопарафіяльних шкіл на Волині, а саме: в с. Крошня та в м. Нехворощ Житомирського повіту; в м. Корець Новоград-Волинського повіту; в с. Словечне і с. Ходаки – Овруцького повіту; в с. Олексин і с. Гориньгороді Рівненського повіту; в с. Дермані Дубенського повіту; в м. Білосток та с. Теремно Луцького повіту; в м. Мельцях Ковельського повіту [219, с.230].

Зважаючи на велику проблему з кадровим забезпеченням діяльності церковнопарафіяльних шкіл, при Житомирській двокласній школі було відкрито спеціальні *курси для підготовки вчителів*. На це рада виділяла окремі кошти. Загалом же фінансування такого типу шкіл (однокласних і двокласних церковнопарафіяльних) здійснювалося за рахунок коштів з церков, допомоги від монастирів, коштів від продажу спеціальних благодійних білетів, та, власне, коштів самої єпархіальної училищної ради (тобто казенних, державних коштів). Найбільше коштів, проте, надавали повітові й сільські громади; певні додаткові кошти поступали також від приватних благодійників і попечителів/смотрителів шкіл. Співвідношення різних видів фінансування церковнопарафіяльних шкіл наприкінці XIX століття представлено в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7.

**Джерела фінансування церковнопарафіяльних шкіл на Волині у
1895/96 н.р., в рублях**

Джерело фінансування	Сума
Благодійними білетами	1 450
Допомога від церков	775,75
Допомога від монастирів	120
Кошти єпархіальної училищної ради	25 995
Кошти від парафіяльних попечительств	576,71
Від повітових та сільських громад	104 809,84
Від приватних благодійників	2 538,31
З плати за навчання	189,45

[Джерело: розроблено авторкою на підставі: 219, с.232].

Найчастіше майбутні вчителі для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, що закінчували курси для підготовки вчителя, обиралися з самих же випускників двокласних парафіяльних шкіл. Випускний іспит у двокласній церковнопарафіяльній школі міг бути продовжений іспитом на звання вчителя церковнопарафіяльної школи, але лише тоді, коли випускник досяг віку 17 років. Якщо ж після завершення двокласної парафіяльної школи учневі виповнювалося менш як 17 років, то він міг бути упродовж кількох років помічником учителя церковнопарафіяльної школи, аж поки допускався до вчительського іспиту.

З уваги на високі кошти навчання дітей духовенства в духовних училищах вони могли вчитися в двокласних парафіяльних училищах і продовжувати свою діяльність вже як вчителі: «Ще більш бажаними кандидатами для вступу в ці школи можуть бути діти нижчих членів церковного кліру. При поступово зростаючій цінності виховання дітей духовенства в духовно-навчальних закладах, лише деякі псаломщики мають можливість навчати своїх дітей в духовних училищах. Переважна більшість з них, хто не встиг влаштувати своїх дітей в ці училища на казенний кошт і не будучи в стані утримувати там власним коштом, лишають їх без належної освіти... Для таких юнаків місцева двокласна школа з учительськими курсами є кращим засобом для забезпечення свого майбутнього» [219, с.302-303].

Наприкінці XIX століття діяльність церковнопарафіяльних шкіл Волині досить високо оцінювалася єпархіальною училищною радою як закладів, що

виконували місію «завдяки самовідданій безкорисливій праці духовенства, прогресивно, помірковано й вірно йти до наміченої цілі – освіти народу в релігійно-церковному дусі» [219, с.337]. Але проблем в діяльності шкіл лишалося досить багато, серед них: необхідність збільшити видатки на утримання церковнопарафіяльних шкіл, а головним чином на оплату праці вчителя; підняття освітнього рівня вчителів церковнопарафіяльних шкіл – і в професійному, і в педагогічному розумінні; поширення освіти на чисельну групу дівчаток шкільного віку з перспективою виконання нею материнських обов'язків: «хоч трохи освічена грамотна мати може легко передати плоди своєї грамотності і освіченості дітям, ніхто інший як мати не може краще передати дітям любов до школи і науки, до книг – а може, багато хто з них стануть першими вчительками грамоти для своїх дітей» [219, с.339]; упорядкування термінів початку і кінця навчального року в церковнопарафіяльній школі; селяни часто порушували ці терміни (затверджені з 1 жовтня до 1 травня) і виходили з потреб свого господарства, тому діти починали навчання в різний час і ускладнювали роботу вчителя.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати висновок стосовно організації діяльності парафіяльних шкіл на Волині у XIX – на початку XX століття, які перебували під пильним наглядом Святого Синоду, який здійснювали представники духовних училищ і семінарій, а благодійну підтримку надавали місцеві єпархіальні братства та єпархіальні преосвященні.

3.4. Духовна освіта в середовищі єврейської спільноти Волині у XIX -на початку XX століття

У зв'язку з проходженням територією Волині т. зв. «смуги осілості» єврейська спільнота у Волинському регіоні була досить чисельною, а освітні традиції євреїв Волині стали згодом предметом численних наукових розвідок, як-от: О. Іваненко (2019) [120], О. Крічкер (2012) [151], А. Мелещенко (2012) [187], Н. Рудницької (2001-2015) [266; 267; 270] та ін. «Смуга осілості»

визначала міста і містечка російської імперії, де євреї могли проживати. Н. Рудницька (2007) [268, с.34] подає такі кількісні характеристики єврейського населення Волині: наприкінці XVIII століття – 14 265 осіб (дорослих чоловічої статі), через сто років, тобто наприкінці XIX століття – вже 394 774 особи. Таким чином, відбулося кількісне зростання єврейської громади майже в 30 разів упродовж століття. У 1897 р. євреї становили частку більш як 13% усього населення, а в містах їх чисельність сягала половини дорослого населення.

Отож, Правобережжя і особливо Волинь знаходилися в межах «смуги осілости» (яка, власне, не була смугою, а скоріше переліком місць на мапі, поза які євреям не можна було виїжджати), а тому саме в цьому регіоні єврейська спільнота створювала не лише ремісничі майстерні і торгівельні заклади, але й освітні інституції. Духовно-моральною основою навчання дітей та молоді в єврейській громаді став *юдаїзм*. В основі юдаїзму поєднувалися діяльність *хасидів* (функціональна сторона релігії) та *цадиків* (пастирська сторона релігії). Власне, ініціаторами та організаторами створення духовних шкіл євреїв Волині виступали і ті, й інші, однак саме хасиди відстоювали необхідність освіти широких верств єврейського населення, тоді як для цадиків освіченість, ерудиція не мали вирішального значення перед необхідністю вивчення та тлумачення Тори. Науковці (А. Мелешенко, Н. Рудницька та ін.) стверджують, що юдаїзм, як ніяка інша релігія, проникав в повсякденне життя кожної єврейської родини; можливо, тому духовна освіта дітей починалася, власне, в єврейських сім'ях (на засадах вивчення Декалогу – основних релігійних заповідей в юдаїзмі) і продовжувалася увесь період навчання дітей та молоді в початкових школах, далі – в хедерах. Меламеди – вчителі в єврейських школах – були поважними авторитетами для єврейських дітей, оскільки саме вони втілювали основні засади духовної освіти в усіх освітніх закладах для єврейської спільноти Волині. На цьому, наприклад, наголошували й попечителі Київського навчального округу (до якого належала Волинь), окреслюючи суть освітнього процесу як такий, що «майже повністю знаходиться в руках меламедів – вчителів закону єврейського віросповідання» [*Про видачу і заміну*

меламедам свідоцтв. ДАЖО. Ф.71, оп.1., спр.1479, 69 арк., арк. 68]. Меламеди поділялися на два рівні відповідно до обсягу знань, які могли ними викладатися: початкові меламеди («даркеде-меламдім») та другорядні («ірбув'я-меламдім») [151].

Духовна складова освіти волинських євреїв була закономірним складником єврейської системи соціалізації дитини в інонаціональному та інорелігійному середовищі. Навіть поняття «школа» в перекладі з давньоєврейської означало «Божий і шкільний дім», що визначало пріоритети освітнього процесу як, передовсім, закладу духовно-морального становлення дитини [100, с. 797].

Н. Сейко (2008) виокремлює провідні підходи до організації освіти в середовищі єврейської спільноти у ХІХ – на початку ХХ століття, які мають виражений духовний зміст, а саме:

- *традиційний* підхід, за яким працювали талмуд-тори, бет-мідраші й хедери; методика навчання в цих навчальних закладах полягала переважно в читанні молитов і запам'ятовуванні релігійних текстів.

- ідеологію *Хаскала*, за якою навчання й виховання єврейських дітей мали відбуватися у просторі загальнолюдської культури; за цим підходом духовна освіта мінімізувалася, принаймні, в окресленні філософії юдаїзму;

- офіційний *русифікаторський* підхід, за яким діти і молодь мали навчатися в державній системі освіти, незалежно від етнічної й релігійної належності [282, с. 244].

Імперська влада не особливо переймалася питаннями контролю за діяльністю системи освіти єврейської спільноти; аж наприкінці ХІХ століття постало питання про нагляд за цими навчальними закладами та можливе переведення єврейських шкіл у міністерські. Основною причиною цього ми вважаємо, власне, смугу осілості, яка не дозволяла євреям мешкати поза певними населеними пунктами. Таким чином єврейська спільнота не досягала великих міст та університетів, не могла займати окресленого кола посад, а значить, стратифікувалася виключно в межах власної етноконфесійної

громади. Натомість у 1893 році було встановлено вимоги до облаштування єврейських навчальних закладів, а їх утримувачі повинні були обов'язково звітуватися про їх діяльність, надавати списки учнів та відомості про їх перехід від класу до класу та успішність у навчанні. Архівні документи свідчать, що цими вимогами передбачалося:

- неприпустимість знаходження в одному приватному приміщенні двох хедерів одночасно;
- знаходження в класних кімнатах лише необхідних для навчання предметів (книг, обладнання, класних меблів);
- наявність свідоцтва про право викладання у кожного меламеда;
- заборона прикрашати стіни єврейських шкіл портретами єврейських релігійних діячів чи відомих представників єврейської спільноти [336, арк. 261-262].

У зв'язку з вище зазначеним у соціокультурно замкнутому просторі єврейської спільноти Волині з початку XIX століття розвинулася *кількаступенева система освіти*, що складалася з початкової, середньої та навіть вищої ланки, яку репрезентувало Житомирське рабинське училище. До закладів початкової духовної освіти дітей з єврейських родин відносимо, передовсім, *талмуд-тори та хедери* – заклади початкової освіти для дітей з малозабезпечених сімей, які утримувалися єврейськими спільнотами міст та містечок. Щодо талмуд-тор в різних регіонах України, то їх поширення та особливості функціонування стали предметом вивчення вітчизняних дослідників, як-от: Ю. Поліщука (2001) [241], Н. Рудницької (2002) [267], А. Мелещенко (2018) [359] та ін. Зміст освіти в талмуд-торах мав суто релігійний характер; лише наприкінці XIX століття серед навчальних дисциплін стали з'являтися світські предмети (письмо, математика, географія). Це був досить поширений навчальний заклад духовного спрямування. Приміром, у 1912 році на Волині функціонувало 16 талмуд-тор, де навчання проходили близько 2 тисяч хлопчиків. Зазначимо, що упродовж більш як століття методика викладання у талмуд-торах була суто консервативною, мала

репродуктивний характер: як свідчать архівні документи, упродовж багатьох годин відбувалося читання Талмуда і це міг бути зміст цілого навчального дня [174, арк. 182; арк. 185-186.].

Хедер як поняття відноситься до XIII століття; воно з'явилося в Німеччині як опис місця, де дитина здобувала релігійні знання. Як правило, це місце означало кімнату в синагозі або ж просто у приватному будинку, де меламенти навчали дітей основам релігії. У XIX столітті цей різновид єврейських початкових шкіл концентрував свою діяльність на вивченні заповідей Тори як нормативного сегмента юдаїзму. Тора регламентувала всі сфери життєдіяльності кожного юдея, незалежно від віку і місця проживання – релігійне, громадське, сімейне, культурне. До змісту освіти в хедерах традиційно належали єврейська мова, молитовна практика, вивчення релігійних законів, а також підтримання єврейських національних традицій у підростаючому поколінні [188]. На підставі вивчених історичних матеріалів можемо констатувати, що утримання хедерів та організація їхньої діяльності знаходилися на досить низькому рівні і дуже залежали від бажання місцевої юдейської громади виділяти хоч якісь кошти на духовну освіту своїх дітей. Хедери могли функціонувати навіть у приватних будинках меламедів, класні кімнати були не ремонтвані, освітлення надавало одне вікно і т. п. Ці хедери були платними; існували також безплатні громадські хедери, але їх стан був ще більш плачевним [279, арк.12.].

Історичні документи свідчать, що наприкінці XIX століття на Волині функціонувала досить велика кількість хедерів. «Пам'ятна книжка Волинської губернії за 1914 рік» оприлюднила відомості про наявність у губернії 247 хедерів та більш як 2600 учнів у них у 1889 році. У 1891 році хедерів було вже 319, а в 1904 – 648 (рис.3.9) [228, с.64].

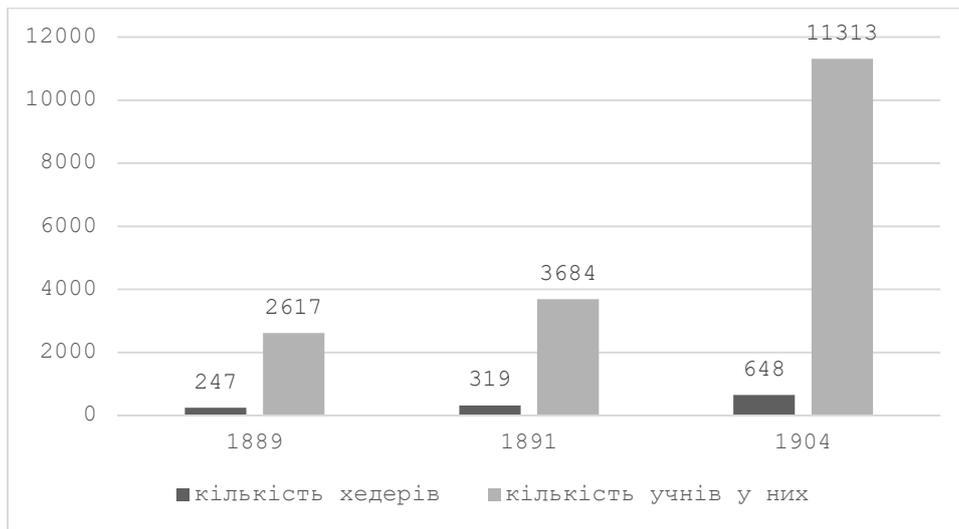

Рис.3.9. Відомості про кількість хедерів та учнів у них наприкінці XIX – на початку XX століття на Волині.

На підставі аналізу історичних матеріалів можемо констатувати, що чільне місце в духовній освіті євреїв Волині займало рабинське училище. *Житомирське рабинське училище* було створене в 1847 році і функціонувало до 1873 року. Після цього був заснований *Житомирський єврейський вчительський інститут*, який проіснував 12 років (1873-1885 рр.). Власне, зазначене училище можна вважати єдиною інституційною формою вищої духовної освіти євреїв на Волині у досліджуваній період. В архівному документі, що описує заснування рабинського училища, наведено коментар до імперської урядової постанови: «Государ Імператор, маючи намір поширити між євреями справжню освіту, пробудити в них нахил до продуктивної праці, в 1834 році всемілостивіше звелів дозволити, щоб єврейське юнацтво на рівні з іншими жителями росії могло бути залучене до навчальних закладів, підвідомчих міністру народної освіти. При цьому даровані були важливі переваги тим з євреїв, які забажають скористатися Височайшою милістю, а саме скорочення місць військової служби та звільнення від рекрутської повинності. Не дивлячись, однак, на ці благі наміри уряду, вони не збулися – мало євреїв, порівняно із загальною масою населення, вступало в училища. ... 17 жовтня 1844 року було видане височайше повеління про відкриття особливих єврейських училищ, на утримання яких були призначені кошти зі

свічкового збору¹⁰. В той же час для підготовки єврейських учителів і освічених рабинів передбачено відкрити рабинські училища. Одне з таких наказано заснувати в губернському місті Житомирі» [81, арк. 2].

Н. Рудницька (2019) зазначає, що ставлення до відкриття рабинського училища було неоднозначне, що виливалося у на сторінки періодичних видань; представники єврейської громади часто вважали таке училище інструментом занепаду єврейського знання, оскільки учнів у таких училищах завжди було мало, знання надавалися досить поверхові, а стосовно основ релігії, то викладалися «тільки мізерні, без зв'язку між собою, уривки з Талмуду» [269, с.30]. Таким чином, на думку певної частини освічених представників єврейської громади, випускники цього училища не могли претендувати на посаду рабина. Представники християнського крила волинської інтелігенції не підтримували відкриття Житомирського рабинського училища зовсім з іншого приводу, оскільки застерігали перед поширенням впливу талмудизму.

У перший рік свого існування до підготовчих класів рабинського училища вступили 45 хлопчиків: до першого класу – 31 учень, до другого – 14. Згодом вступ до рабинського училища у виняткових випадках міг відбуватися і до другого, і навіть до четвертого класу; так, А. Рубінштейн зі Старокостянтинова був зарахований до цього училища одразу до четвертого класу, виявивши достатній рівень знань з усіх предметів, які виносилися на вступні іспити – російської та німецької мов, основ юдаїзму, знання Тори, арифметики, географії, історії [80, арк.11-15].

Місцева влада відзначала, що єврейська спільнота Волині не сприйняла на початку відкриття рабинського училища як перспективу розвитку освіти: «Не дивлячись на те, що євреї байдуже зустріли відкриття училища, були однак між ними й такі особи, які усвідомлювали всю важливість цього, і виявили готовність сприяти в цьому відношенні благим цілям уряду» [78, арк.5]. Йшлося про те, що

¹⁰ Свічковий збір – спосіб фінансування освітніх закладів у російській імперії XIX – початку XX століття, коли певна частина коштів від продажу свічок у храмах передавалася до відання попечителів округів та конкретних навчальних закладів для підтримки їх діяльності.

деякі заможні представники місцевої єврейської спільноти зробили пожертви на відкриття рабинського училища; так, прикладом може стати «пожертва в сумі ста рублів сріблом, зроблена у день відкриття училища синами старокостянтинівського 2-ї гільдії купця Рувином і Мошком Рубінштейнами на заснування бібліотеки Житомирського рабинського училища» [78, арк.5]. Зауважимо, що рівень підготовки учнів для вступу до училища був дуже різним.

За перші десять років свого існування Житомирське рабинське училище значно кількісно і якісно виросло. Керівництво училища звітувалося під час «урочистого акту»¹¹, що «Житомирське рабинське училище складалося в цьому році з трьох підготовчих класів, чотирьох рабинських, одного спеціального педагогічного і спільної квартири¹² для казеннокоштных¹³ та своєкоштных¹⁴ студентів» [78, арк.70].

Архівні документи свідчать, що упродовж всього періоду навчання в училищі значна частина учнів вибували з нього з різних причин. Так, у 1856/57 н. р. загальна кількість учнів розподілялася по класах таким чином, як показано на рис.3.10 [78, арк.74].

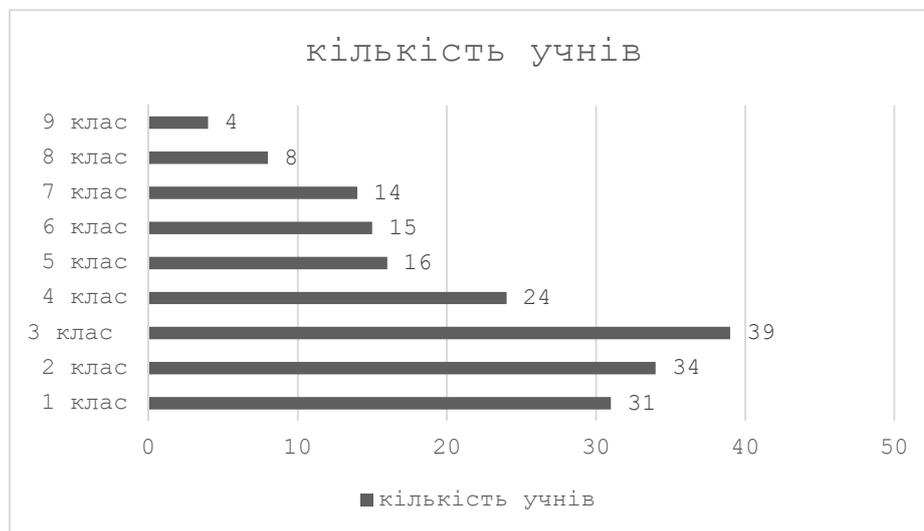

Рис.3.10. Кількість учнів по класах у Житомирському рабинському училищі у 1856 році, в кількості осіб.

¹¹ Урочистий акт – свято випуску учнів у навчальному закладі у XIX – на початку XX ст.

¹² Спільні квартири – різновид учнівського гуртожитку; могли бути приватними або ж казенними.

¹³ Казеннокоштні студенти – студенти, які не платили за своє навчання, бо навчалися за рахунок держави.

¹⁴ Своєкоштні студенти – студенти, за навчання яких платили батьки чи інші особи.

Аналіз широкого кола історичних документів, проаналізованих нами в ході дослідження, дозволив звести кількісні дані стосовно учнівського складу рабинського училища в Житомирі у 1856-1861 рр. до таблиці 3.8.

Таблиця 3.8.

Кількісні дані по учнівському складу Житомирського рабинського училища (1856-1861 рр.)

Навчальний рік	Вступило нових учнів	Загальна кількість учнів	З них дітей купців	З них дітей міщан	З них мешкають у спільній учнівській квартирі	Вибули за рік		
						За власним бажанням	За пропуски занять	За погану поведінку
1856/57	23	281	37	244	54	35	58	0
1857/58	26	205	16	189	92	14	4	7
1858/59	24	193	22	141	48	11	6	2
1859/60	30	193	21	172	50	18	7	1
1860/61	38	195	19	176	51	13	7	0

[Джерело: розроблено авторкою на підставі: [77-79].

Діяльність рабинського училища в Житомирі не залишалася поза увагою численних російських чиновників, які перевіряли відповідність змісту й результатів освітнього процесу ідеологічним імперським вимогам до його діяльності. Так, упродовж 1856-57 навчального року рабинське училище було відвідане:

- Інспектором міністерства народної освіти таємним радником Норовим;
- Попечителем Київського навчального округу дійсним статським радником Ребіндером;
- Волинським губернатором дійсним статським радником князем Друцьким-Соколинським;
- Інспектором казенних училищ Київського навчального округу [78, арк.73].

У 1851 році міністерство народної освіти російської імперії затвердило програми навчання для рабинських училищ – крім власне єврейських релігійних предметів та івриту (ці програми були затверджені двома роками пізніше) [78, арк.70].

Як свідчить таблиця оцінювання знань учнів рабинського училища за 1848/49 н.р., у нижчих підготовчих класах передбачалося вивчення *молитов, короткого морально-етичного вчення та Мішни*. При тому оцінки вище 4,0 досягали 2-3 учнів з усього складу нижчого підготовчого класу; переважно в класному журналі відзначено оцінки 2,0; $1^{1/4}$, $2^{5/7}$ та інші [79, арк.2]. Натомість у III-му підготовчому класі успіхи учнів ставали більш помітними; так, з 10 учнів цього класу у 1848 році половина отримали оцінки вище 4,0 з предмету «Короткий морально-етичний курс», і четверо учнів – з курсу Мішни [79, арк.4].

Щодо єврейської граматики й вивчення Біблії (яка, фактично, була читанням релігійних текстів німецькою мовою), то успіхи у навчанні в учнів (27 учнів у класі, 1848 рік) були досить відносними, як це представлено нами на рис.3.11. Фактично задовільні оцінки з цих двох предметів отримала лише третина I-го класу, інші повинні були поступово перескладати ці предмети упродовж наступного навчального року.

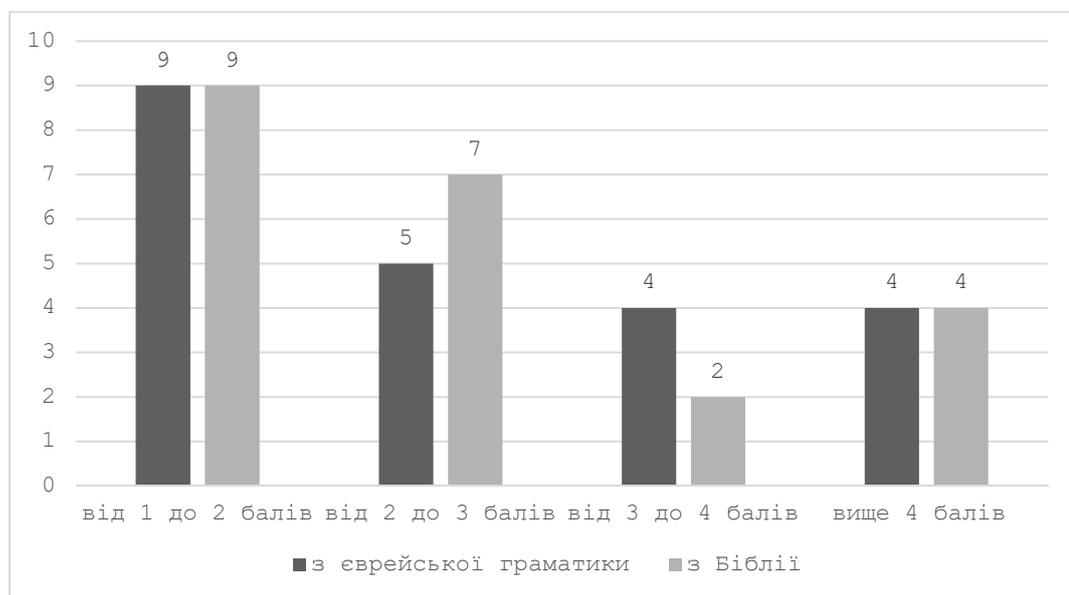

Рис.3.11. Оцінювання рівня знань учнів рабинського училища в Житомирі за предметами «Єврейська граматика» та «Біблія» у 1848 році, у кількості учнів I-го класу [340, арк.7-11].

Не кращими були успіхи учнів I-го класу й у вивченні арифметики. Відомість за 1848 рік стверджує, що з 27 учнів лише один досяг оцінки «5», вище 4-х балів оцінювалися знання п'яти учнів, а семеро отримали 1 або 2 бали за свої знання [340, арк. 8-9]. Оскільки старших класів рабинського училища досягала лише половина (а то й менше) учнів, то й успіхи в навчанні в старших класах видаються кращими. Так, у 1848 році з географії у 3-му класі рабинського училища половина учнів отримали хороші та задовільні оцінки, з історії – 6 осіб з 10, наявних у списку учнів в класному журналі [340, арк.7-11.].

Цікаво, що деякі викладачі Житомирського рабинського училища, як, приміром, Х. Слонимський, надавали перевагу німецькій методиці викладання і загалом німецькій системі освіти перед російською, вважаючи євреїв німцями, що прийшли зі Сходу, а німецьку мову необхідною для кожного єврейського хлопчика [186, с.228].

Н. Рудницька (2019) зазначає, що у Житомирському рабинському училищі велику увагу приділяли вивченню російської, німецької та єврейської (іврит) мов [269]. Не можемо цілком погодитися з дослідницею; архівні документи свідчать, що вивчення мов відбувалося застарілими репродуктивними методами, а складність полягала ще й у тому, що в єврейських родинах користувалися мовою ідиш, а державною мовою викладання в училищі була російська [78, арк. 16.]. Крім того, німецьку та російську мови викладали переважно вчителі-християни, натомість іврит – євреї, що також не сприяло порозумінню та впровадженню прогресивних (як на той час) методик викладання. Керівництво рабинським училищем час від часу переймали педагоги-християни, що теж видається досить дивним. Так, наприклад, у 1862 році училище очолив П. Коленко – випускник університету св. Володимира, кандидат математики (згодом очолив Рівненську гімназію) [78, арк. 2-5].

Застарілі методи і консервативну методику викладання в рабинському училищі досить добре ілюструє звіт з відвідання Житомирського рабинського училища, викладений в архівних документах за 1850 рік. Згідно з цим

документом, перевірка відбувалася перед випускними іспитами або ж якраз в період їх проходження. Відзначимо, що візитація стосувалася лише т. зв. «російських» предметів; що ж до групи «єврейських предметів», то інспектор напевно з успіхами учнів не знайомився і не мусив звітувати про це. Отож, у звіті інспектор Могильницький зазначав: «російську граматику учні знають твердо, але на практиці успіхи не відповідають пізнанню граматичних правил. Риторика викладається дуже добре, тільки вибір тем для вправ такий, що не може дати користі; задаючи опис бурі, весни і т. п. вчитель привчає учнів до порожнього фразерства, що в цьому училищі особливо непотрібно. Набагато кращим є інший тип завдань, якими вчитель займає учнів досить рідко: це короткий виклад змісту прочитаних в класі п'єс, складання листів на різні випадки і т. п.» [204, арк.2-3]. Ще більше дісталось від інспектора згадуваному вже тут вчителю математики Г. Скальському та вчителю німецької мови І. Зейберлінгу: «Математичні предмети викладаються без великого успіху. Вчитель Скальський потребує нагляду і спрямування... Німецька мова викладається вчителем Зейберлінгом недбало і слабо ... Вчителю Зейберлінгу за нерадивість до служби оголосити від мого імені сувору догану. Обмежившись на перший раз тільки цим стягненням, я на майбутнє, якщо отримаю схожі відзиви про Зейберлінга, відкликчу його зовсім зі служби» [204, арк.3.].

Методичний ресурс рабинського училища в Житомирі забезпечувався наявними в бібліотеці навчальними виданнями, яких станом на 1856 рік налічувалося 222 книги в 907 томах. Існувала також окрема учнівська бібліотека, що складалася переважно з видань, пожертвованих різними добродійниками (96 книг в 228 томах).

Щодо викладання т. зв. «єврейських» предметів, то (судячи зі звітів, уміщених в архівних документах) місцева влада й міністерство народної освіти російської імперії не особливо переймалося їх змістом. Натомість, якщо йшлося про викладання історії (як єврейської, так й історії росії), то навчальні видання з цього предмета постійно знаходилися в полі зору імперських

чиновників; ці навчальні видання створювалися, видавалися й направлялися до рабинських училищ централізовано. Так, у 1857 році до рабинських училищ надійшла спеціально підготовлена російським міністерством народної освіти «Історія єврейського народу»: «у двох частинах, з яких перша складається з трьох відділів і містить в собі біблійну історію, призначена для трьох підготовчих класів рабинських училищ, як і для казенних єврейських училищ 2-го розряду і для другорядних хедерів, а друга частина, що складається з чотирьох відділів, для чотирьох загальних рабинських класів рабинських училищ» [78, арк. 79].

Щодо викладання історії, то у звіті за 1860/61 н. р. зазначається: «Рада попечителя Київського навчального округу визначила повідомити по округу, що підручник російської історії Устрялова не може бути прийнятим як мірило відомостей з російської історії, які вимагаються від учнів гімназій і що з дозволу міністерства народної освіти дозволяється використання в навчальних закладах Київського навчального округу навчальних посібників історії Іловальського та Соловйова, першого переважно для древньої, а другого для нової історії» [78, арк. 97].

Важливе місце в змісті освіти в рабинському училищі займала *практика*, яка в рабинських класах продовжувалася цілий рік. Так, у 1856 році двоє з казеннокоштных учнів училища, які претендували на посади рабинів, проходили практику: один (Лев Біншток) – в м. Могилеві Подільської губернії, у рабина Гарберштама, а другий – Ісак Сегель – у м. Заславль Волинської губернії у рабина Лернера [78, арк.71 зв.]. Архівні документи свідчать, що практика відбувалася «з призначенням стипендій по 285 руб. на рік, з тим, щоб вони після завершення річних практичних занять, на підставі Положення про рабинські училища з'явилися до рали училища для остаточного іспиту в єврейських предметах» [78, арк. 71 зв.]. На підставі вивчення історичних документів можемо констатувати, що наявність вчительських або ж рабинських практик була характерна лише для єврейських духовних навчальних закладів;

православні вчительські семінарії такої форми роботи з майбутніми священниками чи педагогами не мали.

Першими вчителями в Житомирському рабинському училищі стали: кандидат університету св. Володимира Грацій Скальський – вчитель математики підготовчих класів рабинського училища; дійсний студент університету св. Володимира Никанор Барілович – вчитель історії; Генрих Гоуршміт – вчитель малювання та правопису; «витримавший іспит на звання вчителя єврей Ілля Ісаков син Зейберман, призначений вчителем німецької мови...» [78, арк. 4]; «рівненський рабин, єврей Гершко Мейлахович визначений вчителем єврейського Закону Божого»; «австрійський підданий, єврей Маркус Мойсеїв син Сухостовер вчителем єврейської мови»; колишній штатний смотритель Полтавського повітового училища, титулярний радник, випускник Харківської духовної академії Прокофій Васильович Вербицький – штатний смотритель Житомирського рабинського училища; старший вчитель Волинської гімназії Василь Степанович Лейдельман – вчитель російської мови [78, арк.4].

Виходячи з представленого в архівних документах списку педагогів рабинського училища можемо дійти кількох висновків:

1. Перелік предметів у змісті освіти в рабинському училищі на початку його функціонування був досить бідним, включав російську та німецьку мови, історію (росії), математику й правопис. Лівову частку в змісті освіти посідав Закон Божий, тобто основи юдаїзму. Проаналізовані нами архівні документи стверджують, що «Перелік єврейських предметів, що викладалися в підготовчому класі Житомирського рабинського училища у перший рік його існування, складався з *молитви*, що викладалася в першому

класі, *єврейської мови (івриту), Біблії, Хаіє-Адам¹⁵, Мішни¹⁶, Гемари¹⁷* й короткого *морально-етичного вчення*» [78, арк.4-5].

2. Частину педагогів для рабинського училища у 1847 році запросили з інших навчальних закладів, і не лише волинських, а й з Полтави та Києва. Щодо, власне, вчителів-євреїв, то їх національна належність відзначалася окремо, на відміну, наприклад, від росіян, як-от «Австрійський підданий, єврей Маркус Мойсеїв син Сухоставер» [78, арк.4].

3. Рівень освіти в Житомирському рабинському училищі на початку його існування фактично перебував на рівні повітового училища за Статутом 1844 року. Проте згідно з «Положенням про рабинське училище» (1844 р.) ці навчальні заклади мали прирівнюватися до гімназій; натомість, як свідчать документи та матеріали про діяльність училища, зміст освіти в ньому не досягав рівня гімназії.

Наступного після відкриття року кадровий склад рабинського училища в Житомирі фактично не змінився, і в архівних документах представлений так, як це подано в Додатку У.

Висновки з наведеного кадрового складу рабинського училища можемо сформулювати такі:

1. «Єврейські предмети», які фактично й визначали рівень духовної освіти в рабинському училищі в Житомирі, викладалися євреями/юдеями, які завершили курс єврейських училищ/єшиботів і мали рабинський досвід.
2. Інші предмети викладалися випускниками місцевих ліцеїв або ж університету св. Володимира, римо-католиками.

¹⁵ Хаіє-Адам, або ж Авраама-Даніжга – збір релігійних текстів, які регламентують звичайні та святкові дні у євреїв, зокрема, шабат та звичаї, що супроводжують суботній день.

¹⁶ Мішна – це зібрання релігійних текстів, т.зв. «другий закон», або ж «повторення». Фактично це перша частина Талмуду, укладена в II ст., яку ще називали «Єрусалимським Талмудом» [215, с.1011].

¹⁷ Гемара – збірник релігійних текстів, або ж друга частина Талмуду, «докінчення», називалася ще «Вавилонським Талмудом» [215, с.1011].

3. Кілька посад упродовж навчального року завжди залишалися вакантними або ж заміщувалися вчителями з інших навчальних закладів на засадах сумісництва.

Одним з підсумків розвитку рабинського училища в Житомирі у перші десять років стало розширення його кадрового потенціалу – як викладацького, так і управлінського. Так, директор училища у звіті за 1856 рік зазначав, що керівництво освітнім процесом, крім нього самого, здійснювали:

- інспектор по нагляду за викладанням єврейських предметів;
- старший наглядач за морально-етичним вихованням;
- два молодших наглядачі;
- вісім викладачів з числа християн;
- семеро викладачів з числа євреїв;
- наглядач за спільною учнівською квартирою.

Крім того, в штаті училища перебували також працівники сфери обслуговування (писарі, кухарі, прибиральники, сторожі тощо). Мав бути також лікар, але його запросили з Волинської гімназії, оскільки свого на той час не мали. Цей же лікар виконував обов'язки лікаря «Житомирського в'язничного замку», тобто місцевої в'язниці [78, арк. 70 зв.].

Характерною рисою кадрового забезпечення діяльності рабинського училища в Житомирі середини XIX століття була *плинність кадрового потенціалу*. Так, наприклад, у 1856 році упродовж року було звільнено трьох викладачів, двох прийнято на роботу, і двох переведено на інші посади [78, арк. 71 зв. - 72].

Таким чином, нами схарактеризовано єврейську духовну освіту на Волині у XIX – на початку XX століття. Встановлено головні передумови становлення і розвитку талмуд-тор, хедерів, бет-мідрашів на Волині (соціально-політичні, тобто наявність «смуги осілості», соціально-демографічні та соціокультурні, тобто ідеологію Хаскала). Проаналізовано вплив юдаїзму на життєдіяльність єврейської спільноти Волинського краю, та вплив хасидизму на становлення мережі єврейських навчальних закладів

нижчого та середнього рівня, а також на його проникнення в життя кожної єврейської родини. Доведено, що духовна освіта дітей починалася в єврейських сім'ях (на засадах вивчення Декалогу – основних релігійних заповідей в юдаїзмі) і продовжувалася увесь період навчання дітей та молоді в початкових школах, далі – в хедерах. Обгрунтовано роль меламедів у здійсненні духовної освіти дітей з єврейських родин.

Сформульовано висновок про те, що упродовж усього XIX століття російська влада не здійснювала тотального контролю за діяльністю єврейських шкіл; натомість наприкінці XIX століття постало питання про трансформацію єврейських шкіл у міністерські. Відзначено особливості змісту освіти у талмуд-торах та хедерах – закладах початкової освіти для дітей з малозабезпечених сімей, які утримувалися єврейськими спільнотами міст та містечок. Зміст освіти в талмуд-торах мав суто релігійний характер; лише наприкінці XIX століття серед навчальних дисциплін стали з'являтися світські предмети (письмо, математика, географія).

Встановлено, що упродовж більш як століття методика викладання у талмуд-торах і хедерах була суто консервативною, мала репродуктивний характер; упродовж цілого навчального дня відбувалося читання Талмуда та вивчення заповідей Тори, інших предметів не викладалося. На підставі аналізу історичних матеріалів обгрунтовано думку, що утримання хедерів та організація їхньої діяльності знаходилися на досить низькому рівні і дуже залежали від бажання місцевої юдейської громади виділяти хоч якісь кошти на духовну освіту своїх дітей.

Відзначено роль і значення *Житомирського рабинського училища* в організації духовної освіти в єврейській спільноті Волині – як єдиної інституційної форми вищої духовної освіти. Проаналізовано кількісні та якісні показники діяльності рабинського училища; засвідчено, що програми навчання в рабинському училищі затверджувалися міністерством народної освіти російської імперії. Встановлено, що у нижчих підготовчих класах зміст освіти полягав у вивченні молитов, короткого морально-етичного вчення та Мішни.

Водночас вивчалася й Біблія (у вигляді читання релігійних текстів німецькою мовою), а також єврейська граматики. У старших класах вивчалися також російська, німецька та єврейська мови. Відзначено, що старших класів рабинського училища досягала ледве половина учнів нижчих класів. Додаткова складність навчання в рабинському училищі полягала в російській мові викладання практично всіх предметів, окрім Тори та Талмуду; тому весь зміст освіти умовно поділявся на «російську» та «єврейську» частини.

Зазначено про роль *практики* як специфічного складника змісту освіти в рабинському училищі, не притаманного православної духовній семінарії.

3.5. Духовна освіта в польській, німецькій та чеській громадах Волині

Польська, німецька та чеська громади волинського регіону об'єднані нами в одному підрозділі з огляду на те, що ХІХ – початок ХХ століття не репрезентують вищого й середнього інституційного рівня духовної освіти в середовищі цих спільнот. Фактично йдеться про елементи духовної освіти дітей, переважно дошкільного й молодшого шкільного віку у т. зв. «школах іновірців», дозволених імперським російським урядом, насамперед, для чехів та німців, які переселилися на волинські землі упродовж кінця ХVІІІ – середини ХІХ століття. З цього приводу ми звернулися до наукового доробку В. Васильчука (2004) [42], М. Костюка (1998) [141], В. Надольської (2006) [197], Н. Арндта (1994) [350], Л. Потапчука (1995) [248], В. Кун (1998) [155] та ін.

Співвідношення кількості поляків, чехів і німців на Волині представляє «Перепис населення російської імперії» 1897 р. (1904) [232, с. VІІІ]; ми виклали це співвідношення на рис.3.12.

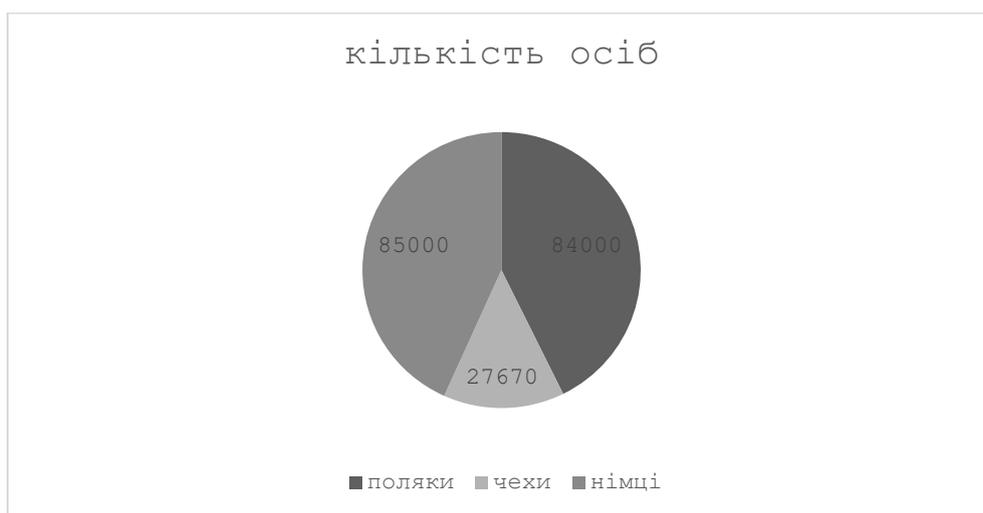

Рис.3.12. Співвідношення кількості польського, чеського і німецького населення Волині наприкінці XIX століття, в кількості осіб.

Як свідчать матеріали «Перепису» 1897 року, кількість поляків і німців на Волині була приблизно однаковою, натомість чехів – суттєво менше. Проте рівень освіченості представників національних громад не корелював прямо з кількісними показниками. Так, цитований вище «Перепис» подає показники грамотності представників різних національних спільнот наприкінці XIX століття, які ми відобразили (для порівняння з рис.3.12) на рис.3.13.

Рис.3.13. Відсоток грамотного населення серед національних (польської, чеської та німецької) спільнот Волині наприкінці XIX століття, у %, за даними «Перепису» 1897 р. [232].

Особливе місце серед «іновірських» громад Волинського краю займали, безумовно, **поляки**. Стосовно культурно-освітньої місії польської спільноти на Правобережжі (і, зокрема, на Волині) існують ґрунтовні наукові праці (О. Буравський, 2004 [36]; Л. Гжебень, 2011 [351]; Н. Дейвіс, 2008 [76]; Н. Громакова, 2002 [64]; О. Козій, 1998 [132]; С. Коляденко, 2002 [138]; О. Прищепа, 2013 [256]; Й. Хоффман, 1934 [352] та ін.).

Після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація римо-католицького шкільництва; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах, які офіційно були російськими, але викладання здійснювалося польською, і серед навчальних предметів можна було віднайти Закон Божий як православного, так і римо-католицького віросповідання [282, с.218]. Водночас зазначимо, що для правобережних губерній завжди існували особливі правила функціонування шкільництва; «Положення про народні училища» 1864 року реалізувалося на Волині в той спосіб, що російська мова всюди використовувалася як мова викладання. Не випадково Іван Огієнко у своїй знаменитій праці «Українська культура» писав, що русифікація як широка ріка здійснювалася «через школу, суд та церкву» [210, с. 123].

Загалом проблема духовної освіти польської громади Волині (до її скасування) має свою специфіку, яка може бути описана в таких основних положеннях:

1. Будь-якого рівня польська освіта на Волині може вважатися духовною (попри її декларований світський характер), оскільки в змісті освіти домінуючі позиції займали Закон Божий римо-католицький та молитовна практика учнів – починаючи з парафіяльних шкіл і завершуючи Волинським (Кременецьким) ліцеєм.
2. Духовна римо-католицька освіта на Волині не стосувалася лише представників польської громади. Високий становий статус організаторів

польського шкільництва на Волині та діяльність Едукаційної комісії (Комісії національної освіти) на волинських теренах спричинили залучення дітей з традиційно православних родин до шкіл з польською мовою викладання.

3. Практика духовної освіти польської громади у досліджуваній нами період може бути аналізована лише до 30-х рр. XIX століття, оскільки упродовж 1831-1840 рр. фактично вся мережа початкової освіти поляків на Волині була скасована або переформатована на православні церковнопарафіяльні школи, а після другого польського повстання, у 1860-ті рр. XIX століття цей процес було завершено.

Після повного встановлення російського імперського контролю освітньої сфери Правобережжя (після 1831 р.) становище римо-католицьких навчальних закладів, які здійснювали духовну освіту дітей і молоді, суттєво погіршилося. Знаменитий Волинський (Кременецький) ліцей, який місцева шляхта називала «Волинськими Афінами», був зачинений, а його майно передане Житомирській чоловічій гімназії та університету св. Володимира в Києві. Особливій критиці було піддано просвітницьку діяльність фундаторів польського шкільництва на Волині – Тадея Чацького й Адама Чарториського. Директор Луцької російської гімназії Іван Кулжинський писав про Тадея Чацького як про особу, що нанесла багато шкоди російській імперії у царині освіти: «я склав собі ясне й визначене поняття про цю людину, перед якою благоговіли поляки, і про котрого не могли говорити байдуже. Не дивлячись на видатні розумові здібності й різнобічну освіченість, Чацький був прожектером, захоплював натовп своєю красномовністю, великий майстер досягати покладених цілей ... в усіх своїх проектах він завжди спізнювався, і – дякувати Богові – така несвоєчасність дій була причиною, за якої Чацький не зміг зробити для Росії стільки шкоди, скільки хотів і думав» [153, с.11]. Щодо Адама Чарториського, який на початку XIX століття долучився до т. зв. «таємного комітету» – кола осіб, які, зрештою, здійснили великий вплив на зросійщення правобережних губерній російської імперії, то І. Кулжинський також оцінював їх просвітницьку місію негативно і

критикував їх за те, що їхня «православна фамілія литовсько-руських князів навернулася до папізму й ополячилася» [153, с.19].

На місці Кременецького ліцею було створено Волинську (Кременецьку) духовну семінарію, щоб остаточно закріпити пріоритет православ'я у сфері духовної освіти в регіоні. Офіційна політика зросійщення на Правобережжі передбачала примат православної релігії та російської мови (як і історії, й культури) у всіх освітніх процесах, що відбувалися на Правобережжі, а Є. Онацький¹⁸ називав цю формулу «каменем московського шовінізму» [215, с. 1945-1946.]. Згадуваний вище Іван Кулжинський писав «вірнопіддано», що 1831 рік, рік польського повстання на Правобережжі «остаточно виявив рідкісну невдячність поляків до благодатного для них російського уряду і виставив на ганьбу століттям і народам всю їхню моральну й розумову зіпсованість, – два відомі училища й розсадники революції, – Віленський університет і Кременецький ліцей, були закриті; а всі інші училища Волинської і Подільської губернії, що були до того часу в складі Віленського навчального округу, були зараховані до Харківського округу» [153, с.3].

Попри репресивні заходи стосовно представників польської громади, які відображалися й на стані духовної освіти, відсоток римо-католицького населення Волині у другій половині ХІХ століття поступово зростав, як це показано на рис.3.14.

Отже, на підставі вивчення соціально-культурних, соціально-демографічних та культурно-освітніх характеристик польської громади Волині можемо сформулювати висновок про поступову руйнацію системи духовної освіти римо-католиків у Волинському краї внаслідок жорстких ідеологічних процесів зросійщення та «оправославлення» мешканців Волині, починаючи з 1831 року. До кінця ХІХ століття духовна освіта поляків Волині була зведена фактично до елементарної домашньої релігійної освіти в римо-католицьких

¹⁸ Професор Євген Онацький – український етнолог, історіограф, представник української діаспори в Аргентині, завдяки якому було видано унікальне багатотомне видання «Української малої енциклопедії».

родинах, на напівлегальній духовній освіті дітей з польських родин при римо-католицьких костьолах і кляшторах.

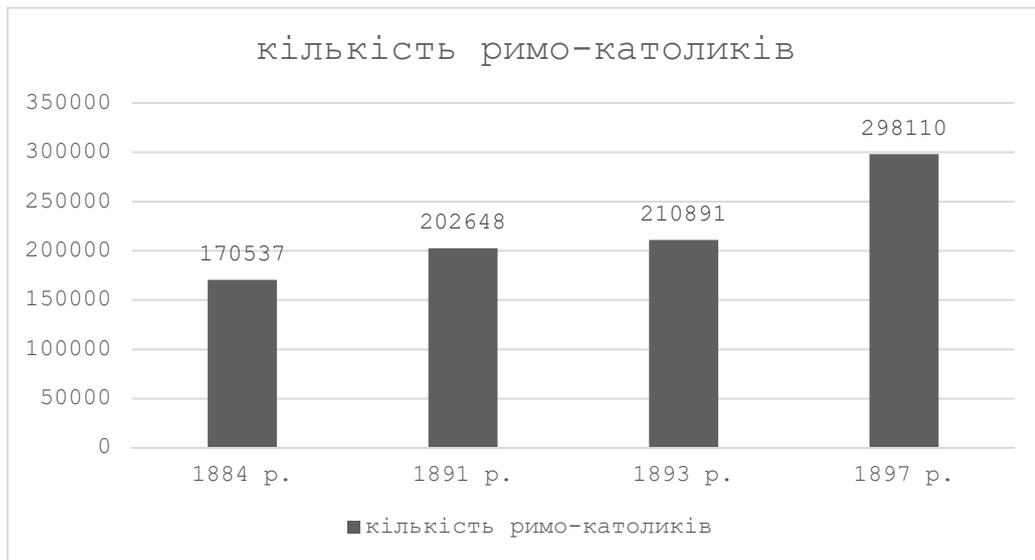

Рис.3.14. Динаміка римо-католицького населення Волині у 1884-1897 рр., в кількості осіб.

Найбільш характерною рисою **німецької** громади Волині у досліджуваний період була її традиційна замкнутість. Розбудовані німецькими колоністами початкові та середні школи передбачали вивчення, передовсім, лютеранської чи римо-католицької релігії¹⁹. За результатами дослідження В. Васильчука (2004) можемо стверджувати, що німецькі колоністи «досить великого значення надавали школі й освіті взагалі. Переселившись на українські землі, вони перенесли на нове місце проживання зразки тієї школи і те ставлення до освіти, яке побутувало в їхньому середовищі на батьківщині» [42, с.54]. М. Костюк (1998), у свою чергу, відзначає високу динаміку мережі шкіл німецьких колоністів (більш як 10 нових шкіл щороку) [142]. Упродовж 1797-1885 рр. на Волині було відкрито 305 колоністських шкіл (рис.3.15).

¹⁹ В інших регіонах України мешкали також німці-анабаптисти, але для Волині цей різновид протестанства був нехарактерним.

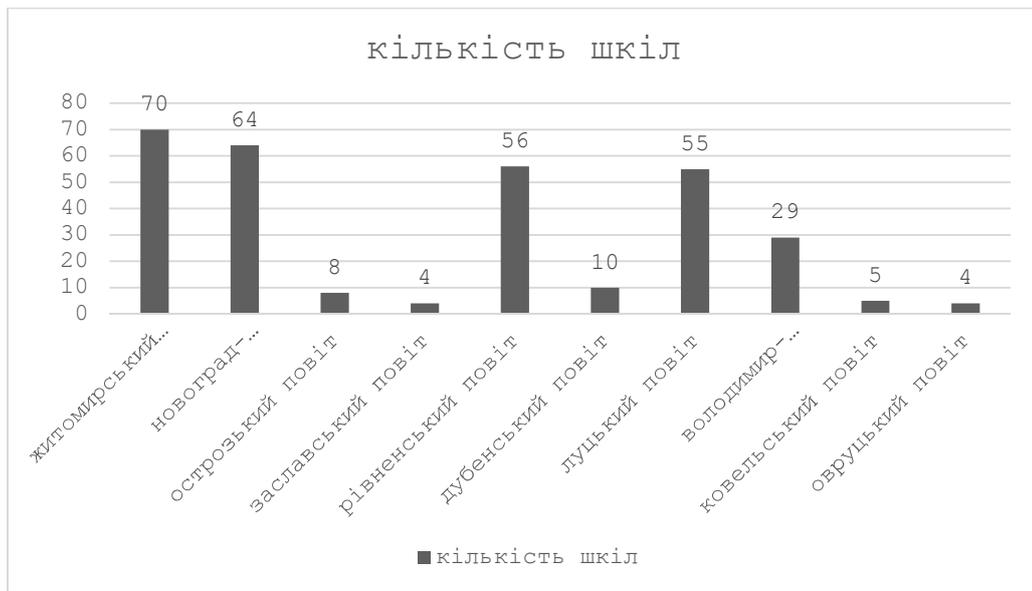

Рис.3.15. Кількість німецьких шкіл в повітах Волинської губернії (1879 р.), в кількості відкритих навчальних закладів у 1797-1885 рр.

Наприкінці XIX століття у деяких повітах Волинської губернії німецьких шкіл було більше, аніж парафіяльних православних, тобто фактично російських (Рис. 3.16.) [44, арк. 7-9].

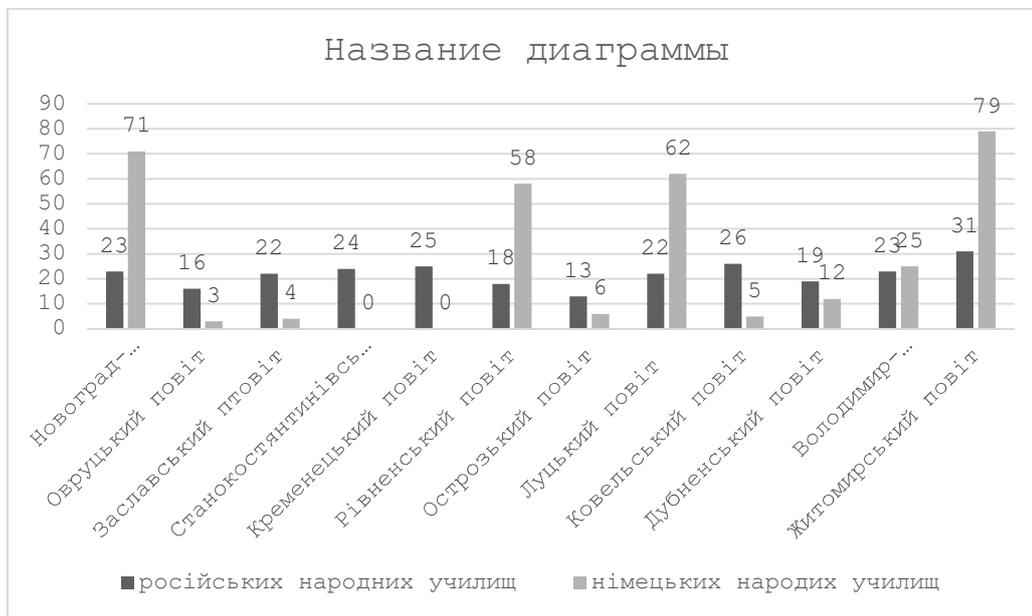

Рис. 3.16. Порівняння кількості російських та німецьких шкіл у Волинській губернії наприкінці XIX століття (1897 р.), в кількості навчальних закладів.

У колоністських парафіяльних школах діти вивчали основи релігії, латину, німецьку мову, основи рахунку й письма, географію, історію, музику й спів.

Російська імперська влада вимагала обов'язкового вивчення російської мови, і частина предметів також викладалися російською [201]. Попри це, як зазначає М. Бармак (1999), німці часто опиралися русифікації й здійснювали навчання дітей німецькою мовою [16].

Основу кадрового забезпечення німецьких шкіл Волині становили *пастори* як викладачі Закону Божого та основ релігії. Один з волинських колоністів Е. Роледер згадував у своїх спогадах (1978), що колоністські школи були знаряддям збереження німецької ідентичності в умовах офіційної політики русифікації населення Волині [361, с.32].

У 1884 році російська імперська адміністрація здійснила чергову спробу підпорядкувати зміст освіти в німецьких школах вимогам державної політики. У вересні того ж року Рада інспекції південно-західних губерній ухвалила рішення, згідно з яким усі лютеранські конфірмаційні школи повинні були включити до навчальної програми російське читання та письмо. Крім того, викладачами мали бути виключно піддані Російської імперії, а самі навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти та перебували під наглядом попечителів Київського навчального округу [183, арк. 34-35].

Уявлення про роль предметів релігійного циклу у змісті навчання в початкових німецьких училищах Волині дає розклад занять в одному з училищ Житомирського повіту у 1887 р. [120, с.105-107], уміщений нами в Додатку Ф.

Як свідчить таблиця Додатку Ф, предмети релігійного змісту (Закон Божий, заучування молитов) становлять велику частку навчального часу – близько 20% усього навчального часу. На кілька відсотків більше мали лише предмети мовного циклу, серед яких домінувала російська мова та правопис.

Таким чином, німецька спільнота на Волині може бути окреслена як найбільш освічена (особливо на початку колонізаційних процесів у середині ХІХ століття) і найбільш охоплена навчальними закладами, що перебували у віданні місцевих спільнот (від елементарних шкілок до вчительської семінарії). Водночас саме німецькі громади не наполягали на здійсненні духовної освіти своїх дітей німецькою мовою викладання, а досить швидко асимілювали в бік

зросійщеного культурно-освітнього простору Волині з домінацією в ньому духовних навчальних закладів Святішого Синоду.

Чеська спільнота Волині, як і німецька (М. Бармак, 1999 [16]; В. Усков, 2014 [323] та ін.) функціонувала як замкнений соціальний, релігійний і культурний простір. Духовна освіта дітей та молоді здійснювалася переважно в недільних та парафіяльних шкілках у місцевих чеських громадах. Це часто непокоїло місцеву владу, бо в чеських поселеннях найчастіше не було православних храмів і парафіяльних шкіл: «Ще гірше справа була там, де чехи поселилися окремо й заснували крупне нове поселення, у якому церкви, звичайно, зовсім не було. Так було, наприклад, в Гульчі-Урвенах, Крошні і Квасиліві. ... Святішим Синодом виділено було необхідні суми для влаштування церков в названих поселеннях. В с. Гульчі колишня римо-католицька каплиця була перетворена на пристойну православну церкву... у Крошні була влаштована церква-школа» [318, с. 80.].

«Волинські єпархіальні відомості» у 1896 році писали, що «в чеському поселенні Квасиліві Дубенського²⁰ повіту освячено з великою урочистістю ... чеський православний храм, побудований, головним чином, на кошти Святішого Синоду, з причини численних випадків доєднання чехів до православ'я» [123, с.85]. З нагоди освячення церкви місцева читальня (російська, зрозуміло) отримала набір книг: читальня, як свідчать історичні матеріали, «не тільки дала церкві старанних співаків, але й старається поширювати в середовищі молодих і старших господарів ґрунтовне знання російської мови, історії і географії їхньої нової Вітчизни, об'єднує членів спільноти братськими стосунками» [294, с. 80.].

Релігійну належність учнів чеської Високонської школи ми представили на рис.3.17.

²⁰ Збережено орфографію документа.

Рис.3.17. Релігійна належність учнів чеської Високонської школи у 1890 році, в кількості осіб.

Зміст навчальної програми в чеських школах Волині загалом відповідав програмі церковнопарафіяльних шкіл, за винятком додаткових дисциплін, таких як читання чеською мовою, чеська граматики та російсько-чеське письмо [119, с. 38]. Навчальний процес зазвичай мав двомовний характер: у першому (підготовчому) класі викладання здійснювалося чеською мовою, тоді як у другому – російською [323, с. 69]. Умови мовного розподілу та організація навчального процесу в чеських школах Волині відображені в таблицях 3.9 та 3.10, де подано розклад занять для обох класів.

Таблиця 3.9.

Розклад занять у першому (рідномовному) класі Високонської чеської початкової школи на Волині у 1887 році

День/час	8.00 – 9.40	9.45 – 11.30	12.00 – 13.00	13.00 – 14.00
Понеділок	Читання рідною мовою		Письмо рідною мовою	
Вівторок	Письмо рідною мовою		Читання рідною мовою	Арифметика
Середа	Читання рідною мовою	Арифметика	Письмо рідною мовою	
Четвер	Читання рідною мовою		Писання рідною мовою	Арифметика
П'ятниця	Читання рідною мовою	Арифметика	Письмо рідною мовою	
Субота		Священна історія	Арифметика	

[Джерело: розроблено авторкою на основі: 119, с. 37-38].

Розклад занять у другому (російському) класі Високонської чеської школи на Волині у 1887 році

День/час	8.00 – 9.40	9.45 – 11.30	12.00 – 13.00	13.00 – 14.00
Понеділок	Арифметика	Російсько-чеське письмо	Географія російською мовою	Російська граматика
Вівторок	Читання російською мовою	Читання чеською мовою	Арифметика російською мовою	Чеська граматика
Середа	Російсько-чеське письмо	Малювання	Зоологія	Гімнастика для хлопчиків
Четвер	Арифметика російською мовою	Російсько-чеське письмо	Російська історія	Читання російською мовою
П'ятниця	Російська граматика	Диктування російською мовою	Чеська історія	Читання чеською мовою
Субота	Російсько-чеське письмо	Священна історія	Православні молитви	

[Джерело: розроблено авторкою на основі: 119, с. 37-38].

Отже, після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація *римо-католицького шкільництва*; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах, які офіційно були російськими, але викладання здійснювалося польською, і серед навчальних предметів можна було віднайти Закон Божий як православного, так і римо-католицького віросповідання. Водночас констатовано, що до 1836 р. польська освіта на Волині може вважатися духовною (попри її декларований світський характер), оскільки в змісті освіти домінуючі позиції займали Закон Божий римо-католицький та молитовна практика учнів – починаючи з парафіяльних шкіл і завершуючи Волинським (Кременецьким) ліцеєм.

Сформульовано висновок про поступову руйнацію системи духовної освіти римо-католиків у Волинському краї внаслідок жорстких ідеологічних процесів зросійщення та «оправославлення» мешканців Волині, починаючи з 1831 року. До кінця XIX століття духовна освіта поляків Волині була зведена

фактично до елементарної домашньої релігійної освіти в римо-католицьких родин, на напівлегальній духовній освіті дітей з польських родин при римо-католицьких костьолах і кляшторах.

Дослідження свідчать, що релігійні практики відігравали ключову роль у системі освіти німецьких колоністів. Зокрема, суботній день повністю присвячувався так званим «конфірмаційним інструкціям», що передбачали читання та обговорення релігійних текстів. Недільна програма включала «читацькі служіння» та проведення різноманітних релігійних обрядів, зокрема хрещень, відвідувань людей похилого віку й хворих, сповіді та причастя.

Щодо чеських громад Волині, встановлено, що духовна освіта в початкових школах охоплювала вивчення російсько-чеського письма, читання чеською та російською мовами, основ російської історії, арифметики, священної історії та молитов. Упродовж ХІХ століття більшість чеських навчальних закладів було реорганізовано в церковнопарафіяльні російські школи, а чеські храми поступово перетворено на православні.

Висновки до третього розділу

У розділі схарактеризовано особливості організації діяльності середніх та початкових духовних навчальних закладів Волині у ХІХ – на початку ХХ століття (повітових духовних училищах, жіночих єпархіальних училищах, церковнопарафіяльних школах, талмуд-торах, хедерах, бет-мідрашах, німецьких та чеських колоністських школах).

Проаналізовано організацію духовної освіти в повітових духовних училищах Волині у досліджуваний період. Зазначено, що повітове духовне училище – це нижчий духовно-освітній заклад, який міг бути повітовим (повітове духовне училище) чи парафіяльним (церковнопарафіяльна школа чи парафіяльне духовне училище). Визначено особливості створення й діяльності Білостоцького, Ковельського, Дерманського, Острозького, Мелецького,

Загаєцького, Клинецького, Житомирського повітових/парафіяльних духовних училищ.

Описано *зміст* освіти у повітових духовних училищах, які склалися з двох класів по два роки навчання в кожному (російське читання й письмо, чотири перші правила арифметики, церковний нотний спів, російська граматики, скорочений катехізис). Визначено основні *форми* (урок тривалістю одну годину, самостійна робота, іспит) та *методи* (читання й тлумачення релігійних текстів, вправляння, декламування напам'ять, написання творів на релігійну тему, катехізичні методи) навчального процесу в парафіяльних училищах. Відзначено особливу роль співу та музики в змісті освіти парафіяльних духовних училищ, та книги як провідного засобу духовної освіти.

З'ясовано, що *метою виховання* у парафіяльних училищах був розвиток послуху як провідної християнської чесноти, провідними методами виховання – залучення учнів до неперервної діяльності та «доброго використання часу»; методи контролю моральності; методи заохочення (похвала, зарахування до категорії старших учнів, оголошення імен кращих учнів під час іспитів, нагородження книгами духовного змісту) й покарання (словесні, методи обмеження діяльності учнів у просторі і часі, догани, призначення особливого місця за столом, обмеження харчування, усамітнення чи навіть ув'язнення, позбавлення книг, виключення з училища). Відзначено роль молитви й покаяння у виховному процесі парафіяльних духовних училищ. Представлено роль і значення смотрителів, вихователів, інспекторів у контролі за поведінкою учнів парафіяльних училищ у позанавчальний час.

Проаналізовано зміст та особливості діяльності жіночих духовних навчальних закладів на Волині – єпархіальних жіночих училищ для дівочих духовного звання, які відкрилися в Житомирі (1864 р.) та Кременці (1884 р.). Визначено основні характеристики діяльності Волинського єпархіального училища на етапі трикласного (1864-1884 рр.) й шестикласного училища (1884-1903 рр.), етапі дії Статуту 1891 року (1903-1914 рр.). Відзначено, що діяльність

жіночих духовних навчальних закладів спрямовувалася на вивчення Закону Божого, молитовні практики, формування навичок ведення домашнього господарства. Проаналізовано зміст освіти у Волинському єпархіальному жіночому училищі; відзначено особливу роль педагогіки як навчального предмета, введеного до змісту освіти єпархіальних жіночих училищ Волині наприкінці XIX століття, давало право випускницям єпархіальних училищ претендувати на звання домашніх учительок.

Визначено провідні *форми і методи навчальної діяльності* в жіночих єпархіальних училищах Волині, переважно репродуктивні: читання, переписування текстів та їх запам'ятовування з наступним відтворенням на пам'ять, письмові творчі роботи. Проаналізовано кадровий склад жіночих духовних навчальних закладів (начальниця училища, благочинний, виховательки, вчителі, помічники виховательок, наставниця за господарською частиною та ін.).

Проаналізовано процес становлення та розвитку *церковнопарафіяльного шкільництва* на Волині у XIX – на початку XX століття. Відзначено, що ці школи знаходилися під контролем Святого Синоду через духовні училища та семінарії; в кожному регіоні, крім того, цими школами опікувалися єпархіальні братства та єпархіальні преосвященні. Обґрунтовано чільне місце законовчителів в освітньому процесі церковнопарафіяльних шкіл та їх функціональні зв'язки з місцевими священниками (священникам належало право затверджувати законовчителів/вчительок на посаді; вони засновували учнівські хори; до їх відання належало забезпечення парафіяльної школи чи школи грамоти навчальними посібниками й книгами релігійного змісту, та опіка над господарством школи). Встановлено, що для організації та контролю за діяльністю церковнопарафіяльних шкіл створювалися *єпархіальні та повітові училищні ради*, до відання яких належала організація церковнопарафіяльних шкіл відповідної православної парафії.

Обґрунтовано думку, що основою виховної діяльності у церковнопарафіяльних школах Волині були молитва, відвідання учнями

церковних шкіл в парафії та участь у традиційних церковних требах (сповіді, причастя). Описано основні методи виховання (заохочення і покарання) – похвала, нагородження книгами, а також зауваження, настанова, присоромлення, стояння в класі під час уроку на ногах, заборона брати участь в дитячих іграх під час перерв, затримання в класі після уроків більш як на годину та ін.

Схарактеризовано єврейську духовну освіту на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Встановлено головні передумови становлення і розвитку талмуд-тор, хедерів, бет-мідрашів на Волині (соціально-політичні, тобто наявність «смуги осілості», соціально-демографічні та соціокультурні, тобто ідеологію Хаскала). Проаналізовано вплив юдаїзму на життєдіяльність єврейської спільноти Волинського краю, та хасидизму – на становлення мережі єврейських навчальних закладів нижчого та середнього рівня, а також на його проникнення в життя кожної єврейської родини. Доведено, що духовна освіта дітей починалася в єврейських сім'ях (на засадах вивчення Декалогу – основних релігійних заповідей в юдаїзмі) і продовжувалася увесь період навчання дітей та молоді в початкових школах, далі – в хедерах. Обґрунтовано роль меламедів у здійсненні духовної освіти дітей з єврейських родин.

Відзначено роль і значення *Житомирського рабинського училища* в організації духовної освіти в єврейській спільноті Волині – як єдиної інституційної форми вищої духовної освіти. Проаналізовано кількісні та якісні показники діяльності рабинського училища; засвідчено, що програми навчання в рабинському училища затверджувалися міністерством народної освіти російської імперії. Встановлено, що у нижчих підготовчих класах зміст освіти полягав у вивченні молитов, короткого морально-етичного вчення, Мішни, читання релігійних текстів німецькою мовою, а також єврейської граматики. У старших класах вивчалися також російська, німецька та єврейська мови. Складність навчання в рабинському училищі полягала в російській мові викладання практично всіх предметів, окрім Тори та Талмуду; тому весь зміст освіти умовно поділявся на «російську» та «єврейську» частини.

Зазначено про роль *практики* як специфічного складника змісту освіти в рабинському училищі, не притаманного православним духовним семінаріям.

Схарактеризовано особливості духовної освіти дітей та молоді чеської, польської та німецької спільнот Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Відзначено, що після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація *римо-католицького шкільництва*; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах.

Доведено, що найбільш характерною рисою *німецької громади* Волині була її соціокультурна замкнутість, наслідком чого стала розбудована колоністами модель німецького шкільництва (початкової та середньої ланки), що ґрунтувалася на лютеранській чи римо-католицькій релігії, якої дотримувалися німці Волині.

Встановлено, що духовна освіта у початкових школах *чеської громади* Волині полягала у вивченні російсько-чеського письма, читання російською та чеською мовами, російської історії, арифметики, священної історії та молитов. Упродовж ХІХ століття більшість чеських шкіл були трансформовані на церковнопарафіяльні російські школи, а церкви чехів стали православними храмами.

Матеріали розділу 1 вміщено в кількох публікаціях авторки [166; 169; 355].

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття засвідчили досягнення мети, розв’язання поставлених завдань і стали підставою для наступних висновків:

1. У дисертації обґрунтовано теоретичні засади та періодизацію розвитку духовної освіти на Волині, здійснено аналіз історіографії проблеми.

Проблему дослідження розглянуто на загальнофілософському рівні (в світлі гуманістичного й культурологічного підходів), загальнонауковому (як поєднання історико-хронологічного, історико-порівняльного й історико-дихотомічного підходів) та спеціально-науковому (історико-педагогічний регіоналізм). Сформульовано висновок про те, що християнсько-гуманістичні засади українського православ’я дають змогу екстраполювати їх на загальний стан шкільництва на різних історичних етапах його розвитку. XIX століття як період перебування українського Правобережжя під російською владою та Волинський регіон як найбільш характерний в контексті співіснування кількох християнських конфесій (православної, католицької, протестантської) – дають змогу інтерпретувати загальні історико-філософські засади дослідження освітніх процесів щодо їх регіональної специфіки. Загальнонауковий рівень методології представлений історико-хронологічним, історико-персонографічним, історико-дихотомічним підходами. Спеціально-науковий рівень методології репрезентує історико-педагогічний регіоналізм та концепцію «нової соціальної історії».

Представлено *історіографію* проблеми становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. Обґрунтовано необхідність застосування *нарративного* критерію для визначення основних груп джерел, використаних у процесі дослідження: 1) архівні документи і матеріали; 2) публікації в періодичних виданнях; 3) дисертаційні дослідження; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література; 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки,

педагогічної історіографіки, персоналістики, теорії й методики виховання;
7) праці в галузі історії України та історії Волині.

Схарактеризовано різноманітні підходи до періодизації процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. Встановлено, що духовна освіта на Волині у досліджуваний *період* стала частиною імперської *epoxy* розвитку духовно-освітніх інституцій в окремо взятому регіоні, тому може бути представлена в сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених *етанів* розвитку цього історико-педагогічного явища. Для дослідження проблеми становлення й розвитку духовної освіти Волині обрано інституалізаційно-нормативний критерій і визначено такі етапи цього процесу: 1808-1836 рр. – етап конфронтації; 1836-1868 рр. – етап інституалізації; 1868-1896 рр. – етап ієрархізації; 1896-1917 рр. – етап стабілізації. Представлено зміст та основні тенденції розвитку духовної освіти на кожному з етапів.

2. Проаналізовано внесок релігійних та громадських діячів Волині у розвиток духовних навчальних закладів регіону. Обґрунтовано роль і значення біографічного методу та методу персоніфікації в історико-педагогічних дослідженнях. Встановлено, що в межах нашого дослідження *біографічний метод* інтегрується з *історико-педагогічною регіоналістикою*.

На підставі застосування історико-дихотомічного підходу в дисертації виокремлено три основні персоналістичні дихотомії: 1) православні священники, з одного боку, реалізували свою місію забезпечення елементарного навчального процесу в найбільш віддалених парафіях Волинської губернії, а з іншого – залежали від офіційної імперської доктрини, яка проголошувала російське православ'я, російську (старослов'янську в процесі церковних богослужінь) мову і самодержавство базовими цінностями на всіх окупованих територіях, включно із західними/правобережними регіонами України; навіть участь священників у діяльності православних братств (а їх наприкінці XIX століття на Волині було близько 90) була спрямована, передовсім, на зміцнення імперських культурно-освітніх позицій

православної церкви в краї; 2) з одного боку, особа російського православного священника фактично визначала його належність до освіченого прошарку населення (почасти єдиної письменною особи в селі чи селищі), а з іншого – рівень освіченості осіб духовного стану почасті був досить низьким, що визначало загалом низький рівень церковнопарафіяльного шкільництва Волині у XIX – на початку XX століття порівняно з католицьким чи лютеранським у змістовому та методичному контексті; 3) в науковій літературі та історичних джерелах представлено освітній доробок переважно досить високопоставлених та відомих духовних осіб краю, натомість просвітницька діяльність пересічних дияконів, архідияконів, протоієреїв, учителів церковнопарафіяльних шкіл вивчена недостатньо, хоча в межах «олюдненої історії» саме їх життєпис може становити неабиякий інтерес для сучасного дослідника історії педагогіки.

Встановлено, що православне священство Волині досліджуваного періоду виходило у практиці духовної освіти з класичних біблійних засад виховання християнських чеснот у дітей в період їх навчання; лише зрідка священники зважали на величезний накопичений українським народом досвід морально-етичного виховання дітей в родині, закріплений в національних традиціях, звичаях, обрядах. З іншого боку, відомими волинськими ієрархами та викладачами духовних навчальних закладів (А. Хойнацьким, А. Сендульським, О. Фотинським, М. Теодоровичем, архієпископом Модестом, архієпископом Агафангелом, архієпископом Віталієм та ін.) здійснювалися потужні наукові розвідки з історії й культури Волинського краю.

3. Схарактеризовано провідні передумови становлення та структуру духовної освіти Волині досліджуваного періоду. Обґрунтовано думку, що церковні реформи XIX століття закладали основу діяльності духовних навчальних закладів у кожному регіоні. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття церква прагнула реформувати духовні академії як центри освітнього процесу в контексті домінуючого православ'я. Доведено, що особливе місце в плануванні та здійсненні реформ мала діяльність Комітету з удосконалення

духовних училищ й забезпечення парафіяльного духовенства (1807 р.). Відзначено, що саме православ'я стало ідеологічною й духовною основою з'єднання (почасти насильницького) різних регіонів, територій, етнічних груп в одній – «великоруській» – державі.

Духовна освіта окреслена в межах дослідницького дискурсу як історико-педагогічний феномен та соціальний інститут XIX – початку XX століття, зміст і сутність якого полягала у забезпеченні процесу та результату реалізації релігійного/духовного сегмента змісту освіти в нижчих, середніх чи вищих закладах освіти (повністю або ж частково) та в духовному просвітництві позаінституційного рівня. *Духовний навчальний заклад* визначено в дисертації як освітню інституцію переважно станового характеру, що надавала духовну освіту з метою формування системи духовних знань та релігійних навичок дітей та молоді, а також їх виховання відповідно до релігійних канонів окремої конфесії.

Схарактеризовано ієрархію духовних навчальних закладів XIX – початку XX століття. Зазначено, що від початку XIX століття у російській імперії вибудовувалася триступенева системи освіти в єдності початкового (парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища, школи грамоти, сільські школи), середнього (класичні й реальні гімназії, реальні училища, пансіони, повітові училища, єпархіальні училища) та вищого (університети) рівнів. Доведено, що упродовж усього досліджуваного періоду система освіти імперії мала виражену тенденцію до становості; у зв'язку з цим сформульовано висновок про домінування учнів з сімей осіб духовного стану у всіх духовних навчальних закладах Волині, крім церковнопарафіяльних шкіл та єврейських навчальних закладів. Духовні навчальні заклади перебували одночасно під опікою світської і церковної влади; це пояснює складність аналізу нормативно-правової бази розвитку духовної освіти у Волинському краї. Схарактеризовано загальноімперські документи (Статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії), нормативні документи Святішого Синоду

та місцеві регіональні (листи та розпорядження на рівні попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

4. З'ясовано особливості змісту, форм і методів навчання і виховання у Волинській духовній семінарії. Сформульовано висновок, що основою духовної освіти семінаристів було вивчення: скороченого катехізису, моральних настанов, повного катехізису, священної історії та моральних правил (в т. зв. «перших класах», тобто класі поетики, а також у нижчому, середньому та вищому граматичних класах) та скороченого християнського богослов'я, складання проповідей, догматичного богослов'я, полемічного богослов'я, морального богослов'я, читання Святого Письма, складання проповідей та читання книги про обов'язки парафіяльного священника (в «останніх класах», тобто в богословському й філософському класах, та в класі риторики).

З'ясовано особливості застосування репродуктивних (читання, бесіда, писання й декламування Святого Письма) та творчих (аналіз текстів, самостійна робота, віршування, ведення полеміки) методів навчання у Волинській духовній семінарії. Схарактеризовано методи контролю за успішністю учнів (поточного, у вигляді оцінок, та підсумкового – у вигляді попередніх і вирішальних іспитів). Відзначено, що в духовних семінаріях не було екзаменаційних сесій в їх сучасному розумінні; навчальний рік завершувався дискусією, яка й заміняла річні іспити. Підсумкові дискусії проіснували недовго, лише кілька років, і були замінені публічним іспитом.

5. Проаналізовано *зміст* освіти у повітових духовних училищах, які склалися з двох класів по два роки навчання в кожному (російське читання й письмо, чотири перші правила арифметики, церковний нотний спів, російська граматики, скорочений катехізис). Визначено основні *форми* (урок тривалістю одну годину, самостійна робота, іспит) та *методи* (читання й тлумачення релігійних текстів, вправління, декламування напам'ять, написання творів на релігійну тему, катехізичні методи) навчального процесу в парафіяльних училищах. Відзначено особливу роль співу й музики в змісті освіти

парафіяльних духовних училищ, та книги як провідного засобу духовної освіти.

З'ясовано, що *метою виховання* в духовних училищах Волині було виховання послуху як провідної християнської чесноти, провідними методами виховання – залучення учнів до неперервної діяльності та «доброго використання часу»; методи контролю моральності; методи заохочення (похвала, зарахування до категорії старших учнів, оголошення імен кращих учнів під час іспитів, нагородження книгами духовного змісту) й покарання (словесні, методи обмеження діяльності учнів у просторі і часі, догани, призначення особливого місця за столом, обмеження харчування, усамітнення чи навіть ув'язнення, позбавлення книг, виключення з училища). Відзначено роль молитви й покаяння у виховному процесі духовних училищ. Представлено роль і значення смотрителів, вихователів, інспекторів у контролі за поведінкою учнів парафіяльних училищ у позанавчальний час. Обґрунтовано думку, що основою виховної діяльності у церковнопарафіяльних школах Волині були молитва, відвідання учнями церковних шкіл в парафії та участь у традиційних церковних требах (сповіді, причастя). Описано основні методи виховання (заохочення і покарання) – похвала, нагородження книгами, а також зауваження, настанова, присоромлення, стояння в класі під час уроку на ногах, заборона брати участь в дитячих іграх під час перерв, затримання в класі після уроків більш як на годину та ін.

Проаналізовано зміст та особливості діяльності жіночих духовних навчальних закладів на Волині – єпархіальних жіночих училищ для дівочь духовного звання, які відкрилися в Житомирі (1864 р.) та Кременці (1884 р.).

Відзначено особливості змісту освіти в *єврейських* духовних навчальних закладах Волині (у талмуд-торах та хедерах), який мав суто релігійний характер; лише наприкінці XIX століття серед навчальних дисциплін стали з'являтися світські предмети (письмо, математика, географія). Встановлено, що упродовж більш як століття методика викладання у талмуд-торах і хедерах була суто консервативною, мала репродуктивний характер.

Відзначено роль і значення *Житомирського рабинського училища* в організації духовної освіти в єврейській спільноті Волині – як єдиної інституційної форми вищої духовної освіти.

Схарактеризовано особливості духовної освіти дітей та молоді чеської, польської та німецької спільнот Волині у XIX – на початку XX століття. Відзначено, що після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація *римо-католицького шкільництва*; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах.

Доведено, що найбільш характерною рисою *німецької громади* Волині була її соціокультурна замкнутість, наслідком чого стала розбудована колоністами модель німецького шкільництва (початкової та середньої ланки), що ґрунтувалася на лютеранській чи римо-католицькій релігії, якої дотримувалися німці Волині. Встановлено, що духовна освіта у початкових школах *чеської громади* Волині полягала у вивченні російсько-чеського письма, читання російською та чеською мовами, російської історії, арифметики, священної історії та молитов.

Виконане дослідження, однак, не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Зважаючи на важливість духовної освіти перспективними напрямками подальших наукових досліджень вважаємо вивчення регіональної історії її становлення й розвитку, а також визначення перспектив розвитку духовної освіти в Україні у зв'язку із загальними змінами національного публічного простору в сучасних соціокультурних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимова С.В. Personalica у творчому доробку професора М.П.Ковальського. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Вип.1. 1997. С.41-55.
2. Авраменко В. І. *Розвиток навчальної термінологічної лексики у процесі розбудови української системи освіти (кінець ХІХ – початок 1930-х рр. ХХ ст.)*. автореф.дис. ... канд.пед.наук. Київ, 2003. 20 с.
3. Агасієв І. Чеські колоністи на Волині в політиці Царської Росії (II пол. ХІХ ст.). *Волинь і волинське зарубіжжя*. Луцьк: Вежа, 1994. С. 26-32.
4. Адаменко О.В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 10–13.
5. Адаменко О.О. Методологія персоніфікованого дослідження. *Наука і освіта*. 2010. № 7. С. 12–15.
6. Алексенцева-Тімченко К. С., Мельніков А.С. Біографічний метод як інструмент соціологічного дослідження. *Правове життя сучасної України*. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 269-271.
7. Альошина О.А. Антикатолицька спрямованість діяльності православних братств Правобережної України у другій половині ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. 2018. Вип.52. С.189-193.
8. *Андрій Хойнацький (1837-1888)*. Біобібліографічний нарис до 175-річчя від дня народження. Серія «Дослідники Волині. Дати і долі». Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/122/1/Hojnazkyj.pdf>
9. Аніщенко В., Падалка О. Культурологічний підхід у професійній підготовці вчителя. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2013. № 6. С. 103-107.

10. Бадражан А.Г. Релігійність особистості як основа духовно-морального розвитку молоді. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Психологія і педагогіка*. Вип.21. 20112. С. 4-11.
11. Баженов Л. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України*. Матеріали науково-практичної конференції. Рівне: Волинські обереги, 1994. С. 76-78.
12. Балл Г.О., Медінцев В.О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи. *Горизонти освіти*. 2011. № 3. С. 7–14.
13. Баляс І. А. Роль уніатського кліру у суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXV. С.46-49.
14. Баляс І. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства Волинської губернії на основі «Волынских епархиальных ведомостей». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2012. Вип. 9. С. 183-192.
15. Бармак М. В. *Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 — 1914)*. автореф. ... дис.канд.істор.наук. Київ, 1997. 27 с.
16. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 — 1914): розселення, господарське життя, міграції: моногр. Тернопіль: ТНПУ, 1999. 206 с.
17. Барсов Н. Народные училища в Юго-Западном крае. Санкт-Петербург, 1864. 126 с.
18. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. Санкт-Петербург, 1863. 96 с.
19. Бастун М.В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення. URL: https://lib.iitta.gov.ua/6594/1/Bastun_6.pdf

20. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: історіографія питання. *Історико-педагогічний альманах*. 2009. Т. 1. № 10. С. 15–28.
21. Березівська Л.Д, Понятійно-термінологічний апарат історії освіти як складника педагогічної науки крізь призму європейських вимірів: нові frontiри. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2021. С. 10-12.
22. Березівська Л.Д. Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри*. Київ: ДПНБ України ім. В.О.Сухомлинського, 2018. 32 с.
23. Березівська Л.Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за Радянської доби (1919-1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. С. 44–48.
24. Біла К.В. Церква та сільська громада: до питання взаємовідносин сільського православного духовенства з їх парафіями на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2021. Вип.31. С.5-15.
25. Бобровник Д.О. Дихотомія «глобальне-локальне» як основоположний концепт набуття міжнародної правосуб'єктності територіальною громадою. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип.2. С. 58-66.
26. Бовгиря А. Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.). *Український історичний журнал*. 2022. №2. С. 17-29.
27. Бовсунівська Н.М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Житомир, 2004. 186 с.

28. Бондар В. В., Присяжнюк Ю. П. Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал*. 2011. №2. С.199-202.
29. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Житомир: ЖДУ, 2004. 239 с.
30. Борейко Ю. Православна церква України на перетині суспільних наративів: конфлікт інтерпретацій. *Українське релігієзнавство*. №91. 2020. С.110-126.
31. Боярчук А.В. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Луцьк, 2019. 240 с.
32. Боярчук А. Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець ХVІІІ–перша половина ХІХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 87– 91.
33. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Житомир: ЖДУ, 2005. 183 с.
34. Бричок С.Б. Понятійно-термінологічний апарат як основа дослідження педагогічної персоналії. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2021. 72 с.
35. Бубер М. Я і ТИ. Шлях людини за хасидським вченням: моногр. Київ: Дух і Літера, 2012. 272 с.
36. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Чернівці, 2003. 220 с.
37. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: моногр. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

38. Буравський О. Конфесійна політика російського самодержавства на Правобережній Україні та Білорусі (кінець XVIII – початок XIX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2016. Вип.1., Ч.2., с. 15.
39. Быков Н. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство: очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории братства 1865–1910 гг. Санкт-Петербург: Тип. Киргибаума, 1910. 242 с.
40. Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством Государя Императора Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства: Историческая записка. 1865–1915 гг. Санкт-Петербург: Тип. Киргибаума, 1915. 424 с.
41. Варваринский Михаил, свящ. Из истории воссоединения униатов с Православною Церковию в конце XVIII века. *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. № 6. Ч. неоф. С. 161-169; № 7. Ч. неоф. С. 187-195.
42. Васильчук В. М. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII — поч. XX ст.): моногр. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2004.
43. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи*. Київ: Основи, 1998. С. 104-157.
44. Ведомости о количестве русских, немецких, чешских и частных учебных заведений. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДІАК). Ф. 268. Південне районне охоронне відділення. Спр. 111. 1888 р. 26 арк.
45. Ведомости по рапорту Волынского семинарского правления о учителях Волынской семинарии и о обучающихся в оной священноцерковнослужительских детях. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф.1., оп.11. спр. 700. 1799 р. 17 с.
46. Велика Волинь: історія освіти і культури: моногр. / Ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. 426 с.

47. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

48. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні: моногр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 516 с.

49. Верменич Я. Дихотомія "Центр-Периферія" в системі просторових структур глобалізованого світу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 182-184.

50. Вихрущ А.В. Періодизація розвитку дидактичних систем. *Медична освіта*. 2023. №2. С. 11-17.

51. Ведомость об ученицах Городищенскаго монастырскаго училища в 1871 н. р. *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. 1 жовт. (№ 19). Част. оф., с. 406-407

52. Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т., 5 кн. Т. III.: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви*. Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. Репринтне видання. Київ: Видавництво Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. 399 с.

53. Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип.6. 2002. С.121-132.

54. Волкова М.П. *Педагогіка*. К.: Видавничий центр „Академія, 2001. – 418 с.

55. *Волынские епархиальные ведомости*. 1893. №29-32, 35. Часть неофиц.

56. *Волынь: исторические судьбы Юго-Западного края*. Сост. П.Н.Батюшков. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888.

57. Воронкова В.Г. *Метафізичні виміри людського побуття (проблеми людини на зламі тисячоліть)*. – Запоріжжя, 2000. – 176 с.

58. Генсьорський В. «Волинські єпархіальні відомості» як джерело до вивчення історії міжконфесійних відносин на Волині. *Волинський благовісник*. 2018. №6. С. 77-90.
59. Голубнича Л.О. Педагогічна історіографія: теоретичні аспекти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2012. Вип.26. с.41-58.
60. Гончарук Ю. В. Педагогічна терміносистема: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. 2009. Впив. 99. Т. 112. С. 65–72.
61. Горбань Р. А. Персоналізм Ч. С. Бартніка: різноаспектний філософсько-релігійний дискурс буття особи. дис. ... докт. філос.наук. 09.00.11. Київ: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди, 2018. 504 с.
62. Горобець В.М. Нова соціальна історія. Енциклопедія історії України. У 12 т. Київ: В-во "Наукова думка", 2010. Т.7. 728 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nova_sotsialna
63. Грималюк О. М. Благодійність Православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст. дис. ... канд. істор.наук. 07.00.01. Рівне: РДГУ, 2018. 227 с.
64. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 — 1830-х рр. автореф. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.
65. Гудима А.Д. Харизма Арсена Річинського: моногр. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
66. Гулямов Б.С. Християнський гуманізм соціальної доктрини Константинопольського патріархату. дис. ... канд.богосл.наук. 09.00.14. Київ: НПУ ім.М.Драгоманова, 2021. 208 с.

67. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки: моногр. Київ: А.П.Н., 2002. 224 с.
68. Гупан Н. П. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні: моногр. Київ : [б. в.], 2000. 220 с.
69. Гупан Н.М. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*. 2013. № 4–5. С. 53–56.
70. Гупан Н.М. Про типові помилки у понятійно-термінологічному апараті дисертацій з історії педагогіки. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб.наук.пр. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2021. 72 с.
71. Гурський В.А., Присакар В.В. Педагогіка. Загальні основи педагогіки. Теорія освіти і навчання. У 2 кн. Кн.1. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. 218 с.
72. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Перезавантаження західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді(1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. (Серія «Історія»)*. 2021. Вип. 7/49. С. 54–71.
73. Давидюк Руслана. Пошуки формули порозуміння у волинському прикордонні (20-30-і роки ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія Історичні науки. 2022. Вип. 33. С. 16–22.
74. Давидюк Р. «Просвітянські хати» на Волині: особливості виникнення і діяльності (1931-1939 рр.). *Інноватика у вихованні*. 2024. Вип. 19. Т. 1. С. 32-42.
75. Давидюк Р., Мартинчук І. «Союз Українок» у Рівному (1926-1938 рр.): структура, громадська діяльність, відносини з владою. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 30. С.106-117.
76. Дейвіс Н. *Боже ігрище: Історія Польщі*: моногр. Пер. з англ. П.Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.

77. Дело Житомирского раввинского училища о визитации Житомирского раввинского училища инспектором казенных училищ Могилянским. ДАЖО. Ф.396. оп.1. спр. 24. 14 арк.

78. Дело Житомирского раввинского училища о годовом отчете за 1847 год. ДАЖО. Ф.396, оп.1, спр.314, 86 арк.

79. Дело Житомирского раввинского училища о годовом отчете за 1848 год. ДАЖО. Ф.396. оп.1. спр. 10. 44 арк.

80. Дело Житомирского раввинского училища о годовом отчете за 1853 г. ДАЖО. Ф.396. оп.1.спр.55. 22 арк.

81. Дело Житомирского раввинского училища. Краткие записки читанные на торжественных актах с 1847 года, т.е. с основания сего училища. ДАЖО. Ф. 396. Оп.1. спр.6. 101 арк.

82. Дело о зачислении чиновников в штат консистории. ДАЖО. Ф. 178. Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія. Оп. 6. Спр. 655. 199 арк.

83. Дело с запиской совета Волынского женского епархиального училища об устройстве училища в г. Кременце. 1891 г. ДАЖО. Ф.158. оп.1. спр.441. 49 арк.

84. Демков М.И. История русской педагогики. Ч.III. Новая русская педагогия. Москва: изд-во автора, 1909. 532 с.

85. Денисенко В. Духовна освіта в Україні Х–XVIII ст.: моногр. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2011. 518 с.

86. Денисюк В. І. Українсько-польські відносини на Волині в контексті національної політики російського уряду в 1795–1862 рр. дис. ... канд. істор.наук. 07.00.01. Чернівці, 2012. 246 с.

87. Державний архів Житомирської області. Ф. 178. Оп. 6. Спр. 67. 14 арк.

88. Державний архів Житомирської області. Ф.396, оп.1, спр.61, 92 арк.

89. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII — XIX ст.). дис. ... канд. істор.наук. 07.00.01. Тернопіль, 1999. 202 с.

90. Дічек Н.П. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія*. 2014. Вип. 2 (83). С. 67–75.
91. Доброчинська В., Ленартович О. Theukrainian-language educational literature ineducational sphere of Volhynia voivodeship (1921 – 1939). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 30. С.94-105.
92. Доброчинська В. Періодичні видання Волинської та Ровенської областей (1939–1941) як джерело до вивчення трансформації освіти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2020. № 51. С. 97–103.
93. Доброчинська В. Радянська освіта в освітньому просторі Рівненщини (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2021. № 2 (54). С. 96–105.
94. Доброчинська В. Радянська практика підготовки вчителів в Острозькому педагогічному училищі (1939–1941, 1944–1956). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки»*. 2020. №30.С. 36-41.
95. Доклад комитета о усовершенствовании духовных училищ и начертании правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего, с приложением именных высочайших указов по сему предмету последованных. Санкт-Петербург: Типография Священного Синода, 1808. 116 с.
96. Долгая Н.В. Різні підходи до визначення поняття «духовність» у наукових дослідженнях. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ ім. В.Н.Каразіна*. 2004. Вип. 12. С.66–72.
97. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті нашого народу: моногр. Берлін: РБ, 1940. 186 с.
98. Дрозд В. Арсеній Річинський – волинський церковний діяч. *Волинський благовісник*. 2013. №1. С.207-220.

99. Духовність. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
100. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Ред. Р.Кацнельсон. В 16 т. Т.5. СПб: Брокгауз и Ефрон, 1910. 960 с.
101. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій та ін. У 10 т. Т.1. Київ: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
102. Енциклопедія українознавства / Ред. В.Смолій та ін. У 2 кн. Кн.1. Мюнхен: Молоде життя, 1949. 368 с.
103. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.). *Шлях освіти*. 2000. №2. С.324-337.
104. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття). дис. ... канд. пед.наук. 13.00.01. Київ: Інститут педагогіки, 2002. 286 с.
105. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: моногр. Житомир: Полісся, 2006. 488 с.
106. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.): моногр. Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.
107. Житник В. К. Чехи України. *Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні*. Київ: НАН України, 1995. С.92-112.
108. Завгородня Тетяна. Персоналістичний напрям у вітчизняних історико – педагогічних дослідженнях. *Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти*. № 1 (Чернівці). 2010. С. 16-18.
109. Закон України «Про освіту». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>
110. Закон України «Про вищу освіту», 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
111. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

112. Заславський І. В. Волинські Чехи: маловідомі сторінки історії, чеські меншини за кордоном. *Вітчизна*. 1998. №9-10. С.149.
113. Зязюн І. А. Естетичні засади розвитку особистості. *Мистецтво у розвитку особистості: зб.наук.пр.* Чернівці : Зелена Буковина, 2006. С. 14—36.
114. Из чтений по догматическому богословию. О деле совершенного Иисусом Христом искупления рода человеческого. *Труды Киевской духовной академии*. 1886. Т.2. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. С.463-524.
115. Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии з 1885\6 учебный год. О граде Божиим. Блаженного Августина. *Труды Киевской духовной академии*. 1886. Т.2. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. С.431-462.
116. Исторический взгляд на участие женского пола в религиозно-нравственной и гражданской жизни Церкви Божией, с приложением истории Ярославского училища девиц духовнаго звания, составленнаго по случаю празднования в сем заведении двадцатипятилетнего юбилея 1 июня 1871 года. Ярославль: б.в., 1871. 186 с.
117. История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796- 1896 гг.). *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. № 8. Ч. неоф. С. 316.
118. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2019. Вип. 28. С. 45.
119. Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. №22. С. 31-51.

120. Іваненко О.А. Освітня діяльність німецьких колоністів на Волині у другій половині XIX ст. *Німці в історії Волині: зб.наук.пр.* Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. С. 102-112.

121. Ільченко О. Біографічний метод в історико-педагогічному дослідженні: сутність, принцип, специфіка. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2021. №77. С.61-66.

122. Ісаєвич Я.Д. Волинь, історичний регіон на північному заході України. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В.* Київ: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Volyn>

123. К чешскому вопросу на Волини. *Волинские епархиальные ведомости.* 1896. №3. С. 85-93.

124. Казмірчук О.А. Архієпископ Волинський і Житомирський Модест: його організаційна роль у налагодженні церковно-історичного краєзнавства на Волині наприкінці XIX – на початку XX століття. Науковий огляд. *XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція “ADVANCED TECHNOLOGIES OF SCIENCE AND EDUCATION”* URL: <http://intkonf.org/kazmirchuk-oa-arhiepiscope-volinskiy-i-zhitomirskiy-modest-yogo-organizatsiyna-rol-u-nalagodzhenni-tserkovno-istorichnogo-kraeznavstva-na-volini-naprikintsi-xix-na-pochatku-xx-stolitnya/>

125. Калакура О. Німецькі поселення в Україні: повернення до храму? *Діалог.* 2000. №. 1. С. 101 – 105.

126. Калакура Я.С. Українська історіографія : моногр. Київ: Генеза, 2004. 495с.

127. Карашевич Платон. Очерк истории Православной церкви на Волини. СПб.: б.и., 1855. 157 с.

128. Кассіерер Є. Людський світ простору і часу. *Філософська і соціологічна думка.* 1992. № 5. С. 3-12.

129. Клепко С. Інтеграція, мультикультуралізм, освіта як фактори надійного суспільства. Спроба моделювання громадянської освіти в Україні.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Серія «Політологія і етнологія». 1999. Вип.9. С. 256-260.

130. Клировые ведомости по Новоград-Волынскому уезду за 1868 г. ДАЖО. Ф.1. Волинська духовна консисторія. оп.73. спр.23, 430 арк.

131. Ковба Ж.М. Чеська еміграція на Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Львів, 1974. 212 с.

132. Козій О. І. Репресії польського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року. *Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність:* зб.наук.пр. Житомир : Волинь, 1998. С. 127—129.

133. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять: моногр. Київ : Фенікс, 2019. 347 с.

134. Колесник О. Благодійність православного духовенства у справі поширення жіночої освіти в Чернігівській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. *Сіверянський літопис.* 2011. №6. С.56-59.

135. Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан: моногр. Львів: Логос, 1999. 212 с.

136. Колодний А. М., Лобовика Б. О. Релігієзнавчий словник. Київ: Четверта хвиля, 1996.

137. Коляденко С. М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1085–1833 рр.). дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Київ: Інститут педагогіки АПН України, 1998. 145 с.

138. Коляденко С. М. *Кременецький ліцей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття:* моногр. Житомир : ЖДПУ, 2002. 124 с.

139. Кондратюк Р. Ю., Шевцова Л. С. Чеська культура на Волині. *Поліський дивосвіт:* зб.наук.пр. У 2 ч. Ч.І. Житомир: Полісся, 2000. С. 346-347.

140. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (ХІХ – поч. ХХ ст.): моногр. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 384 с.

141. Костюк М. П. Формування шкільної мережі в німецьких колоніях Волині. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*: зб.наук.пр. Житомир : Волинь, 1998. С. 146—148.
142. Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). автореф.дис. ... канд.іст.наук. 07.00.01. Львів, 1998. 22 с.
143. Костюк О. Ю. *Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.)*. дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Житомир: ЖДУ, 2007. 281 с.
144. Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст.: моногр. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009. 224 с.
145. Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. Кам’янець-Подільський: Рута, 2022. 584 с.
146. Кошель О., Ніколаєва Т. Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва. *Український історичний журнал*. 2021. №3. С.41-48.
147. Кошолоп О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету Україна*. 2012. № 5. С. 91-98.
148. Коялович М. Й. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. СПб.: б.и., 1873. 400 с.
149. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: моногр. Київ: Книга, 2005. 528 с.
150. Крижановська О.О. Вплив реформи 1861 р. на освіту селян України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України*. 2014. Вип.20. с. 231-246.
151. Крічкер О.Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці*

Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17.

152. Кукуруза А.В. Училищні з'їзди в Київській єпархії як засіб вирішення питань фінансування початкової духовної освіти. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2018. Вип. 51.С. 210-218.

153. Кулжинский И. Воспоминания о Волыни. Вестник Западной России. 1865. Кн.1-2. 26 с.

154. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60 роки XVIII ст.-1917р.). *Український історичний журнал.* 1990. №9. С.18-31.

155. Кун В. Происхождение волынских немцев. *Родина Волынь. Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины:* зб.наук.пр. Визентхайд; Житомир : Изд-во «Волынь», 1998. С. 12–19.

156. Курінна Т.М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України.* Вип.11. с.257-268.

157. Курляк І. Є. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). дис. ... докт.пед.наук. Київ, 2000. 473 с.

158. Лавріненко О.А. Методологічні основи психопедагогіки: методичні рекомендації. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, 2021. 80 с.

159. Лагодич М. Духовна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи. *Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки:* зб.наук.пр. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. С. 229–246.

160. Левитский К. Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Волынский и Житомирский. По поводу пятидесятилетнего юбилея в священном сане. *Волынские епархиальные ведомости.* 1899. №8. С.268.

161. Левитский К.И. Церковно-просветительская деятельность на Волыни. *Волынские епархиальные ведомости.* 1893. №23. Часть неоф. С.635-644.

162. Левченко І. М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр. дис. ... канд.пед.наук. 13.00.01. Запоріжжя, 2002. 203 с.

163. Левчук І. Духовно-просвітницька, соціально-меценатська діяльність провідних діячів православних братств Волині (другої половини ХІХ – початку ХХ століття) у становленні та збереженні духовно-моральних традицій виховання. *Інноватика у вихованні*. 2024. № 19. Т.2., С. 130-142.

164. Левчук І. Роль представників духовенства в просвітницькій та соціально-громадській діяльності волинського краю (ІІ половини ХІХ– початку ХХ століття). *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2024. № 1(12). С.196-204.

165. Левчук (Тимочко) І.Б. Теоретичний аналіз проблеми просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині (2 пол. ХІХ – початку ХХ ст.). *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. Вип.8 (51). 2014. С. 16-21.

166. Лелюх С. Р. Православна церква Волині як організатор початкової ланки шкільництва (ХІХ –початок ХХ століття). *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 14. С. 314–323.

167. Лелюх С. Р. Персоніфікація як основа біографічного методу в історико-педагогічній регіоналістиці: дихотомія проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 68–73.

168. Лелюх С.Р. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на волині у ХІХ – на початку ХХ століття. *Педагогічна наука і освіта ХХІ століття*. 2024. № 3. С. 278-291.

169. Лелюх С.Р. Духовна освіта в чеській та німецькій спільнотах Волині у ХІХ– на початку ХХ століття. *Інноватика у вихованні*. 2024. Вип. 20. С.198-210.

170. Лелюх С. Р. Аксиологічний підхід до вивчення історії православної педагогіки. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб.наук.пр. Київ: ДНПБ, 2020. С. 38.

171. Лелюх С. Р. Освітньо-просвітницька діяльність православних священників: до проблеми термінології. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб.наук.пр. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 55–57.

172. Лелюх С. Р. Біографії православних священників як джерело інформації для досліджень з історії педагогіки. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі*: зб.наук.пр. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 60.

173. Лелюх С. Р. Роль особистісного потенціалу протоієрея Андрія Хойнацького в розвитку просвітництва на Волині. *Роль особистості педагога в реформуванні української освіти в умовах війни: виклики, реалії та перспективи (до 80-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк та 75-річчя з дня народження С. Г. Карпенчук)*: зб.наук.пр. Рівне: РДГУ. 2024. 185 с. 95-98.

174. Лист Гайсинському міському голові (2 липня – 29 грудня 1910 р.). Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф.Д-286. оп. 1. Спр. 83. 212 арк.

175. Лісенко С.В. Навчально-виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2015. Вип.18. с.110-117.

176. Ліщук С. В. Навчальний процес у Волинській духовній семінарії (1796– 1825). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 19. С. 69–81.

177. Ліщук С.В. Джерела до вивчення історії Волинської духовної семінарії (1796-1825 рр.). *Архіви України*. 2014. Вип. 3(291). С. 170-179.

178. Лукашук В. С. Очерк жизни преосвященного Агафангела. *Волынские Епархиальные Ведомости*. 1876. № 8. Часть неоф. С. 194-197.

179. Лушак В.В. Суб'єкт-об'єктна дихотомія історичного джерела на прикладі книги Генрі Уоллеса «До світового миру». *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених*: зб.наук.пр. Київ: КНУ, 2021. С.63-66.

180. Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. Москва: Общественная польза, 1895. 54 с.
181. Малафійк І.В. Дидактика: навч. посібник. Київ: Наукова думка, 2005.
182. Маруняк Є. Регіональні особливості глобалізаційних процесів. *Вісник Національної Академії Наук України*. 2011. № 8. С. 26-27.
183. Материалы заседаний Совета инспекции народных училищ Юго-Западного края. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. 46 арк.
184. Мацап'як О. І. Духовність як чинник самовизначення людини в українському суспільстві. *Православ'я в Україні*. Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції. Київ: Київська православна богословська академія, 2015. Ч. 1. С.242-246
185. Машинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист. *Українська енциклопедистика*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 98–104.
186. Мелешенко А. Вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XIX століття. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Вип.1. 2016. С. 222-231.
187. Мелешенко А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. №2. С.94-97.
188. Мелешенко А.А. Хедер – єврейська початкова школа на Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Початкова школа*. Вип. 2/ (512). 2012. С. 53-54.
189. Менжулін В.І. Біографічний підхід у західній історико-філософській традиції: віхи становлення. автореф. дис. ... докт. філос.наук. 09.00.05. Київ, 2011. 34 с.
190. Метрические книги православные. ДАЖО. Ф.1. Волинська духовна консисторія. оп.78. спр.128.

191. Милуць В. З історії Волинської духовної семінарії. *Волинська духовна семінарія: до 20-річчя відродження: зб. матеріалів наук.-практ. конф. з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волин. духовн. Семінарії*: зб.наук.пр. Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. С. 111–141.

192. Міжнародна стандартна класифікація освіти. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, 1997. URL: https://wiki.donntu.edu.ua/view/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8

193. Моліс М. Тисячоліття Православія на Волині. Дубно: б.м.в., 1992. 149 с.

194. Мороз І. Внесок І. Крип'якевича в розвиток теоретичного джерелознавства та методики історичного дослідження. *Modern historical science: changes and development synergy of research studies*: зб.наук.пр. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2021. P. 72-100.

195. Н. П. О внутреннем состоянии базилианского ордена в XVIII веке. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1870. № 13. Ч. неоф. С. 453-461.

196. Надольська В. Религіозна жизнь чешских колонистов Вольнской губернии. *Україна – Чехія: історія та сьогодення*: зб.наук.пр. Одеса: ВМВ, 2013. С. 49–90.

197. Надольська В. Вплив політики русифікації на життєдіяльність етнічних меншин Волинської губернії (кінець XIX – початок XX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: зб.наук.пр. Рівне : РДГУ, 2006. С. 260–264.

198. Надольська В.В. Волинь як поліетнічний регіон. *Німці в історії Волині*: зб.наук.пр. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. 512 с.

199. Настольная книга по народному образованию. В 3 т. Сост. Г.А. Фальборк, Б.И. Чарнолуский. Т. II. СПб., 1901. 1538 с.
200. Недял А.А. Персоніфікація історико-педагогічного дослідження. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. №73. Т.1. с. 33-41.
201. Ніколаюк М.В. Аналіз форм, методів і змісту виховної роботи в школах німецьких поселень Волині другої половини XIX – початку XX ст. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7574/97/>
202. Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку XX ст.: моногр. Острог : Острозька академія, 1999. 160 с.
203. О Бачмановской церкви и ее принадлежностях. *Волынские епархиальные ведомости*. 1873. № 18. Часть неоф. С. 626-638.
204. О визитации Житомирского раввинского училища инспектором казенных училищ Могиланским. ДАЖО. Ф.396. оп.1. спр.24. 14 арк.
205. О выдаче и замене меламедам свидетельств. ДАЖО. Ф.71, оп.1., спр.1479, 69 арк.
206. О граде Божиим. Блаженного Августина. *Труды Киевской духовной академии*. 1886. Т.2. Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. С.431-462.
207. О количестве и состоянии учебных заведений по Волынской губернии за 1874 г. Из отчета волынского губернатора от 12 августа 1875 г. ЦДДАУК. Ф.442. оп.54. Спр.391. 96 арк.
208. *О состоянии сельских одноклассных училищ, церковно-приходских школ в Волынской губернии*. ЦДДАУК. Ф.442. 1796-1916. оп.1. спр. 158., 123 арк.
209. О усовершенствовании Духовных Училищ; о начертании правил для образования сих Училищ и составлении капитала на содержание Духовенства. С приложением штатов Духовных Академий, Семинарий, Уездных и приходских училищ. *Свод законов Российской империи*. Собрание 1. Т. XXX. 1808-1812. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 904 с.

210. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. Т. 1. Київ: Україна, 1993. 284 с.
211. Омельчук В. В. Духовно-освітні традиції Волинського краю. Навчальний посібник. Рівне : Знання, 2000. 110 с.
212. Омельчук В. В. Організаційно-методичні та змістові особливості Волинської духовної семінарії. *Рідна школа*. 2001. №4. С. 29-31.
213. Омельчук В.В. Розвиток освіти на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2002. 192 с.
214. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. 1.: Літери А-Б. Буенос-Айрес, 1957. 120 с.; Кн.2. Літери В-Г. Буенос-Айрес, 1958. 182 с.
215. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Книжка ХV. Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1966. 129 с.
216. Опря Б. Господарська діяльність православного парафіяльного духівництва в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 103.
217. От правления Волынского женскаго училища духовнаго ведомства. *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. №18. С.352-369.
218. От правления Житомирскаго духовнаго училища. *Волынские епархиальные ведомости*. №18. С.352-369.
219. Отчет Волынского епархиальнаго училищнаго совета о школах церковно-приходских и грамоты Волынской губернии за 1894\95 учебный год. *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. №17. С. 336-340.
220. Отчет о деятельности Луцкаго православнаго Крестовоздвиженскаго Братства за 1894-95 годы. *Волынские епархиальные ведомости*. №22. С. 840-844.
221. Отчет о приходе, расходе и остатках денежных сумм Попечительства о нуждающихся воспитанниках Кременецкаго духовнаго училища за 1895 год. *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. №4. С. 44-49.

222. Отчет о состоянии Волынского училища девиц духовного звания за 1871–1872 уч.г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1872. 1 декабря (№ 23). Част. Оф. С. 633-634.
223. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1885\6 учебный год. *Труды Киевской духовной академии*. 1887. Т.1. Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1887. С.157-178.
224. Отчет о церковнопарафиальных школах Волынской епархии за 1885-1886 уч.г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1887. № 11. Ч. оф. С. 305.
225. Отчет Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1895 год. *Волынские епархиальные ведомости*. № 30. С.648-654.
226. Офіційної народності теорія. Українська радянська енциклопедія / Ред.В.Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2019. 842 с.
227. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст. автореф.дис. ... канд. істор.наук. 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 19 с.
228. Памятная книжка Волынской губернии за 1914 год. Житомир, 1914. 145 с.
229. Панасенко Е., Кучков В. Историко-педагогічне дослідження: сутність, принципи та класифікація джерельної бази. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2019. №4 (96). С. 113-125.
230. Пашук І. Сендульський Аполлоній Дорофійович. *Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини*: зб.наук.пр. Рівне: Волинські обереги, 2005.
231. Певницкий В.Ф. О судьбах боголовской науки в нашем отечестве. *Труды Киевской духовной академии*. 1869. №11\12. С.139-219.
232. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Под ред. Н.А.Тройницкаго. т.VIII. Волынская губерния. СПб: Типография В.Мещерскаго, 1904. 312 с.

233. Петренко І. Вища освіта як соціальний інститут. *Дидаскал*. 2021. №22. С.35-39.
234. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.): моногр. Полтава: ПДПУ, 2008. 161 с.
235. Петренко О.Б. До питання упорядкування понятійно-термінологічної системи сучасної історико-педагогічної науки. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб.наук.пр. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2021. 72 с.
236. Петренко О.Б. Роль персоналії у реформуванні освіти: методологія проблеми. *Роль особистості у реформуванні української школи: від досвіду до інновацій (до 75-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк)*: зб.наук.пр. Рівне: РДГУ, 2019. С.8-13.
237. Пінчук М.П. Погодін Михайло Петрович. *Енциклопедія історії України*. У 10 т. / Ред. Смолій В. та ін. Т.8. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.
238. Побірченко Н.С. Періодизація педагогічно просвітницької діяльності українських Громад в контексті української педагогічної думки. *Педагогічні науки*. 2005. Вип. XXXX. С.27-32.
239. Подласий І.П. Педагогіка початкової школи: підручник. Київ: Наукова думка, 2010. 306 с.
240. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття): моногр. К.: ІПіЕНД, 2012. 432 с.
241. Поліщук Ю. Система освіти єврейської молоді у Волинській губернії (XIX – початок XX століття). *Євреї в Україні: історія, культура, традиції*: зб.наук.пр. К.: ІПіЕНД, 1996. С. 67–77.
242. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXXII. 1812-1815. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1135 с.

243. Положение об управлении школами церковно-приходскими и грамоты ведомства Православного Исповедания. *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. №10-11. С. 159-183.

244. Попик В.І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 122-136.

245. Послужной список архиепископа Агафангела. *Волынские Епархиальные Ведомости*. 1876. № 5. Часть неофициальная. С. 34-36.

246. Постанова КМУ «Про внесення змін до Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами» 2017.

247. Потапчук Л. Волинський літопис німців. *Волинь*. 1995. 15 серпня. С.5.

248. Потапчук Л., Комар В., Савчук О. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період. *Національні меншин Правобережної України: історія і сучасність*: зб.наук.пр. Луцьк: Волинь, 1998. С. 34-36.

249. Правила для воспитанников Волынской духовной семинарии. *Волынские епархиальные ведомости*. № 28. С.599-607.

250. Правила о церковно-приходских школах. 1884 г. Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. Т.ХІІІ. Царствование государя императора Александра ІІІ и Николая ІІ. СПб.: Типография «Общественная польза», 1898. С.372-374.

251. Правила о школьных библиотеках. *Волынские епархиальные ведомости*. №22. 1896. С. 387-395.

252. Предко О. І. Психологія релігії: підручник. Київ: Академвидав, 2008. 344 с.

253. Преосвященный Виталий (Грегулевич) в своих проповедях и журнальных очерках. *Волынские епархиальные ведомости*. 1906. № 31. Часть неофициальная. С. 1007-1014.

254. Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): моногр. Рівне: М.Дятлик, 2019. 688 с.

255. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. : моногр. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

256. Прищепа О. Польські школи в культурному довкіллі міських поселень Правобережної України наприкінці XVIII — початку XIX ст. *Meritum. Rocznik Kola Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*. 2013. Tom V. S. 170-184.

257. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. Санкт-Петербург: Изд-е Товарищества “Общественная Польза”, 1904. XLVIII+562 с.

258. Радзівілл О.А. Причини зростання соціальної ентропії і соціологічно-правові засоби його стримування. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія Економіка Право Політологія Туризм*. 2010. Т.2. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/3104>

259. Разрядный список воспитанников приготовительнаго, I, II и III классов Житомирскаго духовнаго училища, составленный на основании годовых отметок за сей 1895-96 учебный год. *Волинские епархиальные ведомости*. 1896. №18. С. 352-369.

260. Разрядный список учеников Волинской духовной семинарии за 1872–1873 у. г. *Волинские епархиальные ведомости*. 1873. 1 авг. (№ 15). Част. оф. С. 212-232.

261. Рафальський О. І. Джерела з історії та культури єврейського народу Правобережної України у фондах Державного архіву Житомирської області. *Євреї в Україні: історія і сучасність*: зб.наук.пр. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 49–52.

262. Реестр клировых ведомостей Новоград-Волинскаго уезда за 1858 г. ДАЖО. Ф.1. Волинська духовна консисторія. оп.73. спр.14, 415 арк.

263. Репетій С. Духовність як філософсько-антропологічна проблема в історії західної філософії епохи Середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип.42. С.140-145.
264. Рубльова Н.С. Духовні навчальні заклади. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Київ: Видавництво "Наукова думка", 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovni_navchalni_zaklady
265. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст. автореф. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Запоріжжя: ЗНУ, 2002. 20 с.
266. Рудницька Н. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 42–60.
267. Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX — на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 12. С. 41–45.
268. Рудницька Н.В. Вплив юдаїзму на освіту євреїв Волині у XIX ст. *Українська полоністика. Історико-філософські дослідження*. Вип.3-4. 2007. С. 34-42.
269. Рудницька Н.В. Житомирське рабинське училище – освітній заклад для підготовки вчителів єврейських шкіл та рабинів. *Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь»*. Вип. 59. 2019. С.29-36.
270. Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.
271. Русин Г.А. Волинь в історії Православного просвітництва (1900-1939 рр.): наукові розвідки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2021. Вип. 1 (100), С. 185-193.
272. Русин Г.А. Тенденції розвитку української етнопедагогіки на західноукраїнських землях. дис. ... докт.пед.наук. 13.00.01. Житомир: ЖДУ, 2021. 525 с.

273. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки: моногр. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

274. Савелюк Н.М. Релігійність як складова духовності особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Серія “Проблеми загальної та педагогічної психології”*. Т. XIII. Ч. 4. 2011. С. 318-325.

275. Сажок О. В. Новітня історіографія культурно-просвітницької діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9–10. С. 50–51.

276. Сажок О. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 21. С. 33–38.

277. Саннікова Т.В. Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики. дис. ... канд.пед.наук. 13.00.07. Київ: Інститут проблем виховання АПН України, 2007. 423 с.

278. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: моногр. Київ: Основи, 2001. 854 с.

279. Сведения о состоянии частных еврейских учебных заведений. ДАЖО, Ф.71. оп.1. спр.1502. 39 арк.

280. Свод законов Российской империи. Собрание 1. Т. XXX. 1808-1812. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 904 с.

281. Святненко А.В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. №3. С.170-176.

282. Сейко Н.А. Добročинність у сфері освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ століття). дис. ... докт.пед.наук. 13.00.05. Житомир: ЖДУ, 2008. 668 с.

283. Сейко Н.А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття). Київський учбовий округ. Моногр. Житомир: ЖДУ, 2006. 586 с.
284. Сейко Н. Духовна освіта на Волині у XIX – на початку XX століття у контексті теорії етноконфесійної дифузії. *Інноватика у вихованні*. 2024. № 19. Т.2., С. 60-75.
285. Сейко Н.А., Ситняківська С.М. Етнокультурні передумови становлення й розвитку духовної освіти на волині в XIX – на початку XX століття. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка Педагогічні науки*. 2024. Вип.18. С 7-15.
286. Сендульський А. Поучение в неделю 11-ю по Пятидесятнице. *Волынские епархиальные ведомости*. 1868. № 23. С. 707 – 709.
287. Сергійчук В. Німці в Україні. *Український світ*. 1993. №№ 1-2. С. 3-12.
288. Сисоєва С.О. Роль освіти в сучасному світі. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711946/1/rol-osv.sys.pdf.pdf>
289. Слово в пяток третьей недели великого поста. *Труды Киевской духовной академии*. 1886. Т.2. Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. С.111-118.
290. Сокол М. О. Історико-педагогічний аспект «поняття» у педагогічній науці. *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук*: зб.наук. пр. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. С. 83–86.
291. Сокол М.О. Періодизація понятійного апарату в історії розвитку педагогічної науки. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*. 2016. Вип.18. с. 114-122.
292. Сокол М. О. Система педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX– XX ст.). автореф. дис. ... докт.пед.наук. 13.00.01. Дрогобич, 2018. 40 с.
293. Список книг для библиотек церковно-приходських шкіл. *Волынские епархиальные ведомости*. 1896. №5. С.57-63.

294. Список чехов, живущих в селе Мирогоще Дубенского уезда, присоединившихся к Православной Церкви в августе 1871 года. *Волынские епархиальные ведомости*. 1871. № 18. С. 479.
295. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. Санкт-Петербург: Тип СПбТ, 1901. 234 с.
296. Степаненко Г. Культурно-світня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) *Проблеми історії України*. 2001. Вип. 14. С.215-227.
297. Степаненко Г.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX-XX ст.* 2007. Вип.13. С.184-196.
298. Стоколос Н. Г. *Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)*: моногр. Рівне : РІС КСУ., ППФ «Ліста – М», 2003. 480 с.
299. Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804-1905 рр. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01 Київ: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2015. 240 с.
300. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Київ, 2002. 188 с.
301. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем: моногр. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
302. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття. *Шлях освіти*. 2007. №4. С. 6–12.
303. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. Ч. 1. Харків : ОВС, 2002. С. 37 – 54.
304. Сухомлинська О.В. До питання про становлення української педагогічної термінології: історіографічний аспект. *Понятійно-*

термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи: зб.наук.пр. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2021. 72 с.

305. Сухомлинська О.В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Шлях освіти*. 2003. № 1. С. 39–43.

306. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. *Киевская старина*. 1882. Т.IV. №10. С.166-170.

307. Тацієнко В. Землекористування православного парафіяльного духовенства у ХІХ — на початку ХХ століття (на матеріалах Київської єпархії). *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 108–112.

308. Тейяр де Шарден П. Феномен людини. *Читанка з історії філософії*. Кн.6. Київ : Довіра, 1993. С. 159–165.

309. Теодорович І. Благодатність ієрархії У. А. П. Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви) / Ред. колег. П. Сохань та ін. Київ : Архангельський глас, 2009. 200 с.

310. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сёл. В церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. В 5 т. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1903.

311. Теодорович Н. Человек отовсюду окружен тайнами и загадками и есть сам для себя первая загадка. *Волыньские епархиальные ведомости*. 1885. № 17. С. 589 – 597.

312. Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1901. 521 с.

313. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание приходов и церквей Волынской губернии. *Волыньские епархиальные ведомости*. №15. С. 589-596.

314. Тимочко І. Б. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). дис. ... канд. пед.наук. 13.00.01. Рівне: РДГУ, 2011. 308 с.

315. Тимочко І.Б. Роль провідних діячів православних братств Волинської губернії у збереженні духовно-моральних традицій виховання. *Наукові записки Острозької академії. Серія Психологія і педагогіка.* 2012. Вип.21. С.160-179.

316. Титов Ф.И., протоиерей. Преобразование духовных академий в России в XIX веке. *Труды Киевской духовной академии.* 1906. №4. С.1-24.

317. Томпсон Е. Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів.* Луганськ: ЛНПУ, 2002. С. 94-98.

318. Торжество освящения новой церкви в чешском поселке Квасилове и двадцатилетний юбилей основания сего поселка. *Волинские епархиальные ведомости.* 1896. №6. С. 79-83.

319. Труды Волинского губернского статистического комитета на 1867 год. Выпуск первый. Отдел Исторический и Геолого-Геогностический. Житомир: Типография Шадова и Синкевича, 1867. 112 с.

320. Указ Волинской Духовной Консистории от 10 ноября 1800 г. за №4797. *Дело.* №12. 1800.

321. Українська біографістика : збірник наукових праць НАН України, ЦНБ ім. В.І. Вернадського / В.С. Чишко та ін. Київ : БМТ, 1996. Вип. 1. 220 с.

322. Українська педагогіка в персоналіях / О.Сухомлинська, Н.Дічек, Т.Самоплавська. У 2 кн. Київ: Либідь, 2005. Кн.1. 552 с. Кн.2. 486 с.

323. Усков В. Громадське та культурне життя чеських поселенців у Волинській губернії. *Чехи на Волині: історія та сучасність: зб.наук.пр.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 66-72.

324. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С.Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского (8 декабря 1828г.). *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. II. Т. III. СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С.1103-1112.

325. Устав учебных заведений, подведомственных университетам. 1804 г. СПб: [б.и.], 1804.
326. Фотинский О. А. Очерк истории Волынского женского духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864-1914). Житомир : Электр. тип. насл. М. Дененмара, 1914. 194 с.
327. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі: моногр. Київ: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 160 с.
328. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж: моногр. Київ: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. 296 с.
329. Хитровська Ю. Правовий статус та моральний стан православного духовенства Правобережної України в другій половині XIX ст. *Сторінки історії*. 2017. Вип. 43. С. 36.
330. Хитровська Ю.В. Громадська думка щодо становища РПЦ та вплив православного духовенства на населення Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. (крізь призму православної преси). *Сторінки історії*. 2017. Вип. 45. С. 19-28.
331. Хитровська Ю.В. Організаційно-правове становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2010_30/Hutrovska.pdf
332. Хміль В.В. Ентропійний «вірус» демократії. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2012. Вип. 1. С. 73–79.
333. Хойнацкий А. Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Воыно-Почаевский в двух частях. Репринт.вид. Житомир : Житомир-РИКО-ПРЕС-РЕКЛАМА, 1997. 494 с.
334. Целякова О.М. Духовність як цілісний феномен: проблеми концептуалізації в контексті соціально-філософського пізнання. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2008. Вип.33. с. 65-74.
335. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. ф.127. оп.998. спр.5. 18 арк.

336. Циркуляры по Волынской губернии. ЦДІАУК. Ф.707. Оп.296. Спр. 68\1. 263 арк.
337. Черняховский Е. О штундизме. *Волынские епархиальные ведомости*. 1890. № 28. Ч. неоф. С. 926-943.
338. Чехи на Волині: історія та сучасність: зб.наук.пр. / Ред. О.Березюк та ін. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 176 с.
339. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. СПб., 1877. Т. VII. 606 с.
340. Шаровая ведомость об успехах учеников Житомирского раввинского училища по предметам еврейской грамматики и научения на немецком языке священных писаний. ДАЖО. Ф.396. оп.1. спр. 10. арк.7-11.
341. Шахрай Т. Теоретичні основи культурного розвитку особистості майбутнього педагога. *Культурологічна складова професійного розвитку педагога*: зб.наук.пр. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. С. 18-29.
342. Шевель А. Реалізація антиентропійної функції культури в Неплюєвському братстві. *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2019. Вип. 3(44). – С. 17-22.
343. Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія та сучасність*: зб.наук.пр. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 39-45.
344. Шпиталенко Г. Чеська освіта на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія*. Вип. 6. 2002. С. 43–50.
345. Шпиталенко Г.А. *Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (др.пол.XIX – поч.XX ст.)*. дис. ... канд.істор.наук. 07.00.01. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет імені В.Стефаника, 2003. 227 с.
346. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 78–82.

347. Шульга С.А. Порівняльна характеристика німецької та чеської колонізації на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Німці в історії Волині: зб.наук.пр.* Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. С.41-51.

348. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Українознавство.* 2005. Вип. № 5. С. 10-14.

349. Ярушак М.І. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу виховання дитини в українській родині. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школах.* URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2013/30/67.pdf>

350. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. (Bild-und Teztband). Würzburg : Adam Kraft Verlag, 1994. 99 p.

351. Grzebien L. Szkoły jezuickie w Winnice. *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: зб.наук.пр.* Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 25–48.

352. Hoffman J. Księga wizyt generalnich szkoły o.o. Pijarów w Dąbrowicy z lat 1782–1804. *Rocznik Wołyński.* T. III. 1934. S. 261–296.

353. Kierkegaard S. Furcht und Zittern. *Philosophisch-theologische Schriften.* Köln, 1956. Bd.2. S.179-326.

354. Kołbuk W. Duchowieństwo unickie w królestwie Polskim 1835–1875. LublinЖ KUL, 1992. 686 s.

355. Leliukh S. R. Women's diocesan schools in the system of religious education in Volyn (1864-1917). *Гірська школа українських Карпат.* №30. 2024. С. 116-123.

356. Levchuk I. Methodologica apparatus and theoretical analysis of the problem of studying the spiritual and educational, social and charitable, and public activities of orthodox brotherhoods in Volyn in the second half of the 19th-at the beginning ofthe 20th century. *Педагогічна наука і освіта XXI століття.* 2024. № 3. С.105-114.

357. Leliukh S. R. Christian humanism in the theory and practice of the educational activity of orthodox priests in Volyn (XIX - early XX centuries).

International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 2022. (4(36)). P. 1–5.

358. Lovering J. Theory led by policy. *International Journal of Urban and Regional Research*. 1999. № 23/2. P. 380.

359. Meleshchenko A. The finest of Jewish elementary schools of the second half of the XIX-beginning of XX century in Volyn. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Педагогіка. Соціальна робота*. 2018. № 1 (42). С. 141-144.

360. Rokeach M. The nature of human values. New York : Free Press, 1973. 438 p.

361. Roleder E.I. Faith Under Four Flags – a Personal Diary of Russia's Germans. Los-Angeles, 1978. 187 с.

362. Seiko N. Charity as a spiritual and moral factor in the establishment and operation of jewish schools in Volhynia in the nineteenth century. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2024. Вип. 4 (119). С. 5-13.

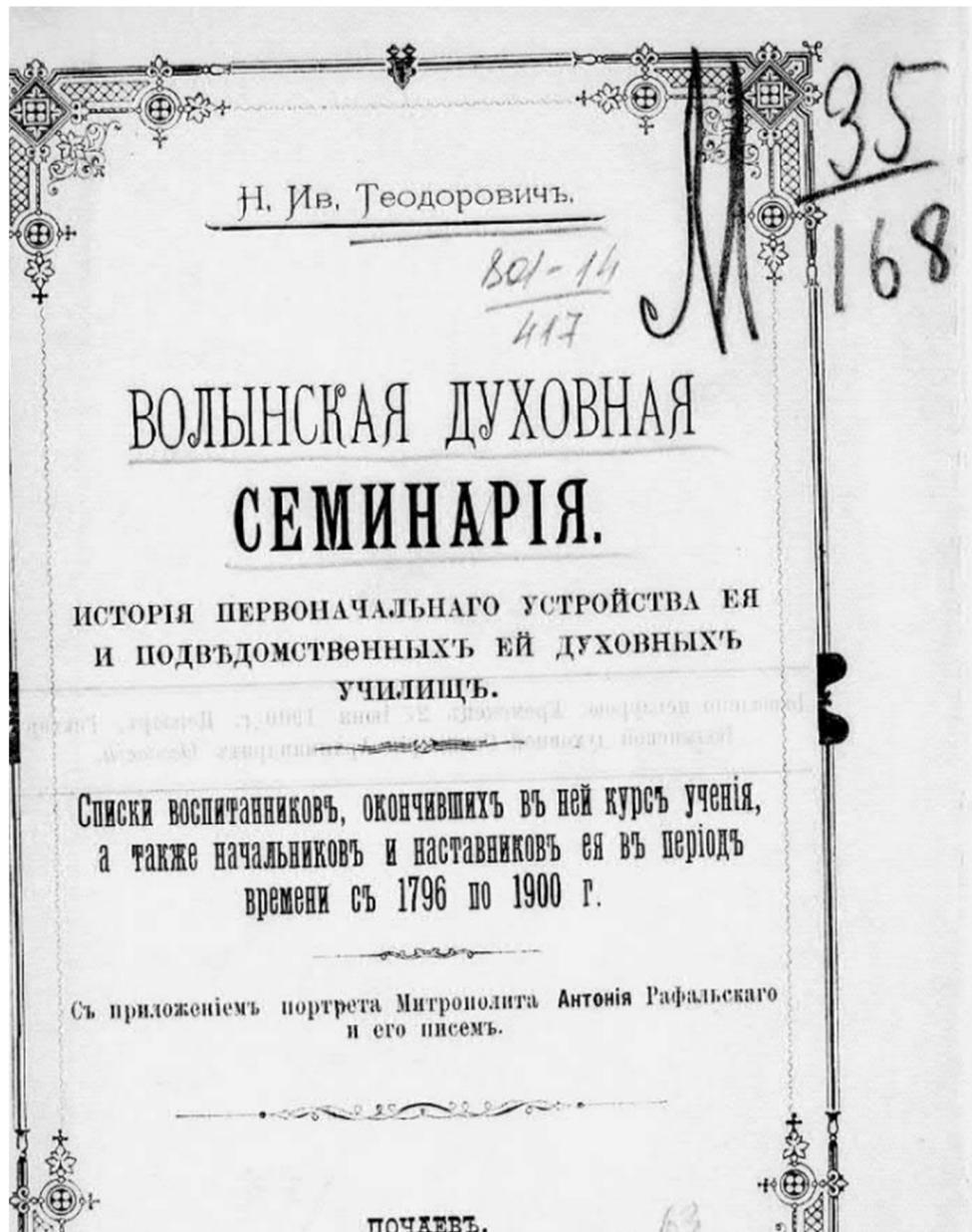
363. Sorokin Pitirim A. Society, culture, and personality: their structure and dynamics. A system of general sociology. Cooper square publishers, inc. New York, 1962. URL: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=94476772>

364. Brezinka W. Metatheorie der Erziehung. Eine Einführung in die Grundlagen der Erziehungswissenschaft, der Philosophie der Erziehung und der Praktischen Pädagogik. Verlag: Ernst Reinhardt Verlag, 1978, 348 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Титульна сторінка книги Миколи Теодоровича «Волинська духовна семінарія» (Почаїв, 1901)

Додаток Б

Відомості про учнів Волинської духовної семінарії за 1800 р.

Вѣдомость
 Съ обучающихся въ Волинской Семинаріи, Волинской Епар-
 хіи Служебно и Церковнослужительскихъ дѣтяхъ съ по-
 назаніемъ: кто именно, сколько пому отъ роду лѣтъ, съ побо-
 раго времени въ оной Семинаріи обучаются, чему обучены и
 чему нынѣ обучаются, какого помята и способности, на
 чемъ что содержаніи, при томъ что года, мѣсяца и по чему
 вышлѣ 1799го съ Января по Января же мѣсяца 1800го года.

Студенты Богословіи.

Кто именно и изъ какихъ канонъ?	Въ какомъ мѣсяцѣ отъ роду въ школу?	Въ какомъ о-бразѣ о-бразованія въ школу?	Въ какомъ году обученъ?	Какого мѣсяца обученъ?									
Александръ Моравецкій Губерній Волинской, Покѣта Заславскаго, села Межедовки сынъ Священнической	22.	1796	Сентябрь	12.	ф	б	помятенъ	На своемъ образованіи					
Андрей Черняховскій уво. съ неканоническаго изъ Киевской Епархіи въ Волинскую, сына Діаконовскій	22.	1796	Май	6.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Афанасій Самлевскій Губерній Волинской, Покѣта Новград-Волинскаго, мѣстечка Любаря, сынъ Священнической	22.	1797	Сентябрь	17.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Венедиктъ Малеванскій Губерній Волинской, Покѣта Ковельскаго, села Городища, сынъ Гроднопольскій	21.	1796	Сентябрь	10.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Григорій Варжанскій Губерній Волинской, Покѣта Заславскаго, мѣстечка Грищева, сынъ Священнической	21.	1796	Октябрь	21.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Мавренцій Клоповскій Губерній Волинской, Покѣта Ровенскаго, села Козмина сынъ Священнической	22.	1796	Октябрь	25.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Марко Варжанскій Губерній Волинской, Покѣта Заславскаго, мѣстечка Грищева, сынъ Священнической	20.	1796	Октябрь	24.	ф	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Михайло Остаповскій Губерній Волинской, Покѣта Новград-Волинскаго, села Гульскаго, сынъ Священнической	22.	1796	Сентябрь	26.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					
Трифонъ Левинскій Губерній Волинской, Покѣта Новград-Волинскаго, села Фуровки, сынъ Священнической	22.	1796	Сентябрь	6.	н	о	помятенъ	На своемъ образованіи					

къ сен

Студенты богословия.

Кто именно и из каких мест?	Время отъезда	Ученый ступень	Ученый предмет	Кто на науку посылает?	Кто на науку посылает?	Кто на науку посылает?
Яковъ Куршикий, Губернскій волостной, Польша Ровенскаго, села Жева, сынъ Священническій — 18.	1796. Мая 10.	Философскій	Богословств	Полна	Содержанскій	На своемъ
Стефанъ Латинскій, Губернскій волостной, Польша Острогскаго, села Крича, сынъ Протопопскій — 21.	1796. Мая 12.	Философскій	Богословств	Полна	Содержанскій	На своемъ

Префектъ, Острогской Богословской школы и Селъчарскій Префектъ, Острогской Богословской школы Церковн Протопопскій Соавтъ Стрелецкій.

Студенты философии.

Кто именно и из каких мест?	Время отъезда	Ученый ступень	Ученый предмет	Кто на науку посылает?	Кто на науку посылает?	Кто на науку посылает?
Адрианъ Керша, Губернскій Волынской волостной Старокопстантиновскаго, села Шитовни, сынъ Священническій — 19.	1799. Октября 15.	Ф	Средствъ по полнотѣ	Ф	Содержанскій	На своемъ содержанскій
Антонъ Завалевиъ, Губернскій Волынской волостной Заславскаго, мѣстеч. Полонного, сынъ Священническій — 20.	1796. Октября 24.	и	Полна	и	Содержанскій	На своемъ со-
Августинъ Шуровскій, Губернскій Волынской волостной Старокопстантиновскаго, села Завой, сынъ Священническій — 20.	1796. Октября 5.	и	Средствъ по полнотѣ	и	Содержанскій	На своемъ со-
Василь Билиъ, Губернскій Волынской волостной Заславскаго, села Мудоль, сынъ Священническій — 20.	1796. Октября 10.	и	Полна	и	Содержанскій	На своемъ со-
Данила Антоновичъ, Губернскій Волынской волостной Ровенскаго, села Качева, сынъ Священническій — 19.	1796. Мая 22.	и	Полна	и	Содержанскій	На своемъ со-
Данила Жуковичъ, Губернскій Волынской волостной Острогскаго, села Вава, сынъ Священническій — 20.	1797. Октября 14.	и	Полна	и	Содержанскій	На своемъ со-
Иванъ Кляжнскій, Губернскій Волынской волостной Острогскаго, села Здолбицы, сынъ Протопопскій — 18.	1796. Мая 12.	и	Полна	и	Содержанскій	На своемъ со-
Иванъ Станкевичъ, Губернскій Волынской волостной Заславскаго, села Сивитиновни, сынъ Священническій — 20.	1796. Октября 26.	и	Средствъ по полнотѣ	и	Содержанскій	На своемъ со-
Леонтийъ Давидовичъ, Губернскій Волынской волостной Житомирскаго, села Бурновець, сынъ Священническій — 18.	1796. Мая 29.	и	Средствъ по полнотѣ	и	Содержанскій	На своемъ со-

Додаток В

Список ректорів (смотрителів) духовних училищ Волинської губернії у ХІХ столітті (до 1896 р.)

<i>Назва духовного училища</i>	<i>Ректор (смотритель)</i>	<i>Термін знаходження на посаді ректора</i>	<i>Освіта, яку отримав</i>	<i>Примітка</i>
Острозьке, з 1833 року – Кременецьке повітово-парафіяльне духовне училище	Протоієрей Кипріан Іванович Суковський	1817-1832 рр.	Випускник Волинської духовної семінарії і Київської духовної академії	За його терміну ректорства училище було переведене до м. Аннопіль, але називалося й далі Острозьким
	Павло Максимович Вінницький	1835-1854 рр.	Закінчив Новгород-Сіверське духовне училище, потім Волинську духовну семінарію (в 1801 р.), а згодом – Київську духовну академію (закінчив у 1835 р.).	За його керівництва училище було переведене з м. Аннополя до м. Кременця (1838 р.)
	Ієромонах Гімнасій (Григорій Воскобойников)	1854-1855 рр.	Закінчив Київську духовну академію в 1849 р.	
	Дмитрій Степанович Гуглинський	1855-1866 рр.	Закінчив Полтавську духовну семінарію (у 1851 р.) і Київську духовну академію (в 1855 р.)	Після завершення перебування на посаді ректора був призначений до Урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського
	Семен Лукич Громачевський	1866-1873 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Перед призначенням на посаду ректора працював вчителем Полтавської духовної семінарії, а потім - Волинської
	Олександр Васильович Яновський	1874-1883 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і	Після 1883 р. призначений був до Кишинівської

			Сибірську духовну академію	духовної семінарії, ректором
	Йосип Іванович Пігулевський	1883-1888 рр.	Закінчив Слуцьке духовне училище і Мінську духовну семінарію, а потім – Київську духовну семінарію	
	Микола Васильович Стемпковський	1888-1891 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Перед призначенням в Кременець служив помічником інспектора в Тифліській духовній семінарії, згодом – вчителем у Подільській духовній семінарії та Житомирському духовному училищі
	Семен Єгорович Чельцов	1891-1896 рр.	Закінчив Рязанську духовну семінарію і Сибірську духовну академію	Після 1896 р. став ректором Клеванського духовного училища
	Олексій Миколайович Суворов	1896 – 1901 рр.	Закінчив Вітебську духовну семінарію і Київську духовну академію	Служив ректором Клеванського й Мелецького духовних училищ
Дерманське (з 1877 р. Клеванське) духовне училище	Яков Іванович Ендржієвич	1833 р.	Закінчив Волинську духовну семінарію	
	Венедикт Фомич Омелянський	1833-1839 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Працював вчителем у Волинській духовній семінарії
	Павло Іванович Гвоздіковський	1839-1843 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Після цього став ректором Білостоцького духовного училища

	Яків Матвійович Деліцин	1843-1852 рр.	Навчався в Нижегородській духовній семінарії і Київській духовній академії	
	Микола Петрович Уводський	1852-1861 рр.	Навчався у Володимирській духовній семінарії і Київській духовній академії	Після 1861 р. служив інспектором Волинської духовної семінарії
	Олександр Антонович Хотовицький	1861-1871 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Після 1871 р. служив ректором Волинської духовної семінарії
	Михайло Михайлович Лотоцький	1872-1873 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	Після 1872 р. перейшов на посаду викладача Волинської духовної семінарії, згодом – Подільської духовної семінарії
	Євген Петрович Зверев	1873-1878 рр.	Навчався в Київській духовній академії	Під його керівництвом відбувся перехід духовного училища до м.Клевані
	Аркадій Костянтинович Карпінський	1879-1889 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Московську духовну академію	Згодом призначений єпископом Балахнінським Нижньгородської єпархії
	Олексій Миколайович Суворов	1889 р.	Закінчив Вітебську духовну семінарію і Київську духовну академію	Служив ректором Кременецького й Мелецького духовних училищ
	Семен Єгорович Чельцов	1896 р.	Закінчив Рязанську духовну семінарію і Сибірську духовну академію	

Мелецьке духовне училище (парафіяльне й повітове)	Ієромонах Сильвестр Бельський	1833-1839 рр.	Навчався в Тороканському василянському монастирі, потім в Імператорському Віленському університеті	
	Ієромонах Маркіян Кондратович	1839-1843 рр.	Навчався в Імператорському Віленському університеті	До 1839 р. служив вчителем грецької мови в Кобринському духовному повітовому училищі, Борунському повітовому духовному училищі
	Ієромонах Пімен (Павло Троєпольський)	1844-1850 рр.	Закінчив Орловську духовну семінарію і Київську духовну академію	
	Ієромонах Гімнасій (Григорій Воскобойников)	1850-1854 рр.	Закінчив Київську духовну академію в 1849 р.	Після 1854 р. був переведений на посаду ректора Кременецького духовного училища
	Ієромонах Нафанаїл (Микола Тучинський)	1854-1860 рр.	Закінчив Катеринославську духовну семінарію і Київську духовну академію	До переведення в Мелець служив учителем в Катеринославській духовній семінарії
	Леонід Миколайович Омелянський	1860-1865 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Після 1865 р. став директором Житомирської чоловічої гімназії
	Захарій Йосипович Сольський	1865-1872 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	
	Іван Іванович Оболенський	1872-1878 рр.	Закінчив Київську духовну академію	
	Олексій Миколайович Суворов	1889 р.	Закінчив Вітебську духовну семінарію і	Служив ректором Кременецького й

			Київську духовну академію	Дерманського духовних училищ
	Павло Йосипович Лук'янович	1889-1894 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	
Білостоцьке духовне училище (повітове й парафіяльне), з 1864 р. – Житомирське	Павло Іванович Гвоздіковський	1843-1847 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	
	Василь Парвицький	1847-1849 рр.	Закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію	
	Василь Стахієвич Княжицький	1849-1856 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	Після 1869 р. був призначений членом Волинської консисторії
	Захарій Йосипович Сольський	1856-1864 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	
	Василь Стахієвич Княжицький	1864-1869 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	Після 1869 р. був призначений членом Волинської консисторії
	Протоієрей Адріан Романович Пурієвич	1869-1884 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	До цього викладав математику, фізику і грецьку мову в Волинській духовній семінарії
	Микола Миколайович Трипольський	1884-1887 рр.	Закінчив Київську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	

	Михайло Іванович Щеглов	1887-1891 рр.	Закінчив Тульську духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію	Після цього служив ректором Подільської духовної семінарії
	Священник Іван Ілліч Тихомиров	1891-1892 рр.	Закінчив Володимирську духовну семінарію і Московську духовну академію	
Загаєцьке духовне училище (функціонувало до 1853 р.)	Ієромонах Макарій	181-1823 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Він відкрив і організував це духовне училище
	Іван Миколайович Живилло-Трушлевич	1823-1827 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	
	Іван Миколайович Кондрацький	1827-1832 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Після закриття училища перейшов на службу священником в Кременецький повіт
	Ієромонах Сергій (Симеон Павловський)	1832-1843 рр. Потім повторно 1846-1851 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Служив ректором до офіційного закриття духовного училища
	Ієромонах Пімен (Павло Троєпольський)	1843-1844 рр.	Закінчив Орловську духовну семінарію і Київську духовну академію	
	Михайло Бречкевич	1844-1845 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	
	Дмитро Єльчуков	1845 р.	Немає даних	
	Стефан Павлович Карпович	1846-1851 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Після цього був переведений на посаду інспектора Кременецького духовного училища
Ковельське парафіяльне училище (функціонувало у 1818-1843 рр.)	Протоієрей Венедикт Малеванський	1818-1831 рр.	Немає даних	
	Іван Іванович Концевич	1835-1843 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	

Клинецьке парафіяльне духовне училище (функціонувало у 1818-1854 рр.)	Фадей Мацкевич	1818-1820 рр.	Немає даних	
	Афанасій Суцевський	1820-1827 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	
	Іван Миколайович Живилло-Трушлевич	1827-1840 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Перед цим служив ректором Загаєцького парафіяльного духовного училища
	Феодор Йосипович Петровський	1840-1851 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Служив в Острозькому й Кременецькому духовних училищах учителем
	Матвій Якович Левицький	1851-1854 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію	Після закриття училища служив учителем Дерманського духовного училища
Бердичівське духовне училище (функціонувало з 1819 по 1845 р.)	Благочинний Петро Дунін-Борковський	1819-1822 рр.	Немає даних	
	Григорій Якович Кушпетовський	1823 р.	Закінчив Волинську духовну семінарію	
	Протоієрей Феофіл Маркович Новицький	1823-1828 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	Після цього переведений у Варшаву настоятелем грецької церкви
	Протоієрей Сильвестр Іванович Липський	1828-1845 рр.	Закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію	

[Джерело: розроблено авторкою]

Додаток Г
Відомості про Острозьку духовну семінарію 1800 р.

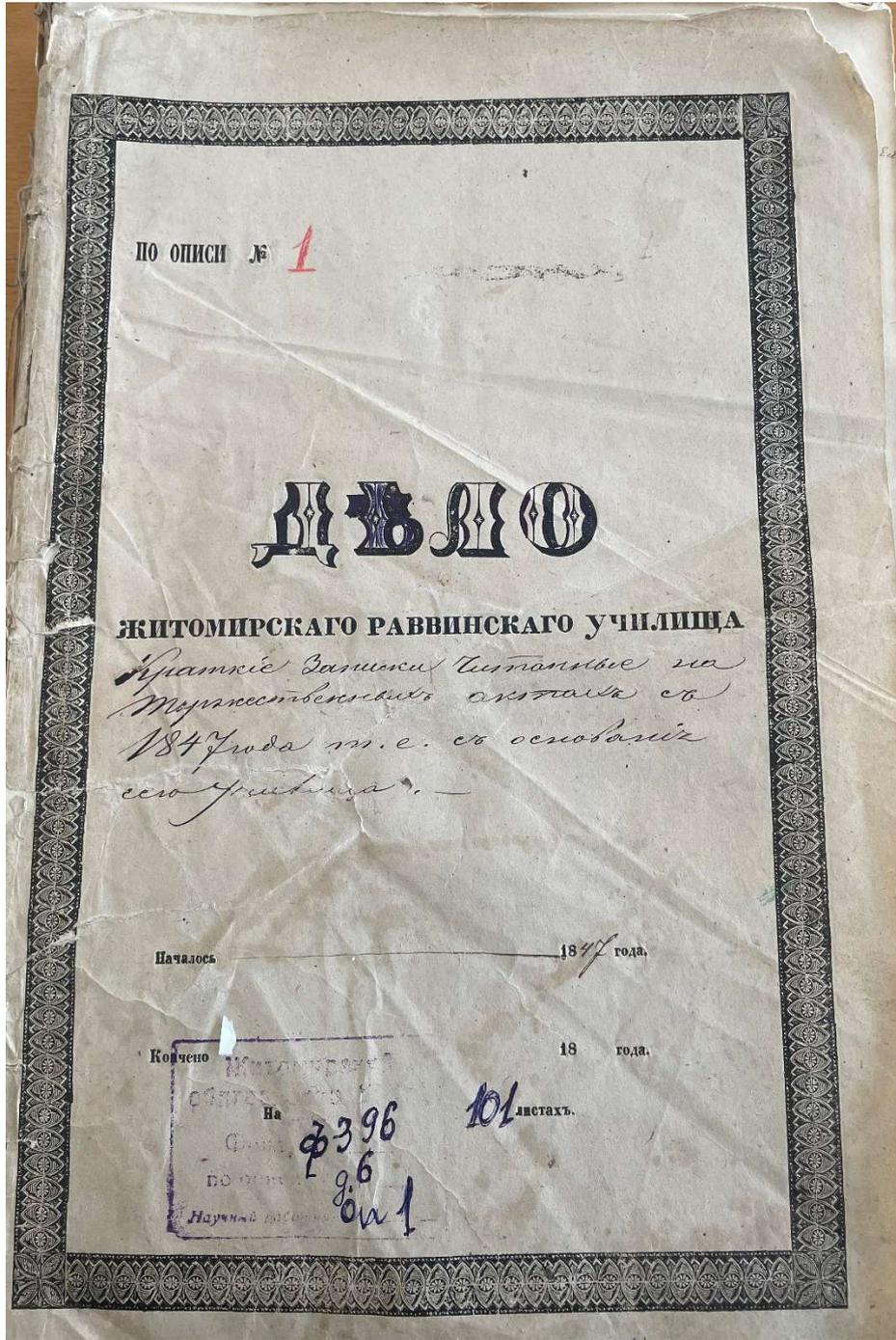
ЭКСПЕРСКИЕ.

Споздно въ 1799 году съ Января мѣсяца въ Волынской Семинаріи Волынской и другихъ Епархій Священно и Церковнослужительскихъ, такожь разночинческихъ дѣтей въ обученіи было выдѣло и на лицо нынѣ находится ученикъ 1800 года Января 1го дня.

Волынской Епархій Священно и Церковнослужительскихъ дѣтей	300
Изъ тѣхъ самихъ Священно и Церковнослужительскихъ дѣтей на казенномъ содержаніи	16.
Выдѣвшихъ	2.
Другихъ Епархій противъ Волынской Священно и Церковнослужительскихъ дѣтей	4.
Да особо разночинческихъ	7.
А всѣхъ въ Семинаріи Волынской Священно и Церковнослужительскихъ дѣтей Волынской и другихъ Епархій такожь разночинческихъ на лицо	309.

Въ селу Иностранту подписался Семинаріи Пресвитеръ Богословъ и Философіи Учитель, Острогожской Воскресенской Соборной Церкви Протоіерей Іоакимъ Стрелецкій.

Додаток Д
Архівна справа про діяльність Житомирського рабинського училища за
1847 р.

Додаток Е

Додаток Е								
Релігійний склад основних мовних груп Волинської губернії за переписом 1897 року								
Рідна мова	Чисельність	Православних, %	Старообрядців, %	Римокатоликів, %	Протестантів, %	Юдеїв, %	Мусульман, %	Інших віросповідань, %
українська	2 095 537	94,82	0,01	5,05	0,08	0,03	0,01	
єврейська	394 774	0,03		0,01	0,01	99,95		
польська	184 161	0,79		97,72	1,48	0,01		
німецька	171 331	0,33	0,02	0,89	98,72	0,04		
російська	104 889	89,89	7,59	1,65	0,2	0,57	0,09	0,01
чеська	27 670	66,22		28,6	5,15	0,01		0,02
татарська	3 817	3,01		0,05		3,2	93,53	0,21
білоруська	3 794	74,77	2,87	22,3	0,03	0,03		
інша	3 509	42,22	0,14	9,66	6,18	1,04	30,2	7,56

[Джерело: розроблено авторкою за: [232]]

Додаток К Карта Волині XIX століття

Составилъ и издалъ въ С.-Петербургѣ, въ Типографіи Императорскаго Училища Правовѣдѣнія, 1820 года.

Wykonano przez H. Fiedlerowicza, w Petersburgu, 1820 roku.

Додаток Л

**Перелік підручників і посібників для церковнопарафіяльних шкіл
Волині кінця XIX століття [за: 251, с. 387-395]**

1. Для вивчення Закону Божого: «Настанова в Законі Божому» протоієрея Петра Смірнова;
2. Для вивчення церковнослов'янської мови: в перший рік навчання, тобто для молодшої групи «Навчання церковнослов'янській грамоті» Ільмінського; для другого року навчання, тобто для старшої групи – «Часослов навчальний» і «Псалтир»;
3. Для вивчення російської мови: для молодшої групи «Книга для читання і письмових робіт з російської мови»; для старшої групи «Історичні читання з книг Старого Заповіту»; понад те, у вигляді посібника при навчанні грамоти з користю. можна використовувати «Зошити слів і фраз для перших вправ в російському читанні і для звукового диктування»;
4. Для рахунку і правопису: для дітей підручники не видавалися.

Додаток М

Відомості про підручники для церковнопарафіяльних шкіл у
1897/1898 н.р.

Приложение III, из § 27-му.

ВѢДОМОСТЬ
о казенныхъ учебникахъ, испрашиваемыхъ для церковныхъ школъ такого-то уѣзда на 1897/98 учебный годъ.

Наименованіе школь.	Школьная сумма на покупку книгъ и учеб- ныхъ пособій.		Число уча- щихся.				Наставленіе въ Законѣ Бож. Прот. П. Смирнова.		Обученіе д- славянской грамотѣ Иль- менскаго П.	Часословъ учебный.		Псалтырь учебная.		Книга для учебн. По- лона годъ Г.		Историческ. чтенія изъ книгъ Бож. Завѣта.		Ночный обл- ходъ.		Примѣчаніе.	
	Р.	К.	Въ младшей групѣ.	Въ старшей групѣ.	Всѣхъ.	Имѣет. я.	Испра- шивается.	Имѣет. я.		Испра- шивается.	Имѣет. я.	Испра- шивается.	Имѣет. я.	Испра- шивается.	Имѣет. я.	Испра- шивается.	Имѣет. я.	Испра- шивается.	Имѣет. я.		Испра- шивается.
I Благочин. округъ. Ц.-приходъ въ с. № . . .	8	50	27	20	47	16	8	6	8	10	—	8	2	12	2	4	6	10	6	Пѣнію по но- тамъ не обуча- ются и т. п.	
2 . . . тоже въ с. № . . .	—	16	18	—	34	6	11	5	3	2	7	9	—	3	1	—	—	—	—		
3 Грамоты въ д. № . . .	5	30	19	—	19	4	6	8	—	4	5	3	4	10	—	—	9	6	5		
4 Грамоты въ с. № . . . и т. д.	—	60	20	13	33	12	5	4	6	4	3	3	4	—	—	—	7	—	7		
Итого . . .																					

Додаток Н

Орест Фотинський – викладач Волинської духовної семінарії

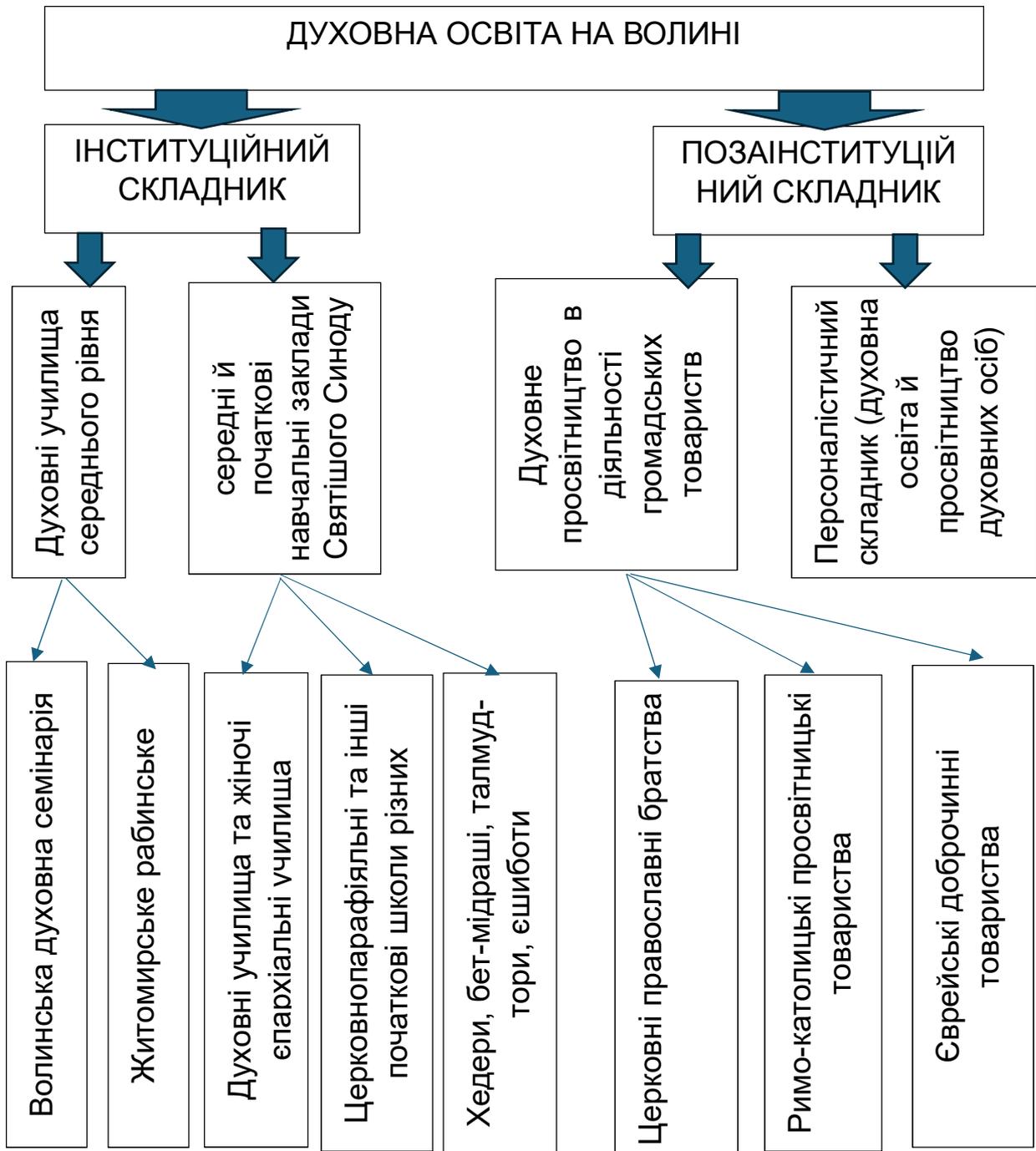

Додаток О
Архієпископ Модест

Додаток II

Модель духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття
(інституційний та позаінституційний складник)

Додаток Р

Рекомендації міністерства народної освіти стосовно змісту освіти та методики викладання в духовних семінаріях за Статутом 1814 року.

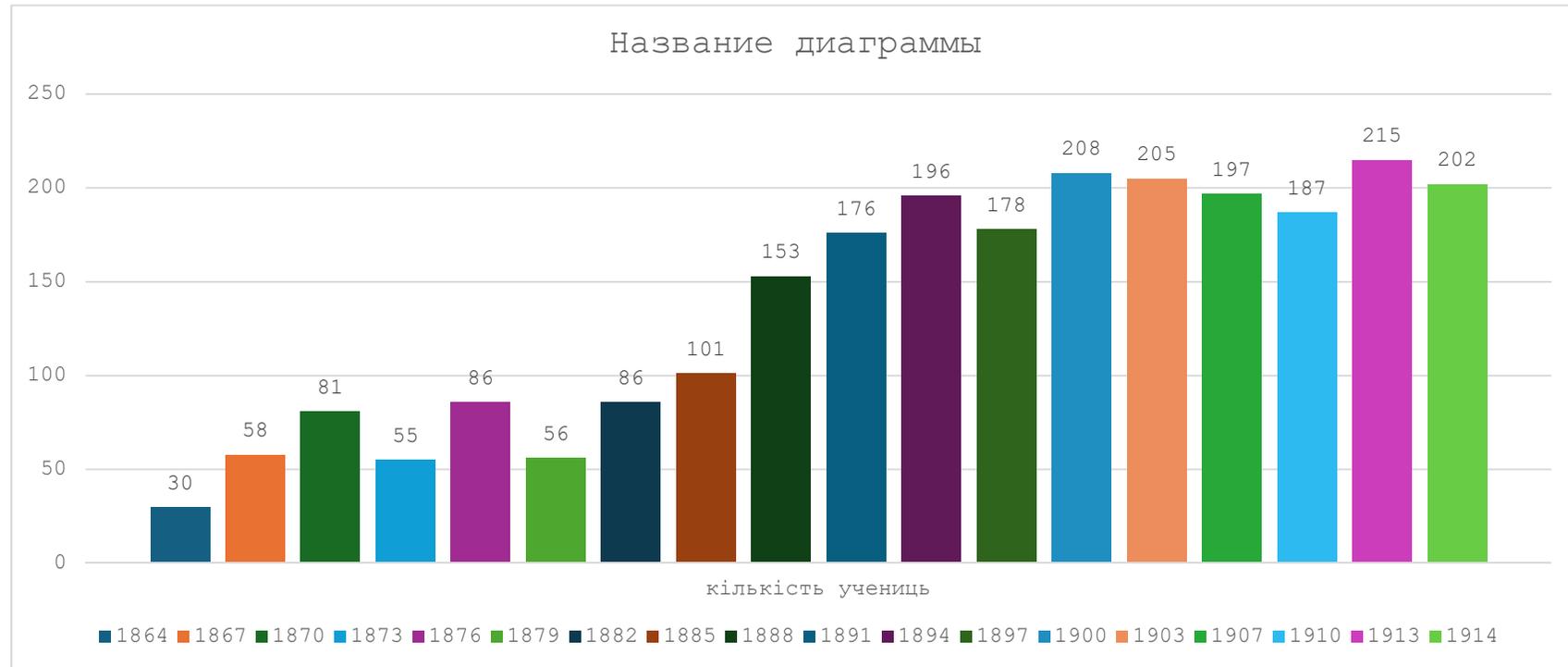
<i>Клас</i>	<i>Компонент змісту освіти</i>	<i>Рекомендації щодо змісту освіти та методів навчання</i>
Словесних наук	Теорія естетики	Вивчення творів Платона, Аристотеля, Цицерона, Горація, Квінтіліана, Лонгіна, Фенелона, Роллена.
	Словесність	Читання Святого Письма Читання пророків Читання древніх текстів за методом Роллена Читання Іоанна Златоуста Вивчення проповідей найвищих духовних осіб російської церкви Вивчення творів французьких авторів (Фенелона, Боссюета, Массільона та ін.)
	Вправляння в слові	Розвиток умінь складати план розповіді Критичний розбір самостійних творів учнів
Клас історичних наук	Історія	Навчання логіці історичного процесу; «мета найвища і найбільш корисна полягає в тому, щоб у зв'язку подій відкрити успіхи моральності, поступ людського розуму і різноманітні його помилки, утворення громадянських суспільств, докорінні причини слави й падіння держав, доля оманливих релігій і переваги єдиної істинної християнської» [242, с. 925]. Читання творів Тацита, Тіта Лівія «Само собою зрозуміло, що в історичному вченні, історія вітчизняна, і особливо історія нашої церкви мають займати перше місце» [242, с. 925].
Клас математичних наук	Математика	Зміст математики як навчального предмета не потребував особливих рекомендацій. Головним, згідно Статуту, було дотримання принципу повторення навчального матеріалу багато разів з метою доброго його запам'ятовування
Клас філософських наук	Філософія	Вивчення філософської термінології Вивчення філософії християнства: «У натовпі різноманітних людських думок є

		<p>нитка, якої професор має триматися. Ця нитка є істина євангельська. Він має бути внутрішньо впевнений, що ані він, ані його учні ніколи не побачать світла вищої філософії, якщо не будуть його шукати в християнському вченні» [242, с. 926].</p> <p>Вивчення філософських творів (передовсім, Платона)</p> <p>Вивчення теоретичної й експериментальної фізики</p>
	Богословські науки	<p>Читання Святого Письма і тлумачень Святих Отців</p> <p>Вивчення догматичного богослов'я і герменевтики</p> <p>«Що ж до частини полеміки, то хоча й треба студентів з нею знайомити, але даремно було би надто нею перейматися. Достатньо дати загальне уявлення про головні питання, з яких існують суперечності, і про найкращий спосіб їх вирішення, пам'ятаючи, що Слово Боже не полягає в дискусіях і розумуваннях людських» [242, с. 927]</p> <p>Навчання студентів написанню трактатів з богословських наук</p> <p>Вивчення канонічного церковного права</p> <p>Складання проповідей на задану тематику</p>
Вивчення мов	Російська та іноземні мови	<p>Читання творів різних авторів іноземними мовами: «тут мають вони (студенти семінарії – С.Л.) навчитися всім ідіотизмам цих мов, і вміти не тільки літературно їх перекладати, але й ... складати на них синоніми за зразком Жирарда французькою і Гарденя латиною» [242, с. 927].</p> <p>Вивчення єврейської мови</p> <p>Вивчення німецької й французької мов на тому рівні, щоб студенти могли розуміти й перекладати вільно</p>

[Джерело: розроблено авторкою за [242]

Додаток С

Динаміка учнівського складу Волинського жіночого єпархіального училища у 1864-1914 рр²¹.

²¹ Примітка. На діаграмі подано чисельні дані складу Волинського жіночого єпархіального училища що три роки, щоб можна було відстежити загальну динаміку зростання кількості учениць

Додаток Т.

**Зміст навчальних предметів у жіночих спархіальних училищах
Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.**

	Назва предмета	Зміст навчання		
		Молодший клас	Середній клас	Старший клас
1	Закон Божий	Необхідні молитви Символ Віри Заповіді Закону Божого з коротким поясненням Історія Старого Заповіту (за виданням для дітей п.Зонтаг) Історія Нового Заповіту (за книгою для читання, з 4-х Євангелістів)	«Розширений Катехізис Преосвященного Філарета з додачею вчення про чесноти, що мають прикрашати жіночу стать, за записками законовчителя» [326, с.177]; Основи богослужіння Православної Церкви (за книгою протоієрея Красноцветова)	Історія Вселенської Церкви (за книгою з історії християнської церкви ієромонаха Йосипа)
	Російська мова	Читання; письмові диктанти; російська граматики (за підручником Греча); теорія словесності (за записками вчителя словесності); історія російської літератури (за записками професора Лучицького)		
	Церковнослов'янська мова:	Читання; письмо; граматики (за записками відповідного вчителя)		
	Арифметика	Повний курс арифметики, за винятком квадратного й кубічного коренів (за записками вчителя арифметики)		
	Всесвітня історія	Повний курс всесвітньої історії (за книгою, виданою для жіночих навчальних закладів, Смарагдова)		
	Російська історія	Повний курс російської історії (за книгою для середніх навчальних закладів Устрялова); Історія російської держави за книгою Карамзіна; Історія російської держави для дітей п.Ішимової.		
	Рукоділья	Крій та пошиття білизни й одягу (для власного вжитку); Гаптування золотом і сріблом; Пошиття церковних риз та іншого церковного одягу; Гаптування папером, шовком і шерстю; Прасування білизни та одягу.		

[Джерело: розроблено авторкою]

Додаток У

Кадровий склад Житомирського рабинського училища у 1848/49 н.р.

<i>Посада</i>	<i>Хто посідає зазначену посаду</i>	<i>Яку освіту отримав</i>	<i>Наявність наукового ступеня</i>	<i>Чи працював в інших навчальних зкладах</i>
Штатний смотритель рабинськог о училища	Вакансія Тимчасово виконує обов'язки вчитель Григорій Скальський	-	-	-
Вчитель Єврейськог о Закону в нижчих класах	Рабин Гершко Сегал, 44 роки, єврей	Вчився в єврейському училищі	Не мав	Не працював
Учитель Єврейськог о Закону вищих класів	Ісак Бакшт, 48 років, єврей	Вчився в єврейській єшиві ²² Вільно у	Не мав	Не працював
Вчитель єврейської мови	Маркус СухостOVER, австрійський підданий, 54 роки, єврей	Вчився в єврейському училищі	Не мав	Не працював
Вчитель російської мови	Вакансія Тимчасово виконує обов'язки старший вчитель Волинської гімназії ²³	-	-	-
Вчитель історії	Вакансія Тимчасово виконує вчитель	-	-	-

²² Єшива, або ж єшибот – єврейський вищий релігійний навчальний заклад, де відбувалася підготовка до виконання обов'язків рабина. В єшивах вивчався головним чином усний Закон, головним чином Талмуд.

²³ Прізвище вчителя зазначене в архівному документі нерозбірливо.

	гімназії Малеванський			
Вчитель математики	Грацій Скальський, колезький секретар. 26 років, римо- католицького віросповідання , з дворян. Виконував також обов'язки наглядача спільної квартири для своєкоштных студентів рабинського училища	Закінчив навчання в університеті св. Володимир а	Кандидат 2- го відділення філософськог о факультету по розряду математични х наук	Викладав арифметику в Житомирськом у пансіоні
Вчитель німецької мови	Ілля Зейберман. 26 років, єврей. Виконував також обов'язки наглядача спільної квартири для казеннокоштни х студентів рабинського училища	Вчився в Ніжинському ліцеї	Не мав	Не працював
Вчитель малювання і правопису	Генрих Гоуршміт. 37 років, римо- католицького віросповідання , з дворян.	Вчився в Волинському ліцеї	Не мав	Викладав малюнок і правопис в Житомирськом у пансіоні

[79, арк.42-43].

Додаток Ф.

Розклад занять в трикласному німецькому народному училищі в колонії Островки Житомирського повіту (1887 р.), I клас

День тижня	Години занять					
	I клас					
	8.00 – 9.00	9.00 – 10.00	10.00 – 11.00	11.00 – 12.00	14.00 – 15.00	15.00 – 16.00
Понеділок	Закон Божий	Читання і письмо	Правопис	Усний рахунок	Заучування молитов	Письмовий рахунок
Вівторок	Німецька мова	Урок повторення	Письмо	Письмове розкладання чисел	Правопис	Арифметика
Середа	Закон Божий	Читання і письмо	Заучування молитов	Російська мова	Урок повторення	Арифметика
Четвер	Німецька мова	Урок повторення	Письмо	Правопис	Усний рахунок	Письмове розкладання чисел
П'ятниця	Закон Божий	Заучування молитов	Письмо і читання	Письмо	Правопис	Арифметика
Субота	Російська мова	Урок повторення	Предметні бесіди	Письмовий рахунок	Письмове розкладання чисел	Усний рахунок

[Джерело: розроблено авторкою].

Додаток X

Відомості про апробацію результатів дисертації Лелюх Софії Романівни «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Основні положення та результати дисертаційної роботи представлено в доповідях на наукових, науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня, зокрема:

Міжнародних

1. VII Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національні виміри змін», (м. Суми, 20-21 квітня 2021р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

2. II Міжнародна наукова конференція «Турбота про розвиток і безпеку дитини – соціально-правові аспекти», (м. Рівне, 19 листопада 2021 р.). Форма участі – виступ.

Всеукраїнських:

3. V Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій», (м. Київ, 21 жовтня 2020 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

4. Всеукраїнська науково-практична конференція «Профорієнтація серед учнівської молоді в умовах інклюзивної освіти», (м. Умань, 14 квітня 2021 р.). Форма участі – виступ.

5. V Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція здобувачів вищої освіти та молодих науковців «Прикладні аспекти інформаційного забезпечення та обґрунтування технічних і управлінських рішень», (м. Рівне, 14 травня 2021 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

6. VII Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі», (м. Київ, 20 травня 2022 р.). Форма участі – виступ.

7. Всеукраїнська науково практична Інтернет конференція «Підготовка майбутніх педагогів до виховної діяльності в освітньому просторі НУШ: досвід, реалії, перспективи», (м. Рівне, 12 травня 2023 р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

Регіональних

8. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2020 рік, (м. Рівне, 13-14 травня 2021р.). Форма участі – виступ, публікація матеріалів.

9. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2021 рік, (м. Рівне, 19-20 травня 2022 р.). Форма участі – виступ.

10. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2022 рік, м. Рівне, 18-19 травня 2023 р.

Додаток Ц

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації
Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лелюх С. Р. Православна церква Волині як організатор початкової ланки шкільництва (XIX –початок XX століття). *Інноватика у вихованні*. Рівне: РДГУ, 2021. Вип. 14. С. 314–323.

URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/430>

2. Лелюх С. Р. Персоніфікація як основа біографічного методу в історико-педагогічній регіоналістиці: дихотомія проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 68–73.

URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/npd/article/view/451/649>

3. Лелюх С.Р. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на волині у XIX – на початку XX століття. *Педагогічна наука і освіта XXI століття*. 2024. № 3. С. 278-291.

URL: <https://pse.itup.com.ua/index.php/pse/article/view/45/41>

4. Лелюх С.Р. Духовна освіта в чеській та німецькій спільнотах Волині у XIX– на початку XX століття. *Інноватика у вихованні*. 2024. Вип. 20. С.198-210.

URL: <https://doi.org/10.35619/iiu.v1i20.644>.

5. Leliukh S. R. Women's diocesan schools in the system of religious education in Volyn (1864-1917). *Гірська школа українських Карпат*. 2024. .№30. С. 116-123.

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/8860/8900>

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лелюх С. Р. Аксіологічний підхід до вивчення історії православної педагогіки. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. ; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)]. Київ: ДНПБ, 2020. С. 38. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722619/3/Research%20approaches_seminar_abstract_collection.pdf

7. Лелюх С. Р. Освітньо-просвітницька діяльність православних священників: до проблеми термінології. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 19 трав. 2021 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)], Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 55–57. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/Conceptual_and_terminological_apparatus_2021.pdf

8. Лелюх С. Р. Біографії православних священників як джерело інформації для досліджень з історії педагогіки. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі*: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару, 20 трав. 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 60. URL:

https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/Pedagogical_biography_and_biography-2022.pdf

9. Лелюх С. Р. Роль особистісного потенціалу протоієрея Андрія Хойнацького в розвитку просвітництва на Волині. *Роль особистості педагога в реформуванні української освіти в умовах війни: виклики, реалії та перспективи (до 80-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк та 75-річчя з дня народження С. Г. Карпенчук)*: електронний збірник матеріалів III Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2024. С. 95-98. URL: https://drive.google.com/file/d/18YbNZJ4SnxyvgU54M7T3h0DaS_DJfKy9/view

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

Статті у наукових іноземних фахових виданнях

10. Leliukh S. R. Christian humanism in the theory and practice of the educational activity of orthodox priests in Volyn (XIX - early XX centuries). *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2022. (4(36)). P. 1–5. URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30122022/7913

Додаток Ч

Довідки про впровадження результатів дослідження Довідка про впровадження № 1. Рівненський державний гуманітарний університет.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 63-42-24
E-mail: rectorat@rshu.edu.ua, код ЄДРПОУ 25736989

10.01.25 № 01-12/07

На № _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни на тему
«Становлення і розвиток духовної освіти на Волині
у XIX – на початку XX століття»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2021-2024 років основні положення дисертації Лелюх Софії Романівни «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» апробувалися в освітньому процесі Рівненського державного гуманітарного університету з метою оновлення змісту психолого-педагогічних і фахових дисциплін, а також поглиблення знань здобувачів вищої освіти з метою впровадження кращих надбань історичного досвіду духовної освіти в процес навчання й виховання дітей та молоді.

Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися під час викладання навчальної дисципліни «Історія педагогіки» – для здобувачів першого рівня освіти, «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні», «Актуальні проблеми освіти і виховання», «Актуальні проблеми освіти й педагогічної науки» – для здобувачів третього освітньо-наукового рівня.

Основні теоретичні положення дисертаційної роботи С. Р. Лелюх використовувалися здобувачами вищої освіти під час написання науково-дослідних робіт з педагогічних дисциплін, що уможливило формування мотивації здобувачів вищої освіти до ґрунтовного вивчення історико-педагогічних закономірностей становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

Означені факти дають підстави для позитивної оцінки науково-педагогічного рівня дослідження С. Р. Лелюх та значення його результатів як актуальної вагомості роботи, що сприяє удосконаленню змісту викладання педагогічних дисциплін, поглибленню знань майбутніх педагогів щодо діяльності видатних особистостей та дає змогу усвідомити важливість їх наукових ідей та досвіду, що будуть корисними за сучасних умов реформування й оновлення змісту освіти й виховання.

В. о. ректора

Роман ПАВЕЛЮК

Довідка про впровадження № 2

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
 3-45-82, E-mail: post@udpu.edu.ua УДПУ імені Павла Тичини р/р UA14 820172 0343 12100 22 0000 4420,
 банк одержувача Державна казначейська служба України, м. Київ МФО 820172, код 02125639

25.05.2025 № 125/24
 На № _____ від _____

Г

Г

ДОВІДКА

Г

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни
 на тему: «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині
 у XIX – на початку XX століття»
 на здобуття ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження Лелюх Софії Романівни на тему: «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» впроваджувалися в освітній процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини впродовж 2021 – 2024 рр.

Наукові напрацювання Лелюх С. Р. використовувались викладачами кафедри педагогіки та освітнього менеджменту в процесі здійснення освітньої діяльності. Завдяки системному і цілісному розкриттю здобувачкою специфіки становлення і розвитку духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття стало можливим оновлення змісту окремих навчальних курсів для майбутніх педагогів («Історія педагогіки», «Історія освітньо-виховних систем», «Теорія та історія педагогіки», ін.).

Крім цього, викладачі кафедри педагогіки та освітнього менеджменту використовують результати здійсненого Лелюх С. Р. дисертаційного дослідження у процесі створення авторських навчальних методичних посібників. Матеріали дослідження використовуються у тематичних наукових дослідницьких проектах, при підготовці доповідей на науково-практичних конференціях, семінарах тощо.

Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційного дослідження сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності майбутніх фахівців у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Основні положення та результати впровадження дисертаційного дослідження Лелюх С. Р. на тему: «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 7 від 3 січня 2025 р.).

Перший проректор

10808

Андрій ГЕДЗИК

Довідка про впровадження № 3
Київська православна богословська академія.

**КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА
БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ**

вул. Трьохсвятительська, 6, Київ, 01001
тел / факс: (044) 278-80-44
email: info@kpba.edu.ua

**KYIV ORTHODOX
THEOLOGICAL ACADEMY**

6, Triokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001
tel / fax: (+38044) 278-80-44
website: www.kpba.edu.ua

«13» січня 2025 р.

№ 003

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни на тему
«Становлення і розвиток духовної освіти на Волині
у XIX – на початку XX століття»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Матеріали дисертаційного дослідження Лелюх Софії Романівни на тему «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» у 2020-2024 н.р. упроваджувалися в освітній процес Київської православної богословської академії.

Актуальними у контексті удосконалення процесу професійної підготовки майбутніх фахівців є матеріали про становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття, що були екстрапольовані в оновлений зміст навчальних курсів «Історія української богословської освіти та думки», «Педагогіка», «Історія Української Православної Церкви», «Історія Української Православної Церкви в XX ст.», «Методика викладання богословських дисциплін у закладах середньої освіти», що викладаються під час підготовки бакалавра та магістра за спеціальністю «Богослов'я». Виокремленні дисертанткою форми і методи навчання й виховання у Волинській духовній семінарії у XIX – на початку XX століття були використанні викладачами під час читання лекцій та проведення семінарських занять.

Матеріали та джерельна база дисертації С. Р. Лелюх використовувалися викладачами для наповнення змісту навчальних дисциплін.

Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційного дослідження сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності науково-педагогічних працівників у створенні сприятливих умов для розвитку, виховання духовності особистості.

Ректор,
д. н. з богосл., проф.

протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК

Довідка про впровадження № 4
Волинська православна богословська академія.

Православна Церква України
ВОЛИНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ

43025, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Градний узвіз, 5, тел. (0332) 72 60 72, факс (0332) 72 32 12
e-mail: info@vpba.edu.ua web: http://www.vpba.edu.ua / код ЄДРПОУ 21733327

А.П. 25 № 84

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни на тему
«Становлення і розвиток духовної освіти на Волині
у XIX – на початку XX століття»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Динаміка змін у духовному й церковно-релігійному просторі на українських землях в XIX на початку XXI ст. свідчить про виразну тенденцію до самовизначення й інституювання її релігійної спільноти. Цей процес, що має глибоке історичне коріння, став важливою передумовою розвитку духовних навчальних закладів регіону і давно потребував системного аналізу.

Тому матеріали даного дослідження є актуальними у контексті удосконалення процесу професійної підготовки кандидатів для пастирського служіння, богословів та фахівців інших форм церковного служіння. Внесок релігійних і громадських діячів Волині у становлення та розвиток духовної освіти регіону XIX – на початку XX ст., а також структура, зміст, форми і методи навчання й виховання духовних навчальних закладах Волині у досліджуваній період, після ґрунтовного вивчення можуть бути екстрапольовані в оновлений зміст деяких навчальних дисциплін Волинської православної богословської академії.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Загальний напрям роботи пов'язаний із тематикою досліджень кафедри гуманітарних та Практичних дисциплін Волинської православної богословської академії.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його концептуальні узагальнення, фактологічний матеріал можуть бути використані при підготовці узагальнювальних і довідкових праць із історії України, історії УПЦ, краєзнавчих видань, а також при розробці й реалізації національного наукового і культурно-просвітницького проєкту з вивчення набутоків духовної освіти на Волині означеного періоду, у реалізації якого можуть об'єднати свої зусилля академічні гуманітарії – історики, філологи, релігієзнавці, культурологи та церковні дослідники.

Результати впровадження матеріалів дисертаційної роботи С.Р. Лелюх отримали позитивну оцінку викладачів і здобувачів освіти Волинської православної богословської академії і можуть бути у подальшому застосовані в освітньому процесі, зокрема, під час створення навчальних і методичних посібників, при проведенні семінарів і науково-практичних конференцій з удосконалення змісту освітніх програм.

Ректор ВПБА

прот. Володимир Вакін

Довідка про впровадження № 5
Рівненська єпархія Православної церкви України.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
(ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ)
РІВНЕНЬКА ЄПАРХІЯ
МИТРОПОЛИТ РІВНЕНЬКИЙ І ОСТРОЗЬКИЙ

вул. 16 Липня, 4 а, м. Рівне, 33028

e-mail: rivne-cerkva@ukr.net

тел./факс: +38 (0362) 26-17-21

13 січня 2025 р.

№ 20

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни на тему
«Становлення і розвиток духовної освіти на Волині
у XIX – на початку XX століття»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Матеріали дисертаційного дослідження Лелюх Софії Романівни на тему «Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття» у 2020-2024 н.р. упроваджувалися в просвітницьку й освітню діяльність Рівненської єпархії Православної церкви України.

Виокремленні дисертанткою форми і методи духовної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття були використані у діяльності парафіяльних недільних шкіл, в освітньому процесі Рівненської духовної семінарії.

Матеріали та джерельна база дисертації С. Р. Лелюх використовувалися викладачами для наповнення освітнього процесу ідеями духовної педагогіки.

Виокремленні дисертанткою форми і методи навчання й виховання у Волинській духовній семінарії у XIX – на початку XX століття були використанні викладачами під час читання лекцій та проведення семінарських занять.

Використання матеріалів дисертаційного дослідження сприяли вихованню, розвитку духовності особистості, катехизації дітей і молоді.

Керуючий Рівненською єпархією

Митрополит Рівненський
і Острозький

Довідка про впровадження № 6
Рівненська духовна семінарія.

РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ
РІВНЕНСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
(ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ)

Р/р UA873333910000026006054719302 в "Приватбанк" м.Рівне,
ЄДРПОУ банку: 14360570, ЄДРПОУ семінарії: 24170283
33028 м. Рівне, вул. 16 липня, 4а. Тел. +38 067-770-37-22

13 січня 2025 р.

№ 03

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лелюх Софії Романівни
на тему
«СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження Софії Лелюх впроваджувалися в освітній процес Рівненської духовної семінарії впродовж 2020–2024 рр.

Основні теоретичні положення дисертаційної роботи С. Лелюх використовувалися здобувачами освіти під час написання науково-дослідних робіт, що уможливило формування мотивації здобувачів освіти до ґрунтовного вивчення становлення та розвитку духовної освіти на Волині.

Теоретичні та фактологічні матеріали, представлені С. Лелюх, використовувалися під час підготовки бакалаврів богослов'я, регентів церковного хору та вчителів предметів духовно-морального спрямування. Запропоновані дослідницею матеріали сприяли поглибленню знань здобувачів освіти та допомогли критично осмислити зміни в духовній освіті в досліджуваний період, уможливили краще розуміння сучасних освітніх перетворень, дали змогу врахувати попередній досвід і уникнути помилок у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців.

Наведені факти є підставою для позитивної оцінки науково-педагогічного рівня дослідження С. Лелюх та важливості його результатів як актуальної й значущої роботи, що сприяє удосконаленню змісту викладання педагогічних дисциплін, поглибленню знань майбутніх бакалаврів богослов'я, регентів церковного хору та вчителів предметів духовно-морального спрямування про становлення та розвиток духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття.

Ректор
Рівненської духовної семінарії

протоієрей Віталій ЛОТОЦЬКИЙ

